

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- ESTERHÁZY PÉTER: Egyszerű történet vessző száz oldal (– a kardozös változat –) 425
- GIAMBATTISTA BASILE: A mesék meséje, avagy a kicsik mulattatása (Második nap hatodik meséje – A medvelány) 430
- LÁBASS ENDRE: Sellőtánc és korallbörtön (Fegyencgyarmat Ausztráliában) 437
- VASZILIJ GROSSZMAN: Kiszlovodszkban (novella) 446
- HETÉNYI ZSUZSA – LAURENT STERN: Szövegábrázással a cenzúra nyomában (Vaszilij Grosszman: Kiszlovodszkban) 454
- MESTERHÁZI MÓNIKA verse 460
- LÁZÁR JÚLIA: Prospero pálcája (Géher István költészetéről) 462
- BERKA ATTILA: Az osztályfőnök (novella) 475
- FEKETE RICHÁRD versei 479
- GELLÉN-MIKLÓS GÁBOR versei 483
- MELIORISZ BÉLA versei 484
- G. ISTVÁN LÁSZLÓ versei 485
- SIPOS BALÁZS: A felelősség fokozatai (Esszé az örökségekről) 487
- VÁRKONYI GYÖRGY: Az ember végül (Valkó-jegyzetek) 505
- KOVÁTS JUDIT: Miattuk írtam a regényt (Gondolatok a Megtagadva című könyvhöz) 509
- MENYHÉRT ANNA: Saját hagyomány (tanulmány) 516

*

Elbocsátott mesterek (Schein Gábor, Vörös István, Hites Sándor, Szabó T. Anna, Kálmán C. György, Deczki Sarolta, György Péter, Tompa Andrea, Szűcs Teri, Máté András, Ambrus Judit, Reményi József Tamás és Szlukovényi Katalin írásai az ELTE BTK leépített oktatóiról) 526

*

- KERESZTESI JÓZSEF: Mikor volt '89? (Kemény István: A királynál) 539
- GÖRFÖL BALÁZS: Apa plümoval álmodik (Szvoren Edina: Nincs, és ne is legyen) 545
- KISANTAL TAMÁS: Az utolsó szó jogán (Kováts Judit: Megtagadva) 550
- GYŰRKY KATALIN: Sorsfordító ütközetek (Vaszilij Grosszman: Élet és sors) 555

2013

MÁJUS

JELENKOR

LVI. ÉVFOLYAM

5. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
GÖRFÖL BALÁZS, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
A szerkesztőség új e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4740,- Ft, a II. félévre 3950,- Ft,
egy évre belföldre: 8690,- Ft;

a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

ÖN MÁR VÁROSUNK RÉSZÉ – a beszélgetéssorozat keretében *Takáts József* eszméletörténész *Várkonyi György* művészettörténészt látta vendégül a pécsi Művészetek és Irodalom Házában március 26-án.

*

A KÖLTÉSZET NAPJA ALKALMÁBÓL Weöres Sándorról tartottak kerekasztal-beszélgetést a pécsi Szivárvány Gyermekházban április 11-én. A beszélgetés résztvevői *Ágoston Zoltán*, a *Jelenkor* főszerkesztője, *Molnár Krisztina Rita* költő, *Mikuli János* színházrendező, *Papp Zoltán* drámapedagógus, valamint *Bozsoki Petra* és *Zsembery Borbála* magyar szakos egyetemi hallgatók vol-

tak, közreműködött a Fontifive Táncsoport és a Pécsi Művészeti Gimnázium drámatagozata.

*

DARVASI LÁSZLÓ volt a Kortársalgó elnevezésű irodalmi est-sorozat vendége a pécsi Csorba Győző Könyvtárban április 17-én. A szerzőt *Balogh Robert* író kérdezte, közreműködött *Bacsó Tünde* színművész és *Bodor Tibor Teskó* hárfaművész.

*

KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ *Megy a világ előre* című kötetét mutatták be a pécsi Művészetek és Irodalom Házában április 18-án. A szerzővel *Ágoston Zoltán* beszélgetett.

Szerzőink

Esterházy Péter (1950) – író, Budapesten él.

Giambattista Basile (1575–1632) – Nápolyban született, a Velencei Köztársaság katonája, udvari költő, írt eklogákat, madrigál-szövegeket, drámákat, értekezéseket, fő műve a *Pentameron*.

Király Kinga Júlia (1976) – író, dramaturg, műfordító, Budapesten él.

Lábass Endre (1957) – író, festő, fotóművész, Budapesten él.

Vaszilij Grosszmann (1905–1964) – orosz író, haditudósító.

Hetényi Zsuzsa – irodalomtörténész, műfordító, az ELTE professzora, Budapesten él.

Laurent Stern – filozófus, a Rutgers University emeritus professzora, New Yorkban él.

Mesterházi Mónika (1967) – költő, műfordító, Budapesten él.

Lázár Júlia (1960) – tanár, költő, műfordító, Budapesten él.

Berka Attila (1976) – író, a *Spanyolnátha* szerkesztője, Budapesten él.

Fekete Richárd (1986) – költő, kritikus, a PTE IGYK oktatója, Budapesten él.

Gellén-Miklós Gábor (1973) – költő, középiskolai tanár, Székesfehérváron él.

Meliorisz Béla (1950) – költő, tanár, Pécsen él.

G. István László (1972) – költő, esszéista, tanár, Budapesten él.

Sipos Balázs (1991) – a Színház- és Filmművészeti Egyetem színházrendezés szakos hallgatója, Budapesten él.

Várkonyi György (1951) – művészettörténész, muzeológus, Pécsen él.

Kováts Judit (1961) – író, szerkesztő, a Feliciter Kiadó igazgatója, Nyíregyházán él.

Menyhért Anna (1969) – író, irodalomtörténész, az 5K Központ igazgatója, Budapesten él.

Schein Gábor (1969) – költő, író, esszéista, irodalomtörténész, Budapesten él.

Vörös István (1964) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Hítes Sándor (1974) – irodalomtörténész, Budapesten él.

Szabó T. Anna (1972) – költő, műfordító, Budapesten él.

Kálmán C. György (1954) – irodalomtudós, kritikus, Budakeszin él.

Deczki Sarolta (1977) – irodalmár, filozófus, kritikus, Budapesten él.

György Péter (1954) – esztéta, Budapesten él.

Tompa Andrea (1971) – író, színikritikus, a *Színház* című lap szerkesztője, Budapesten él.

Szűcs Teri (1975) – kritikus, irodalomtörténész, Budapesten él.

Máté András (1953) – filozófus, az ELTE Logika Tanszék vezetője, Budapesten él.

Ambrus Judit – kritikus, szerkesztő, Budapesten él.

Reményi József Tamás (1949) – szerkesztő, kritikus, Budapesten él.

Szlukevényi Katalin (1977) – költő, műfordító, Budapesten él.

Keresztesi József (1970) – író, kritikus, Pécsen él.

Görföl Balázs (1984) – kritikus, a *Jelenkor* szerkesztője, a PTE Esztétika Tanszék oktatója, Pécsen él.

Kisantal Tamás (1975) – irodalmár, Pécsen él.

Gyürky Katalin (1976) – kritikus, műfordító, Debrecenben él.

A színes műmellékletben VALKÓ LÁSZLÓ képei láthatók (a szerző saját reprodukciói)

*Folyóiratunk a Nemzeti Erőforrás Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a MASZRE
és a Szigetvári Takarékszövetkezet
támogatásával jelenik meg.*

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

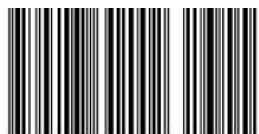
PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs
Irodája, Széchenyi tér 1.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I, Krisztina
krt. 34. – Ráday Könyvesház, IX. Ráday u. 27. –
Gondolat Könyvesbolt, V. Károlyi Mihály u. 16.
– Írók Boltja, VI., Andrassy út 45.

www.jelenkor.net

790,- Ft

JELENKOR

9 770447 642002 13005

Medence A-ban I., 2009, c. print, vászon, 89,5 × 115,5 cm

Tiszta ingek mezője, 2009, c. print, vászon, 140 × 190 cm

C. D. Friedrich 2010-ben, 2012, vegyes technika, vászon, 100 × 140 cm

Alföldi táj, 2011, digitális nyomat, 90 × 120 cm

ESTERHÁZY PÉTER

Egyszerű történet vessző száz oldal

– a kardozös változat –

[Hatodik oldal]

Jelentés Croy herceg kezeihez számára

Kegyelmes úr,

nem lettünk informálva, hogy egy csöndhintó követésével bizattattunk meg (Brnóig). Egy csöndhintóéval! Mindazonáltal ennek földerítése fontos információkat hozott.

Még a kő is megszólal, ha kiverik a fogát, így megtudtuk, hogy a hintó Christoph Ransmayr¹ mester hietzingi műhelyében készült, Floridsdorfban. „A floridsdorfi bűvészinás”, ezen a néven ismeri kegyelmességtek is minden biztonnyal, így szállt a neve a fényes udvarba, kastélyokba, várakba, udvarházakba, és már akkor mesternek, magisternek mondták, Magister Christophorus, midőn éveinek száma még nem haladta meg a tizenhetet. (Igaz, kevesebb sem vala, somolyogtak a beavatottak.)

Megtudtuk, hogy apját, a műhely tulajdonosát mindenki csak Szepinek hívja, Szepi bácsinak. Az is van olyan szép és megtisztelő, mint a mester. Ért a szakmához, megbízhatóan dolgozik, mértéktartó áron, nem neveznénk közepesnek, de nichts besonderes, nem különbözik a badeni vagy a neustadti kollégájától. Jó, de a fiú egy zseni, hintózseni. (Azt is megtudtuk, hogy Szepi bácsinak viszonya van a sógornőjével, a szőke Margittal, aki nemcsak varázslatos

A regény a Könyvhétre jelenik meg a Magvető Kiadónál. (A szerk.)

¹ Christoph Ransmayr (1954–), osztrák író; jó; véletlen névegyezés. – E. P.

idomaival, de főzési tudományával is elvarázsolta az amúgy puritán életet élő férfit. Puritán mínusz idomok mínusz vajban párolt gesztenyével, szagos, finom füvekkel, libamájjal, sertéshússal, fokhagymával, petrezselyemmel, sóval és borssal töltött, nyárson süített liba.² – Hogyan lesz az ember középszerű?, tettük föl magunknak e ponton a kérdést, de nem szeretnénk, ha bárki is, kegyelmességeket békalkulálva, választ adna...)

Megtudtuk (a vonatkozó számlákat csatoljuk), hogy a kis Christoph mindig is ügyesen bánt a kezébe vett tárgyakkal. Mint bármely gyermek, mindent szétszedett, ő azonban össze is rakta őket. Örömmel téblábolt a műhelyben, figyelte a dolgozást, oly komolysággal, hogy apjának nem volt szíve rászólni, a segítők meg nem mertek.

Rend uralkodott.

Forrásunk szerint a fiúcska hallgatagon járkált, hol az előkészítő műhelyben botorkált a néki bokán felül érő faforgácsban, és tűnt el és bukkant elő a ködszerűen szállongó faporlat³ felhőjében és -ből, akár egy látomás, hol a szerelőszobában (Installierzimmer), két kezét a háta megett felnőtteken összekulcsolva spektálta figyelmesen és szigorúan, hogy ki mit csinál.

A segítők vihogtak volna, ha mertek volna, így csak csendesen fintorogtak; mondhatni, ez a legkevesebb, annyira nem értették a kis embert (merthogy gyerekeknek nem volt mondható, legfeljebb gyerekformának). Nem értettek belőle többet a szülei sem. Eridj játszani, szólt rá szelíden az apja. De hát épp azt teszem, játszom. Ijedten pillantott Szepi Ransmayr a furcsa kisfiúra, fiacskájára.

Játszott mindig, a tanulás helyett is, a gyerekeknek való munka helyett is, olyan erővel és eltökéltséggel, hogy a szülők mintegy elfelejtettek ellenállni, nem éltek a nevelésnek mondott brutalitásokkal, ámulva nézték a kocsik, hintók, farakások közt keringő gyereket, és esténte imádkozva kértek rá áldást, kérve az Urat, hogy óvó tekintetét ne vonja meg fragilis teremtményétől, kinek talán soványabb észet juttatott, ám valami tárgyát nem találó szenvedélyből igenis sokat.

Hercegünk. Nehéz a fejünk, és nehezünkre esik az írás. Egyébként is azt hisszük, kegyelmességeket nem olvassa jelentéseinket. Sebaj, tudjuk, a jelentés lényege nem az, hogy olvassák, hanem hogy írják őket.

² Dobos C. József nyomán. – E. P.

³ Kazinczy szava. De se Berzsenyi, se aztán a magyar nyelv nem vette (nyalta?) be. – E. P.

Itt van a fordulat, kegyelmes úr. Összefoglaljuk. Fölbukkan a csöndhintő-történetben Nyáry Pál. Akihez igyeckszik a hollandus. Hollandus Habsburgus. Akit követünk Brnóig.⁴ Aki viszont maga is csöndhintő-birtokos. Kiderítettük. Kibontjuk:

A Ransmayr-házban mindenki, szülő, cseléd, alkalmazott, vendég, mindenki tőzeges⁵ gyereknek tartotta a fiút, aki nem oszt, nem szoroz. Nem számít, nem kelletik békalkulálni. Az öreg Szepi ijedten szerette (és ijedtében fiatal sógornője mellébe fúrta a fejét – annyira, de annyira reméljük, hogy erre még visszatérünk!), felesége ijedten oltalmazta, pesztrálta, babusgatta, a többiek fútyultak rá; különösebb indulat nélkül, nem kedvesen, inkább figyelmetlenül: ha láb alatt volt, már pedig folyvást ott lábatlankodott, arrébb tolták, mint egy bábut, nem lökték, óvatosan, nehogy eltörjék, tolták.

Minden megváltozott azon a napon, amikor az ifjú Nyáry Pál könnyű hintaja nagy garral befordult az udvarba. A hintón a föltűnő kék-sárga csíkozás és a Nyáryak egyszerű, rátarti címere:⁶ egy könyv és benne (!) kard, szelíden, mégis erővel, mintha csupán egy könyvjelző volna. A család szerette a könyvet a Bibliának tudni, ez felelt meg a katolikus politikai érdekeinek és elhagyott protestáns voltából eredő kisebbségi érzéseinek. Az ezen érzéseket eltakaró nagyozásnak. Neveztek őket az ellenreformáció arkangyalainak is. Akkor az tán nem is kard, de pallos!

A nagy tálentumú, reménygazdag, sokra hivatott fiatalember éppen Zrínyi Miklós táborába igyekezett, még, informátorunk nőiesen érzelmes kifejezésével élve, még a szégyenletesnek mondott vasvári béke⁷ előtt jártunk, állottak még re-

⁴ Meggyőződésem volt, hogy a jelentés nem lett elküldve, afféle vázlat csupán. Ennek mintha ellentmondana, hogy találtam egy Croy herceg által írt papírdarabot, haragos betűkkel: „Impertinencia! Még szerencse, hogy csak Brnóig!” Mármost ebből, „Még szerencse, hogy csak Brnóig!”, afféle lokális közmondás lett Stájerországban, jelesül a Pöls-Zeltweg-Leoben háromszögben. Majdnem azt jelenti, mint nálunk a „Több is vezett Mohácsnál!” – E. P.

⁵ Erdős Tibor akadémikus szava. – E. P.

⁶ Zöld mezőben lépeget egy medve, és folyamatosan hazudik. (Kosztolányi) – E. P.

⁷ 1666, könnyű megjegyezni. Most nem részletezem a szégyenletet. Pedig szívesen ekézném Montecuccolit. A vadkant* még behozom, isten engem úgy segítjen! – E. P.

* Zrínyi, mielőtt a haza üdve parancsolta más irányban, eddigi tántoríthatatlan királyhűségét feladva, a döntő lépéseket megtehetette volna, a legszebb férfikorban vadászszerencsétlenség áldozata lett. Egy megsebesített vadkan tépte fel nyakán az ütőeret. Elvérzett. 1664. november 18-án vesztette el Magyarországot ezt az univerzális lángészt, ki egyesítette magában mindazokat a ragyogó vezéri és kormányzati erényeket, melyek méltóvá tették volna arra, hogy fejét Szent István koronájával ékesítsék. (in: Julier Ferenc: Magyar hadvezérek)

ményeink, Zrínyi izmosodó elgondolásai már nem érték be a dicső oszmán birodalom csipkedésével, nagyobbra törtek. Nem magasabbra, mélyebbre.⁸

A hintót négy „Nyáryba öltözött” (a kék-sárga csíkok, a címer) hajdú kísérte, még Pál apja telepítette le őket a környéken, hűségese, vad csapat. A tél a vége felé járt, már olvadt, de olykor még fagyott, bár egyre kevesebbszer, a sár lassan szikkadt. A vékony napsugár bágyadtan, mégis ígéretesen csillant hintón, lószerszámon, hajdún, pocsolóban, szemekben. Heves szellőkések is jelezték az idő változását; amikor a Nyáry hintaja megérkezett, épp egy forgószeleszerű támadás érte az udvart, faforgács röpködött, akárha madarak vagy „halálos golyóbisok paródiája”⁹; s dőlt el, mintha vezényszóra, a falhoz állított seprő, gereblye, miegymás.

Keményen rántott a zablán a kocsis, hű bútordarab, negyven éve a család szolgálatában (neve is van, de még nem sikerült megtudnunk,¹⁰ forrásunk a vállalt vonogatja, a még mindig szép vállait vonogatja), még meg sem állt a hintó, igaz, a lovak már prüszköltek, ő már kiabálni és rendelkezni kezdett azon a fémes, parancsoló hangon, amelyről úgy gondolta, ez urának a hangja, az erőé és hatalomé, és most ő a hang megtestesítője, ő a gazdája hangjának a gazdája, ő az erő és a hatalom, hacsak erre a néhány minutumra is.

Ám ez a súly, melyet oly kedvvel, szolgálai alázattal és göggel, vidáman és némi kegyetlenséggel vett sokat látott (?) vállára, azonnal mintegy visszahullt reá, és ha nem nyomta is agyon, erős csöndre készítette, afféle kussra. Mert hallván az ordibálást, kipattant a hintóból az ifjú úr, s ráripakodott a szolgájára.

– Köszönni. Először köszönni, és csak azután a lovak, a satöbbi.

Erővel és gorbán beszélt (az udvariasságról) a Nyáryak dicsteli sarja, úgy, ahogy elébb a kocsis, ő legalábbis úgy hallotta, ezért a ránehezedő kussban is azt gondolhatta, jól beszélt az imént.

Ha egy nagyúr kér, az olykor félelmetesebb, mint mikor üvöltve parancsokat oszt. Nyáry Pál nagyúr volt, annak született, és még annakabban hunyt el. Ha eltekintenénk is a szinte beszélő kék-sárgáktól, az említettük ingatag napfény táncától hintón, lószerszámon, kísérőkön, már az a lendület, ahogy a hintó bekarrodott az udvarra, svung és hév, mutatta, aki érkezett, nem akárki.

– Hozta Isten, májszter uram – köszöntötte Nyáry a házigazdát, mintha bizony szerepet cseréltek¹¹ volna. De nem várta meg a választ. – Mintha valami

⁸ Saját, originális (mélymagyar) megfigyelésem. – E. P.

⁹ Julio Cortázar interjújából, *Le Monde*, ez biztos, de hogy pontosan mikori, azt nem találom; saját fordításom.

¹⁰ Keczer Samu a becsületes neve, már az apjái is az volt, amiképpen a fiái (stb.) is az lett, de többé nem szerepelvén a történetünkben, ezt nem tartotam fontosnak megjegyezni. Bár *most* kissé elbizonytalanodtam. Keczer Samu, a névtelen kocsis. – E. P.

¹¹ Mintha bizony. Mintha bizony eltévesztették volna. Mintha bizony afféle arisztokrata ütődöttségről, figyelmenlenségről volna szó, ahogy például az ötvenes évek osztályharcos, vidám filmjeiben. Sajnos logikai megfontolásokból ezt itt, lábjegyzetben kell írnom, pedig jobban venné ki magát a főszövegben: Nyáry udvariassága, az magas galantériája az alacsonnyal, úgy működik, mint az Escher-képek lépcsője: méz alázatos udvariassággal lefelé, és

hibádná a kerekek futásában. Mintha egy láthatatlan kéz húzná vissza amúgy fúrge hintónkat. Mintha tengelyig mézben... – Majd nevetve hozzátette: – Törökmézben.

Nyáry szerette a szavakat.

– Sár az, jóuram – bólogatott óvatosan Ransmayr mester. Nem egészen értette az uraságot. Nem tudta sose, mi a következő mondat, mire számíthat. Ő nem szerette a szavakat, a hintóit szerette. Meg a sógornője harmatos – de ezt most hagyjuk. – Sár, más baj nincsen – mondta, miután megkopogtatta a kerekeket. – Mást nem látni.

– Akkor nézzék át még egyszer, ne ott nézzék, ahol nincs semmi, hanem ahol van valami.¹² – Hacsak a lovakból nem szállt el a nemes erő, amit azonban ő nem nagyon hinne.

Nézték, vizsgálták, nyüzsögtek, nem találtak semmit. Christophnak a fejéig ért a kerékagy. Állt csöndben, meredten bámulta a hintót. Kígyó-madár pas de deux; csak még nem látszik, melyikük melyik. Oldalt dűtötte, hintáztatta a fejét; mintha átlátna mindenben, mintha nem a kocsit nézné, hanem a problémát magát, imaginárius pillantás. Oly komolysággal állt, nézett, ingott, hogy az apja meg a segédek nemhogy elzavarták volna, de lassacskán abbahagyták a maguk amúgy is céltalannak tetsző ügyködését, és egyre dermedtebben figyelték a fiúcskát.

Nyáry is.

– Ott! – mondta végül a gyerek –, ott kell zsírozni.

– Mi is ezt csináljuk – nevetett föl az egyik segéd –, ha nem tudjuk, mi a baj.

Elégedetlenül csóválni kezdte a fejét a fiú, nem ismerte még az ok és az okozat szavakat, ezért csak annyit bökött ki:

– Fordítva.

És elszaladt, és hozta a maga építette kicsi hintót, makettet, mondhatnánk, és mutogatni kezdte az apjának, mint mester a segédjének, hol, mit, hogyan csinálna; a zsírakupak,¹³ amely megakadályozza a ravasz adagolás révén, hogy kiszáradjon a tengely környéke, ez volt az első újítása. A leghíresebb azután a Ransmayr-gurtni lett, az evvel fölszerelt hintók, a nevezetes csöndhintók úgy siklottak a rögös kelet-európai utakon, mintha parketten. Csupán a csizmák csikorgása.

Kegyelmes úr. Ez egy összefüggés. Hogy világos legyen: a csöndhintósok, az egy szekta. Mint a jezsoviták. Bocsánat. Hogy teljesen világos legyenek: ezek nem vágják ki egymás szemét, nincs az az Isten.

amikor leértél, ott vagy legfelül, s nézel kissé fáradt szemrehányással: a többiekre. (Megyik János álombéli megfigyelése) – E. P.

¹² Ez apám észjárása. Szinte szó szerinti. A falnak lehetett menni tőle. – E. P.

¹³ A Trabant-tulajdonosok még emlékezhetnek az ún. alsózsírzás intézményére. Na, ez lényegében a Ransmayr-zsírakupak elvén működött. Hogy a zwickau-i boszorkánykonyha támaszkodott-e erre a régi tudásra, arra nincs adatom. – E. P.

A MESÉK MESÉJE, AVAGY A KICSIK MULATTATÁSA

Második nap hatodik meséje

A medvelány

Kopárkő királya frigyre lépne a saját leányával, aki egy banya garabonciája által medvévé változik, az erdőbe menekül, majd egy herceghez kerül; ám midőn a kertben a haját babrálja, és a herceg rajta kapja, menten belé szerelmesedik, végül pedig, mikor egy sor hajcihőt követően rájön, hogy egy szépséges hajadonnal van dolga, nőül veszi.

Porzia történetén akkorákat derültek, hogy majd' kipukkadtak mindannyian, s midőn a saját ravaszságuk terítékre került, mely még a rókát is kelepcebe csalta, dülöngélni kezdtek nagy viháncolva, hogy kis híján beleficamodott a csípejük. Mert a ravaszság gránátja minden fehérnép haja szálára bőven kijut,¹ s annyira elrondítja természetüket, hogy anyjuknak hívják a csalárdságot, hazugság dajkálja létüket, a hízelkedés lesz mindannyiuk tanára, a színlelés tanácsára cselekszenek, a csalást hű barátjukként tisztelik, kiforgatván az embert kényük-kedvük szerint. De hadd térjünk vissza Antonellára, ki rákészült már a mondandójára, s miután nagy fennhézva magába szállt, hogy számba vegye minden gondolatát, végre megemberelte magát, majd így szólt: „Jól mondja a bölcs, hogy epés parancsnak sose lesz mézédés fogadtatása, helyes dolgokat kérj, kellő mértékkel, hogy engedelmesség legyen a válasz, hisz illetlen rendelet nem szül illő megállapodást, miként Kopárkő királyának esete is példázza, aki olyan dolgra akarta rábírní leányát, amellyel elűzte magától, kockára téve annak jó hírét s életét.”

Nos tehát, mesélik, hogy élt egyszer egy király Kopárkő országában, akinek nevében a szépség szülőanyját csodálta a világ, ám alig nyiladozott még életének virágja, mikor az egészség lováról alábukott, s ezzel nyakát is szegte eljövendő napjainak. De még mielőtt eloltotta volna élete gyertyáját, mellyel az évek zsibvásárának kapujában állt,² hívatta az urát, és így szólt:

Basile *Pentameron* című gyűjteménye a seicento Nápolyának világában gyökerezik és nem csupán a Mediterraneum, hanem a Közel-Kelet mesekincsét is felöleli. Művét elsősorban gyermeknek szánta, talán emiatt sem került be egyből a klasszikus irodalom kánonjába, noha Carlo Gozzitól a Grimm-fivérekén át Schillerig sok szerző forrásanyaga volt. (A ford.)

¹ A különféle fésűket, hajtűket, brossokat, melyekkel a nápolyi asszonyok frizuráikat ékesítették, általában gránát díszítette, amit az ún. *capère*, vagyis egy hozzáértő asszony készített el nekik; erre utal Basile metaforája, (Giambattista Basile [1634]: *Il racconto dei racconti*. A cura di Ruggero Guarini, Alessandra Burani. Adelphi. 1994. 222.)

² A kor kereskedelmi szokásainak megfelelően a vásárokon és piacokon a gyertya eloltása jelezte

– Férjescském, te úgy szerettél engem minden cseresznyéddel, miként aszszonyt csak szeretni lehet. Ezért most, midőn leapadt életem iszapjához értem, arra kérnélek, hogy mutasd ki szerelmednek színe-javát, és esküdj meg arra, hogy sose nőülsz újra, hacsak nem találsz afféle szépséget, amilyen én voltam egykor, különben olyan csecsfacsaró átkot zúdítok reád,³ hogy még a másvilágon is rettegni fogod gyűlöletemet.

Erre a férj, ki tetőtől talpig imádta a nejét, midőn meghallotta ezt a váratlan végakaratot, zokogni kezdett, s hosszú ideig egy átkozott szót se bírt kipréselni magából. Aztán, mikor sikerült végre abbahagynia a prűnyögést, így felelt:

– Gyötörjön köszvény, vagy sújtson le rám egy katalán dárda⁴, vagy szaggatassak széjjel apró darabokra, mint a nyomorult Starace⁵ nemrégiben, ha más asszonyra szemet vetek. Drága feleségem, felejtsd el gyorsan, mit előbb kértél, s legrosszabb álmodban se hidd, hogy más iránt valaha is szerelemre gerjedek! Hisz te voltál érzéseimnek kiindulópontja, s vágyaim cafatkáit is neked ajándékozom, hogy magaddal vidd – ám mialatt ezeket mondotta, a szerencsétlen aszszony hörögni kezdett, szemei kifordultak, s azzal fel is dobta a talpait.

A király, midőn látta, hogy a vadászvizeket immár kidugaszolták⁶, kidugaszolta ő is szemének patakját, s olyan keserves jajveszékélésbe kezdett, hogy felriasztotta a fél palotát, majd elhunyt szerelmének nevét kiabálva az átkozott szerencsését korholta, mely elragadta tőle asszonyát, és szakállát tépdesve a csillagokat szidta, amiért ekkora áldatlansággal tiporták agyon.

De mert eldöntötte, hogy betartja a mondást, miszerint *a könyök fájdalomja és asszony hiánya irtó kellemetlen, ámde hamar odébb áll, továbbá hogy kettőt szeretni nem nagy vétek, ha sírjában egyik, combodon másik pihen*, amikor leszállt az Éjjel, hogy az égnek harcmezején seregszemlére hívja a denevéreket, ő tanakodni kezdett magában, és mindent összevetve ekként morfondírozott:

az árverés utolsó ajánlatát. (Giambattista Basile [1634]: *Lo cunto de li cunti*. A cura di Michele Rak. Milano. 2009. 370.) Más források szerint mindössze a sarlatánok és kuruzslók kelléke volt. (Guarini és Burani: 223.)

³ Az egyik legrettegettebb átkokra való utalás, amely a mellék elcsavarásával és a mellbimbók kivillantásával jár, s amely mozdulatsor felerősíti a szitokszavak hatását. (Guarini és Burani: 223.)

⁴ Utalás a katalán dárda általi azonnali halálra. A nápolyi királyságban barcelonai katonák teljesítettek szolgálatot, fegyvereknek hatékonysága nemcsak közbeszéd tárgyát képezte, de számos irodalmi szövegben is helyet kapott.

⁵ Giovan Vincenzo Starace véres története még javában élt a nápolyiak emlékezetében, akit 1585-ben kegyetlenül meghurcoltak, és még a halálában is meggyaláztak, miután az éhínség idején azzal vádolták, hogy megemelte a kenyérárakat: előbb megverték, aztán egy karddal megszurkálták, majd félholtan egy árokba dobták; később kihúzták az árokból, megtagadták tőle a keresztényeknek kijáró kegyeletet, majd meztelenre vetkőztették, megkínózták, és a Pendinóig hurcolták, ahol kiszenvedett. De még hat órával a halála után is szitkozódottak, ütötték-verték, darabokra szedték, a szívét kitépték, kizsigerelték, kicsavarták a kezét meg a lábait, a pór nép pedig azon szórakozott, hogy evésre kínálja a különböző testrészeit. (idézi Giovan Antonio Summonte [1675]: *Historia della città e regno di Napoli*. XII. 453.)

⁶ Basile a Lago di Patriát használja az eredetiben, ami egy Nápoly-környéki tó neve. A Patria torokolatát mindig lezárták, amikor beállt a szárcsavadászat- és horgásztilalom, és „kidugaszolták” azokra a hónapokra, amikor ismét lehetett vadászni. (Guarini és Burani: 224.) Magát a Patria szót a csődületre is használták gyakorta: amikor a tó vizét kidugaszolták, nagy csődület támadt, ilyenkor engedték be ugyanis a tengerből az újabb halállományokat, amiket a későbbiekben aztán kihalásztak. (Gabriele Fasano [1689]: *Lo Tasso napoletano*. 170.)

– Ó, jaj, nekem, meghalt a nejem, én meg itt maradtam, nyomorult özvegyen, s abbéli vágyamtól, hogy mást is lássak komor napjaimra, immár végleg elköszönhetek, hacsak nem számolom ide elárvult lányomat, kit a megboldogult reám hagyott. Találnom kéne valakit, mégpedig sürgősen, ha férfiutódot akarok! De mitévő legyek? Melyik irányba induljak? Hol találok másik asszonyt, kinek szépsége nem rondítja el az én egyetlenem végakarátát? Hisz mindenki más rusnya háрпиának tűnik, ha eszembe ötlük arca s termete! Most légy eszednél! Most mutasd meg, ki vagy! Hadd lássam azt a végtelen nagy okosságodat! Ha már a Természet megalkotta szép Nardellámat⁷ – nyugodjék békében, szó se róla! –, az öntőformát pedig szilánkokra zúzta⁸, bittal keressek magamnak másikat? Netán kolomppal kergessem hazáig? Ó, jaj nekem! Miféle útvesztőbe vezetett az esküm? Milyen prés alatt csikorog a létem az ígéretem miatt? De miről is beszélek! Hisz a farkas fel se bukkant, s én máris menekülőre fogom! Próba, szerencse! Olyan nincs, hogy ne kerülne kanca Nardella helyére a karámba! Hát megszűnt volna létezni a világ? Netán nőstényhiányt jövendölnek a krónikák? Vagy máris elszottyadt volna minden magom?

Miután annak rendje s módja szerint kimorfondírozta magát, mindjárt elrendelte, s Iommiento mester tanítványaival dobra is verette⁹, hogy a világ valamennyi fehér cseléde, aki szemrevalónak találja magát, megmérettessék a szépség próbakövén, ő pedig majd nőül veszi minden jelenlevő legszebbikét, és neki adja királyságát is.

Alig röppent szárnyra a hír a nagyvilágban, nem volt olyan asszony, ki fel ne kerekedett volna, hogy megpörgesse a szerencse kerekét, nem volt az a rusnya, béna vagy bamba, ki ne kapott volna a kedvező alkalom után, mert a szépségről szóló disputában még a bubópestis is kicicomázza magát, miként a tengeri szörny se hőköl vissza, egyszóval nekigyürkőznek mindannyian, hogy a legnagyobb nyereséget üsse markukat, és ha időközben tükörbe néznek, hát majd a tükröt okolják, hogy eltörzítje arcukat, s gyalázzák a foncsort¹⁰, amiért fonákul mutatja igaz valójukat.

Most viszont, hogy országában hemzsegték végre az asszonyok, a király hadsorba parancsolta az összeset, ő pedig úgy sétált közöttük, miként a Török baktat a szerájban, hogy damaszkuszi törének megtalálja méltó fenőkövét¹¹. Ámde hiába koslatott, hiába járkált fel s alá, mint egy majom, ki nem bír egyhelyben maradni, hiába kotlott az egyik felett, s mustrálgatta alulról a másikat, emennek homlokát találta csapottnak, amannak az orrában látott hibát, a harmadiknak túl nagy volt a szája, a következőnek lebiggyedt az ajka, aztán megint mást debellának titulált, az utána jövőt meg seggduggancsnak, egyiket kövérnek, másikat ösztövérenek vélte, a spanyolnak megkrepált bőrét utálta, a nápolyinak a cipője

⁷ A feleséget Bernardinának hívták, Nardella a beceneve lehetett, amit Basile, ahogy ez másutt is gyakorta előfordul, elfelejtett megemlíteni.

⁸ Az eredetiben „Natura il fece e poi roppa la stampa” szerepel, ami szó szerinti idézet Ariosto *Orlando Furiosójából* (X. ének. 84.), de egyik magyar fordításában sem lelhető fel ebben a formában.

⁹ A kor hirdetéseinek szokásos kezdete volt a *Banno e commannamiento*, amelyhez szellemesen hozzáadódott egy hirdetőmester neve, azaz a *Giumento*, ami kecskerímet eredményezett.

¹⁰ A foncsor, amely akkoriban egy higanyalapú fémötvözet volt, a tükrök hátoldalára került, és elég tökéletes képet adott. Később, a továbbfejlesztett változatban már ezüstfoncsort használtak a higany helyett.

¹¹ A közel-keleti utalásban katonai és szexuális felhangok is vegyülnek. Egyrészt az állandó török-veszélyre utal, másrészt viszont az arannyal, ezüsttel kirakott damaszkuszi kés fallikus szimbólum is.

talpában látott kivetni valót, a németet fagyosnak találta, a franciát hígagyúnak, a velenceinek pedig kifakult gyapját szidta a berregő orsóján¹².

Végül úgy kipenderítette az összeset – egyiket emilyen, másikat meg amolyan oknál fogva –, hogy az asszonyoknak csak a két kezük maradt, amivel az elől-hátul esett szegényfoltokat takargatták, ő maga pedig, midőn látta, hogy a szépséges pofikákat legfeljebb pofaszakállal tudná elviselni, úgy határozott, hogy kipiheni a mustra fáradalmaikat, majd a lányára rontott, megragadta a mellét, és így szólt:

– Miért keresném Ravennában Máriát,¹³ mikor Preziosának, az én leányomnak arca pontosan tükrözi anyja ábrázatát? Itt ez a szépség az orrom előtt, én meg a világ seggében kurkászok utána?

Időbe telt, míg megértette végre magát, s kapott is válaszul olyan patáliát, hogy inkább az ég adja elő, mert nincs nekem hozzá se tehetségem, sem pedig gusztusom.

Az engedetlenség láttán a király felettébb megdühödött, és Preziosára ripakodott:

– Te csak ne sipítozz, és dugd vissza nyelvedet a szádba, különben úgy felapítalak, hogy a legnagyobb testrészed a füled marad! Készülj fel arra, hogy még ma éjszaka szorosabbra kötöm nászunkon a csomót.

Preziosa, alighogy az atyja eldörögte határozatát, sarkon fordult, a szobájába vonult, s akkora jajveszékelésben tört ki, olyan eszelősen tépdeste a haját, hogy egyetlen ép tincs nem sok, annyit se hagyott a fején, ám mialatt sorsát imígyen kárhóztatta, úgy adódott, hogy egy banya, ki az ékszereit meg a kencéit vigyázta, rányitott, s amikor látta, hogy a lányka már-már átzokogta magát a túlvilágba, megtudakolta bánatának okát, majd ekképpen szólt:

– Ne búsulj, gyermekem, ne emészd magad! A Halálon kívül minden rosszra akad valamilyen gyógyír. Most pedig hallgass ide: amikor az apád, aki, köztünk legyen mondva, egy jókora számár, az éj leple alatt tenyészcsődörnek álcázta magát, te fogd ezt a sarjat, dugd a szádba, s meglásd, mindjárt medvévé változol. Hanem aztán csőtörj szaporán az erdőbe, ne félj, apád úgy berezel tőled, hogy nem fog visszatartani, te meg csak fuss, fuss, ahogy a szuflád engedi, mert ott, a sűrű rengetegben az Ég majd pátyolgatni fogja sorsodat. Ha pedig kedved szottyán, hogy visszabújj női mivoltodba, amilyen most vagy, s amilyen mindig is leszel, csak vedd ki a sarjacsokát a szádból, s meglásd, vágyad máris teljesül.

Erre Preziosa megölelte a banyát, s mielőtt megvált volna tőle, hozatott még pár köténynyi lisztet, s néhány szelet sonkát, majd mikor a Nap, akár egy bukott szajha, strihelni indult más kvártélyokba, a király megnyitotta palotáját a muzsikások előtt, hűségese alattvalóival irdatlan nagy hejehuját csapott – öt vagy tán hat órán át

¹² Az itt felsorolt sztereotípiák a kor divatját és szépségideálját tükrözik. A spanyolok bőrszíne valóban nem számított szépnek, a nápolyi nők parafával emelt cipőket viseltek, a velenceiek pedig kifehéřítették a hajukat.

¹³ Nápolyiul *Cercare Maria pe Ravenna*, egy korabeli közmondás, nagyjából a „kár időt fecsérelni rá”-val ér fel, és Maria de Brienne (Enghieni Mária), Taranto, Adria és Bari hercegnőjének történetére utal, akivel Anjou László nápolyi király érdekházasságot köt, majd a házassági szerződés értelmében elveszíti Tarantót, őt pedig elűzik a palotából. Egyes közmondáskutatók szerint azonban azt is jelenti, hogy Ravennában hiába keresi az ember a tengert (*mare*). (Rak: 371.)

ropták a catubbát¹⁴ –, azután szépen vacsorához ültek, s minek utána degeszre tömtek bendőiket, takarodót fújtak, a király pedig aludni vonult. Hanem mielőtt lefeküdt volna, szólt az arának, hogy hozza magával a füzetét, amiben levezetik majd a szerelem számvitelét, a lány azonban szájába kapta a sarjat, ormótlan medvévé vált, s becammogott az apja szobájába. Amint a király meglátta ezt a monstrumot, magára kapta a matracot, bebugyolálta magát, s elő se dugta a fejét reggelig.

Ez idő alatt Preziosa már régesrég az erdőbe ért, és ott, ahol a pöffeszkedő árnyak huszonnégy órán át azon spekuláltak, hogyan szekírozhatnak még ennél is jobban a Napot, letelepedett a többi állat közé, és kedvesen eldiskurálgatott velük. Nem sokkal azután, egy vadászcsapat élén, Folyóvíz királyának fia is arra keveredett, s amikor észrevette a medvét, úgy megriadt, hogy majd' belekrepált.

Ám midőn látta, hogy a fenevad folyton körötte sündörög, hozzádörgölőzik, és a farkát csóváltgatja, visszatért a bátorsága is, majd cirógatni kezdte, mondván, hogy *kutyuli-mutyuli, tente-tente, irgum-burgum, ejnye-bejnye, nyihaha-nyihaha, recece*, azután pedig magával vitette, és elrendelte, hogy úgy viseljek gondját, mint ha maga is hercegi fenség lenne, majd elkvártélyozta a palota kertjében, hogy amikor csak kedve szottyán, az ablakon kilesve azonnal elámolyogja magát.

Történt azonban egy napon, mikor a herceg magára maradt a palotában, és kimerengett az ablakon, hogy a medve helyett, legnagyobb ámulatára, Preziosát találta a kertben, aki, miután kivette a sarjat a szájából, leengedte hosszú aranyhaját, majd felettébb cserfesen fésülgetni kezdte. A herceg a káprázatos szépség láttán majd' belealált a nagy álmélkodásba, de kisvártatva összekapta magát, és lecsörtetett a kertbe, csak hogy Preziosa még idejében megneszelte a rá leselkedő veszélyt, így nyomban bekapta a sarjat, s azzal vissza is változott medvévé.

A herceg, akit letaglózott, hogy odalent már nem azt találta, amiről fentebb megbizonyosodott, olyan mélabúba esett, hogy négy nap múlva beleványadt a történetkebe, és egyre csak azt szajkózta, hogy:

– Medvém, macikám, én nagy gyönyörűségem!

Erre az anyja, meg lévén győződve róla, hogy a medve valamiképpen megbűvölte a fiát, mindjárt megparancsolta, hogy azonnal ölje meg a bestiát. A szolgák azonban, akik maguk is beleszerelmesedtek a medvébe – hisz nem volt olyan kavics a kertben, mi bele ne habarodott volna hasonlóképp –, megkönyörültek rajta, kivitték az erdőbe, ahol szabadjára engedték, a királynőnek pedig azt hazudták, hogy felkoncolták annak rendje s módja szerint.

Mikor a dolog a herceg fülébe jutott, jókora csetepatét csapott, és kisvártatva kipattant az ágyból, hogy mindegyik szolgájából kolbászt csináljon, ám mikor elmesélték neki töviről-hegyire a történeteket, lóra pattant, kilovagolt, s addig vágta, bolyongott, míg végre megtalálta a medvét, majd hazavitte, bepakolta egy szobába, és így szólt:

– Ó, királyok ingyencfalatkája, miféle rusnya bőrben húztad meg magad! Ó, ámornak tündöklő lángja, kit e szőrös mécses rejteget! Miért játszod velem ezt a

¹⁴ A *Szuka Lucia* újabb elnevezése pörgő-forgó, gyors iramú tánc, amelynek ismétlődő refrénje a *tubba, catubba*, s amelynek erotikus felhangjai is voltak, továbbá minden bizonnal násztánc is lehetett. (Gioan Battista del Tufo [1588?]: *Ritratto o modello delle grandezze, delizie e meraviglie della nobilissima città di Napoli*. III. 259. Editrice Salerno. 2007.)

huzavonát? Netán örömet leled benne, hogy elfogyni látsz? Hogy cafatonként megyek a másvilágra? Hisz akkorára töpörödtem, mint elégett kanóc! Éhesen, aszottan készülök a halálra, húsom harmadára fonnyadt, mint a forralt bor, csontomon s bőrömön kívül immár semmim sincsen, a láz pedig dupla cérnával varrta össze vénáimat. Mit akarsz még? Mire vársz? Bőrödnek avas fátylát mikor vetköződ le végre? Mikor mutatod meg szépségedet? Dobd ki a fenébe a lombot a kosárból, s mutasd meg helyette gyümölcsseidet! Nyisd meg szemeim előtt a csodák kapuját! Ki zárt téged szőrnök börtönödbe? Ki kényszerített rá, hogy durva bőrszelencébe rejtseid kincseidet? Tárd fel előttem szépségedet, s én még a vágyaimat is neked adom, mert ösztövé, zsibbadt idegeimre csak e medvezsír hozhat gyógyulást!

Ámde hiába mondtá, hiába szajkózta el újra ugyanazt a szólamot, mikor látta, hogy minden szava pocsékba megy, fogta magát, befeküdt az ágyba, s annyira megbetegedett, hogy az orvosok a lehető legrosszabb véget jósolták neki.

Erre az anyja, akinek egyszem fiacskáján kívül semmije se volt, leült az ágy szélére, és így szólt:

– Édes fiam, honnan gyűjtöttél ennyi haragot magadba? Miféle búskór emészti lelkedet? Hisz ifjú vagy, szép, hatalmas és gazdag, ráadásul mindenki körberajong! Mi hiányzik még a boldogságodhoz? Beszélj már, édes gyermekem! Hisz szégyenlős koldusnak üres a zsebe. Ha asszony kell, válassz magadnak egyet, s én máris leperkálom a foglalót! Hát nem látod, hogy kórságod engem is megbetegít? Ha felgyorsul érverésed, nekem a szívem cifrázza, ha felugrik a lázad, nekem a fejem sajog. Nem maradt más nekem öreg napjaimra, csak te, édes egyetlenem. Vidulj kicsit a kedvemért, hadd viduljak fel! Különben a királysággal együtt elveszejtjük házunk, szegény anyád pedig kopaszra beretválhatja a fejét¹⁵.

E szavak hallatán a herceg így felelt:

– A medvén kívül engem semmi nem vidít fel. Ennek okáért, ha azt akarjátok, hogy egészséges legyek, hozzátok be a szobámba, és viselje gondomat! Vesse be ő az ágyam, hadd főzzön ő nekem, s meglásd, hármat se pislantasz, visszatér belém az erő!

A herceg édesanyja, ámbár biztosra vette, hogy egy medve nem szakácsnak vagy szobalánynak való, továbbá szentül hitte, hogy a fia félrekarattyol, teljesítette a fia óhaját, és odahozatta a medvét. Az meg becammogott a szobába, megállt az ágy fejénél, irdatlan mancsával megmérte a herceg pulzusát, a királyné pedig rettegve figyelte, hogy mikor gyámbássza le a fél fejét.

Ám midőn a herceg megkérdezte, hogy:

– Chiappino¹⁶, drágám, volna-e kedved főzni reám? Akarod-e gondomat vi-

¹⁵ Az özvegyek és árvák, férjük vagy apjuk elhalálózásakor, levágták a hajukat, és az elhunyt karjára kötötték, azzal együtt temették el. Csak akkor mehetek férjhez újra, amikor a hajuk teljesen visszanoött. Ez a szokás még élt akkoriban Nápolyban, sőt, maga a szó (*caruso*) még ma is a higiéniai okokból nullásra borotvált kopaszságot jelöli. (Guarini és Burani: 230.)

¹⁶ Chiappino, ahogyan a dresszírozott medvéket hívták, gyakori hőse a nápolyi irodalomnak, ld: G. B. della Porta (1726): *La chiappinaria (Medvetánc)* című komédiáját, amelyben egy ifjú szerelmes medvének álcázza magát: „a medve alakja leginkább hasonlít az emberéhez minden állat közül; mellső lábai befelé fordulnak, akár az ember karjai... és felettebb szőrös is, a hosszú bundája pedig épp jó helyütt takarja: a varratoknál meg a gomboknál.”

selni? Hajlandó vagy-e megetetni engemet? – a medve szelíden biccentett egyet, jelezve, hogy ínyére van a dolog.

Ekkor a királynő is megnyugodott, és nyomban behozatott néhány tyúkot a herceg szobájába, begyújtatott a kandallóba, tűzre tett pár fazék vizet, a medve meg fogta a tyúkokat, s miután szerre leforrázta, majd megkopasztotta őket, egy részüket nyársra húzta, a maradékból szaftos ragút rittyentett, a herceg pedig, akinek korábban a cukros víz se csúszott le a torkán, mindenik ujját lenyalogatta a remek fogások után; aztán mikor befejezte az ebédet, a medve olyan kecsesen emelte szájához a kelyhet, hogy a királynő legszívesebben megcsókolta volna a homlokát.

Később, mikor a herceg kiszállt az ágyból, hogy vizeletmintát vegyenek tőle az orvosok, a medvelány elrendezgette a vánkosát, azután pedig lerohant a kertbe, ahonnan egy ölnyi rózsát meg cédrusvirágot hozott, s miután telehintette velük az egész szobát, a királynőt olyan jóleső érzés járta át, hogy igazat adott a hercegnek, miszerint a medve igazi kincset ér, továbbá áldotta a fiának fenenagy eszét, amiért így belehabarodott.

Ám a csinos kis szolgálat csak még jobban felcsiholta a herceg szívének tűzét, s ha a szorongás korábban unciákat faragott le belőle, most egy fél mázsát is lerágott róla hirtelen, ezért az anyjához fordult, és így szólt:

– Jó anyám, ha nem csókolhatom meg a medvét, én belepusztulok!

Az anyja pedig, aki látta, hogy a fia lassan a felére szottyad, így felelt:

– Csókold meg, csókold meg most azonnal, te drága fenevad! Tégy vele bármit, csak ne veszítsem el a nyomorult fiamat!

Erre a medve közelebb ment hozzá, a herceg pedig megragadta, s nem tudott betelni a csókjaival, ám ahogy ott álltak szemtől-szembe, Preziosának – fene se tudja, hogyan történhetett – kiesett a szájából a sarj, a herceg pedig a világ leszebb teremtményét tartotta a karjaiban.

Erre megszólalt a herceg:

– Megvagy hát, réti pityerem! S örökre enyém is maradsz, hacsak el nem árverezik józanságomat.

Preziosa pedig, minek utána a szépség virágágyásában elkeverte a szégyen vöröseit, így felelt:

– Tiéd vagyok, íme, és kezembe ajánlom tisztességemet: méricskéld, farigcsáld, majd cselekedj véle szíved szerint.

Amikor a királynő megkérdezte, hogy ki ez a gyönyörű leány, továbbá, hogy miféle vad erők készítették e sanyarú életre, a lány töviről-hegyire előadta az áldatlanság hosszú sorát, mire a királynő, jámbornak és becsületesnek ítélvén, beleegyezett abba, hogy a fia nőül vegye. A herceg, aki az élettől mást sem kívánt, nagy boldogan megkérte a kezét, majd olyan lakodalmat csaptak, hogy fényben és zenében úszott a fél világ, Preziosa pedig, mérlegre téve az emberi szentenciát, saját bőrén igazolta, hogy:

– *Jó tett helyébe jót várj.*

KIRÁLY KINGA JÚLIA fordítása

SELLŐTÁNC ÉS KORALLBÖRTÖN

Fegyencgyarmat Ausztráliában

„1847 novemberében Charles Dickens egy *Urania Cottage* nevű Otthont alapított Londonban, börtönből szabaduló tini prostituáltak számára, ahol majd minden szükséges, hasznos dolgot sebtiben megtanulnak, hogy dolgos feleségek lehessenek új életükben, a kenguruk és kacsacsőrű emlősök földjén, Ausztráliában. Dickens Alexander Maconochie pontrendszerét alkalmazta, az általa gondosan kiválasztott főnéni piros és fekete pontokat adott az általa gondosan kiválogatott lányoknak, az egészet egy Főkönyvbe vezette.”¹

A következőkben a skót Maconochie kapitány életének egy rövid korszakát próbálom elmesélni – Ausztrália, Új-Zéland és a Fidzsi-szigetek között történt mindez, a Csendes óceánon, százhetven évvel ezelőtt.²

Alexander Maconochie Edinburghban született 1787 telén. Korán árván maradt, pár év múlva, még szinte gyerekként elszökött otthonról és haditengerésznek állt. Sok véres tengeri ütközetben vett részt, kétszer megsebesült, ám a hajók fedélzetén folyamatosan tanult. Hajótörést szenvedett – a partot roncsok és holttestek borították mérföldeken át –, éveket töltött francia hadifogságban, de a börtönben is tanult. Szabadulása után ismét harcolt, ezúttal az amerikai partoknál, John Franklinnel együtt. Huszonnyolc éves volt, amikor 1815-ben leszerelt, ekkor hazaköltözött Skóciába, megnősült, tanulmányköteteket írt kolóniák alapításáról és a csendes-óceáni kikötők kereskedelmi kérdéseiről, aztán iskolát épített vidéken, ahol ő tanította a gyerekeket. Mivel kezdtek tönkremenni, 1828-ban feleségével és gyerekeikkel Londonba költöztek, Bloomsburybe.

A fővárosban Maconochie ismét összejött régi tengerésztársaival, John Franklin és barátai akkoriban, 1830-ban határozták el a – kezdetben még nem *Royal*, csak – *Geographical Society* alapítását, a hasznos publikációk megjelenését segítő, és a társaság alakuló ülésén, 1830. július 16-án, Maconochie-t választották meg az alapító titkár hivatalára. Attól fogva ő szervezte az előadásokat, konferenciákat, felügyelte a kiadványokat, és intézte a pénzügyeket hat éven át – ez utóbbi elég száraz dolognak tűnik, ám ide tartozott a sarki expedíciók költségeinek előteremtése is! Így nem meglepő, hogy amikor 1833-ban a Londoni Egyetem (*UCL – University College London*) geográfiai katedra létesítését határozta el, magas helyről Maconochie kapitányt javasolják a posztra: „– Nem csak nagy tudása miatt – mert sok nagy tudós található –, de ő azt a tudást képes átadni is, mert csodálatosan jóban van a fiatalokkal, szereti őket és azok viszont szeretik.” Három év múlva azonban Maconochie hirtelen otthagya a katedrát, Sir John Franklint³ ugyanis nyáron ki-

¹ Lábass Endre: A lányok a színes ruhák bolondjai (Dickens titkos babaháza), *Jelenkor*, 2012. szeptember 880–888. (rövidített részlet)

² A *Red Bus*-ban, a Semmelweis utcai ausztrál könyvesboltban vásároltam meg e témához alapvető könyvemet: John Clay: *Maconochie's Experiment*. John Murray Albemarle Street, London 2001.

³ Sir John Franklin, aki mint valami varázsló megváltoztatta barátja életét, alig pár hónappal volt idősebb nála. Életrajzának egyik legszebb része számomra a következő sor: „szülei egyházi szolgálatra szánták, de a gyerek egyszer megpillantotta a tengert.” (*DoNB*, Vol.VII. 601.) ő is kisfiú-

nevezték Van Diemen's Land (Tasmania) alkormányzójának, ő pedig rögtön állást ajánlott barátjának.

A Maconochie család tehát, ekkor már hat gyerekkel, hajóra szállt Ausztrália felé – jellemző, hogy útközben a vitorlásan a papa előadásokat tartott az utasoknak az emberi fejlődés történetéről. Elképzelem, mennyi kedvem lenne mindehhez tengeri beteg, igaz, a hallgatónak ezúttal nem volt hová menekülniük. Négy hónapi hajózás után, 1837. január 6-án érkeztek meg Hobart kikötőjébe, és beköltöztek a manapság már Tasmániának nevezett ausztrál sziget, Van Diemen's Land kormányzói palotájába, ahol Sir John Franklin egyből fényes fogadást adott. Jóserejű, hogy ez a helyiekkel való első találkozás milyen galibát okozott. Sir John, egy igazi kapitány szokása szerint, aki az egész legénységben gondolkodik, nemcsak a helyi arisztokratákat hívta meg, hanem egy csomó mesterembert is, akiket e távoli telepes-kiskirályok mélyen lenéztek. Ez volt az új kormányzó első rosszpontja Ausztráliában.

A kormányzó titkára, ahogy ideje engedte, egyből útrakelt, felmérni a szigeten uralkodó börtönállapotokat. Elutazása előtt ugyanis megegyezett a *Society for the Improvement of Prison Discipline* nevű londoni társasággal, hogy új állomáshelyére megérkezve 67 kérdést tartalmazó listájuk alapján részletesen leírja, milyen ott a büntetőrendszer állapota.⁴ Állatias fegyenctelepet talált. Hamarosan elkészítette első tervezetét a helyzet javítására. E szerint a hét év számúzetésre ítélt rabok ideje 6000 pontot érjen, tizennégy esztendő 8000 pontot, és 10000 pont pedig egy életfogytig tartó ítéletet, vagyis egy egész életet, és ha valaki jól viselkedik, ezentúl ne csak dohányt, italt és egyéb apróságokat nyerhessen, hanem pontjaiért valódi napokat, sőt éveket is. Szorgalmas munkáért naponta 8-10 pontot nyerhessen az ilyen, rendes viselkedéssel még többet is, ha pedig egy mintarab összegyűjti a szükséges pontokat, évekkal hamarabb szabadulhasson.

Szép is az ilyen tervezgetés, csakhogy Maconochie ezek után fogta magát, a látottak részletes leírását valamint saját tervezetét a kormányzóság hivatalos iratai közé csempészte, és anélkül, hogy Franklinnek erről egy mukkot is szólt volna, az egészet szépen felküldte Londonba, egyenest a büntetőügyekért is felelős belügyi államtitkárnak, Lord John Russelnek. Russell 1838. március 5-én kapta kézhez az iratokat, annak lassú rendje és módja szerint – akkoriban négy hónapig tartott Ausztráliából Londonba a tengeri út –, és miután figyelmesen átolvasta a szöveget, rögtön átküldte az állami nyomdába azzal a megjegyzéssel, hogy késedelem nélkül nyomtassák ki az egészet, és küldjék vissza. Ebben a pillanatban eltörölhetetlenül megváltozott valami a világ büntetéstörténetében.

Lord Russell csendben letette a tanulmányt a *Molesworth Bizottság* asztalára, ezzel jelképezte a gyarmati viszonyokat – a londoni alvilág legsötétebb bugyrainál rémesebb pokol található ezek szerint a déltengeri gyarmaton, az alkoholizmus, a bűn és az összes perverzciók oly tömege, oly Szodoma és Gomora, hogy emberi teremtmény képtelen elképzelni azt. A korbácsolás, megvasalás elállatiasítja a rabokat, és a szenvedés látványa folyamatos rettenettel tölti el a többi telepest. Maconochie azt javasolta, Londonból küldjenek sürgősen Ausztráliába egy olyan független megbízottat, akit nem befolyásolnak a helyi urak, s aki majd áttekinti a helyzetet. Csakhogy később egy második levelet is kül-

ként lépett a Királyi Flottába, később a *Bellerophon*on részt vett a trafalgari csatában. Első északi hajóútjáról azt írják a krónikák, hogy társaival az emberiség által addig feljegyzett legszörnyűbb szenvedéseken mentek át, sorban éhen haltak, megfagytak, vagy megőrültek, és megölték egymást. Megmenekülése után Franklin a *Royal Society* tagja lett, 1823-ban, útleírása megjelenésekor pedig rajongott sztár, Byron korának romantikus hőse, ő azonban kérelmet nyújtott be az Admirálisához, hogy új expedícióra indulhasson. Ekkorra világhírűvé vált, az uralkodó lovaggá ütötte, 1836-ban pedig őt nevezték ki Van Diemen's Land alkormányzójának.

⁴ John Clay, i. m. 15.

dött Londonba, ezúttal Új-Dél-Wales kormányzójának viselt dolgairól, ez azonban kapitis hiba volt, hiszen a levél a maga szokásos hivatali útján először a gyarmatügyekért felelős helyettes államtitkár, James Stephen kezébe került, aki felháborodott melléklettel küldte tovább: – Egy beosztott hivatalnok nem kerülheti meg feletteseit, és a hivatalos levelezést felhasználva nem küldheti azokkal együtt a birodalom központjába saját véleményeit – ráadásul ilyeneket. Ezzel Maconochie egyből hatalmas ellenséget szerzett, Stephen ugyanis világok ura volt, mivel főnökeit néhány évenként váltották, ő azonban évtizedeken át a székében maradt, lényegében ő tartotta kézben a világ legnagyobb gyarmatbirodalmának összes ügyeit. Ráadásul Maconochie leveléről a *The Times* is beszámolt – Franklin elképedhetett, mikor az újságból kellett megtudnia az állami botránnyá dagadt ügyet. Aoteles kiskirályok vörös fejfel, üvöltve olvasták a *Times*et. Egyből elhatározták, hogy sárba tapossák a levelezető kapitányt. Franklin kormányzónak hirtelen melege lett. Nem elég, hogy első lépése, az ausztrál nép meghívása a kormányzósági bála mekkora blama volt, most meg azt vetették a szemére a telesesek, akik közt élnie kellett, akik egész működését megkeseríthették, hogy a titkára, akit a kormányzósági palotában déldelet, leveleket írogat Londonba a tudta nélkül... – hohó... de tényleg a tudta nélkül? Huhhhh. Villámgyorsan lépni kell. A kormányzó tehát 1838. szeptember 21-én azonnali hatállyal kihajította engedetlen titkárát.

A kapitány ezután hosszú időre bezárkózott, és nekiült szép pontosan leírni a tapasztalatait és véleményeit. *Thoughts on Convict Management and other subjects connected with the Australian Penal Colonies* című könyvét Hobartban adták ki, 1838 novemberében – ugyanabban az évben jelent meg a távoli Londonban a *Twist Olivér*. Teltek a hónapok. 1840 augusztusában a birodalom gépezete nyikordulva fordult egyet nagy nehezen, a Molesworth bizottság leállította a transzportálást Új-Dél-Wales szárazföldi területére, atól fogva csak a szigetekre, Van Diemen's Land-re és Norfolk Islandre száműzték az elit-élteket. Új-Dél-Wales kormányzójának 1839. május 11-én kinevezték Sir George Gippet, azzal a határozott utasítással, hogy Ófelsége kormányának utasítása szerint a lehető leg-sürgősebben reformálják meg a kormányzósága hatáskörébe tartozó Norfolk Island büntetőrendszerét: – Egészséges ott a klíma, termékeny a talaj, elég messzire van, úgyhogy Isten is börtönnek teremtette a szigetet. Londonból finoman céloztak a börtön-sziget kormányzójának személyére is, legyen Maconochie kapitány, de ezt persze csak ófelsége hivatalának javaslata, a kormányzó mindezt majd maga döntse el. Sir John Franklin szívből örült: – Na, filantróp barátom, a jó marha, ott majd kiélheti magát, és az évi 800 font jövedelem se smafu. Ha Ausztrália egy nagy sziget, Tasmánia meg a tövében egy kistesó, akkor Norfolk Island csak messzi madárpötty a végtelen óceánon, ott majd nyugiban lehet világmegváltani, senkit nem zavar az égvilágon.

Cook kapitány 1774. október 10-én hajnalban pillantotta meg Norfolk Islandet – Új-Kaledóniából Új-Zéland felé hajóztak éppen. Nem kopár szirt volt ez, hanem egy Paradicsom, öt mérföld hosszú, három mérföld széles temékeny sziget, közepén ezer lábna is magasabb hegyekkel – mivel pedig a magas, egyenes fenyőfák remek árbocalapanyagnak bizonyultak, Cook beszámolója után az admirális rögtön teleseseket küldött a szigetre, nehogy a franciák tegyék rá kezüket.

Az első kormányzó Philip Gidley King hadnagy volt, a személyzetten kívül kilenc férfi és hat női elitelt érkezett vele a *Supply* fedélzetén. King lehetőleg ügyes mesterembereket akart magával hozni, hogy felépítsék a kolóniát – egy ruhalopásért elitelt londoni ácsot, egy kötélverő exeteri betörőt, egy báránytolvajt, a legfiatalabb egy hét év transzportálásra ítelt tizennégyéves kis erszénytolvaj, Charles McLellan volt, a legidősebb pedig a szintén hét évre ítelt 62 éves csörlőtolvaj, Richard Widdicombe – utóbbiak egyeb hasznos szaktudása nem ismeretes –, a nők többnyire huszonevesek voltak, egyik ruhákat és muszlin zsebkendőket lopott, amiért halálra ítélték, de kegyelemből hét év száműzetésbe

mehetett. Ők lettek a mesés sziget első telepesei. Kingnek és az egyik nőnek két fia született a szigeten, Norfolk és Sidney, ők voltak az első Norfolk-szigeti gyerekek. A millió ragyogó színű papagáj tetszhetett nekik. A szigeten bőségesen termelt a len is, de a telepések nem értettek e növény feldolgozásához, ezért a közeli Új-Zélandról elraboltattak két szerencsétlen maorit, mivel a bennszülöttek állítólag értenek e mesterséghez. Igen ám, csakhogy a szépen tetovált fiúk, Woodoo és Tooke ilyen női munkához legkevesbé sem konyítottak, s mivel pedig hat hónapon át minden áldott éjjel csak sírtak és bús dalokat énekeltek a tengerparton, végül hajóra tették őket, elmehettek haza. Ezek után egyre sűrűbben érkeztek rabszállító hajók, százával ontották az új száműzötteket, a kezdetben családias hangulat teljesen megváltozott.

Öt év múlva új kormányzó is érkezett, Foveaux őrnagy, Earl of Cork francia szakácsának fia, egy szadista, aki imádkozta nézni a korbácsolást, ki is nevezett e feladatra egy husztorony írt, aki boldog volt feladatával. Foveaux kedvenc találmánya egy sötét verem volt, egyik felén vízzel teli mély gödörrel, így a megkötözött, meztelen rab egy pillanatra sem mert elaludni, mert a vízbefulladásától rettegett. A rabok jelentős része politikai fogoly volt, ír lázadók, ezek néha megpróbálták a kormányzóval is szembeszállni, őket a kikötő mólóján akasztatta fel, a tengeri szélben. A fogolynők helyzete még pokolibb volt, szabadon adták-vették őket a kormányzó engedélyével, csütörtök estéknél pedig a *sellők tánca* volt műsoron – ilyenkor a katonák barakkjaiban a fogoly nőknek a hátukra festett számokkal, meztelenül kellett táncolniuk. A nőket is korbácsolták a Norfolk-szigeten, a kormányzó szerette nézni a nők agóniáját. 1810-re azonban a sziget szép lassan elveszítette gazdasági jelentőségét, a lentermelés hanyatlott, a flotta már nem a Norfolk fenyőt használta árboznak, elítélteket sem küldtek többé a szigetre, úgyhogy Új-Dél-Wales kormányzója elrendelte Norfolk Island kiürítését. A barakkokat ledöntötték, azok faanyagát is felgyújtották, az állatokat lemészárolták, hogy a franciák számára lehetőleg ne tűnjön vonzónak a hely. Csak az erdőben rohangáló elvadult kutyák farkáinak rémes vonítása hallatszott a szigeten. Egy évtized telt el így.

A következő rabszállító hajó csak 1825 júniusában érkezett, fedélzetén ötvenhét száműzöttel, köztük megint ácsok, egyéb hasznos mesteremberek, nekik kellett felépíteniük az új telepet. Hableányokat ezúttal nem hoztak, csak a helyőrség családtagjait, és a rabokkal együtt pedig partra szállt az új kormányzó, Morisset is, a veterán katona, akit csak *Dinynye-fejűnek* neveztek, mert egy közelében felrobbant gránát szétroncsolta arccsontjait, formátlan húsmasszává változtatva fél arcát, úgy, hogy egyik szeme is mozdulatlanul dülledt előre. Első cselekedete a sziget narancsfáinak kivágatása volt, hogy ne essenek a gyümölcsévés kísértésébe a rabok, akik hajnaltól estig építették korallbörtönüket. Először a tengerben állva, félig vízben ki kellett bányászniuk a korallokat, aztán a parton nagy máglyákon elégették azokat, hogy a malterhez így készítsenek oltott meszet. E kormányzó a korbácsolás új módszerét vezette be: ötven korbácsütést mértek az elítélt hátára, négy nap múlva, amikor a sebei már épp kezdtek hegesedni, újabb ötvenet, négy újabb nap múlva megint ötvenet, az utolsó ötven ütést pedig a tizenkettedik napon.

Egy lázadás után végül áthelyezték a dinnye-fejűt, utóda a bozontos pofaszakállú, veterán skót tiszt lett, Joseph Anderson őrnagy, akit csak *Potato Joe*-nak becéztek, mert krumplidiétát vezetett be a rabok között, ő is nagy korbácsoló volt, egy alkalommal már reggeli előtt 1500 korbácsütésre ítélte öt rabot. *Krumpli Joe* rezsimje 1839 februárjában ért véget, két kormányzó jött még utána, kevésbé szadisták, de Norfolk Island hírneve adigra már meg volt alapozva.

– Istenem, sóhajtott egy elítélt a büntetése alatt – e sóhajért 100 korbácsütés; valaki megláncolva elmosolyodott – ezért 100 korbácsütés; valaki cigire gyújtott, a lángocsát észrevették – 50 korbácsütés; valaki beszólt a fegyőrnek – rohadj meg, te állat – 200 korbácsütés; valaki búsan dalolt, mert a dal sokat segít – 100 korbácsütés, valaki kért egy po-

fa dohányt a fegyőrtől, rossz ötlet volt – 50 korbácsütés; másvalaki elbambult munka közben, mesés távoli táj – 100 korbácsütés. Démonná verték őket.

Nos ide érkezett meg az új kormányzó, Alexander Maconochie kapitány. Végre kipróbálhatta saját rendszerét. Ezerötszáz elítélt egy kis szigeten, két elkülönített csoportban: a régi rabok – a visszaesők, akiket bűnismétlésért száműztek oda –, és az újonnan érkezettek, *Maconochie emberei*.

Még elutazása előtt a kapitány a tőle megszokott lelkesedéssel vetette bele magát a lehető legaprólékosabb tervezettségbe, memorandumokat, feliratokat szerkesztett az összes felmerülhető problémákról – a rabok miként váltsák majd át a jutalompontokat teára, dohányra, cukorra, egyebekre, s a későbbiekben letelepedhessenek-e nők is a szigeten. Fennmaradt kéziratának sietős írásából, mint John Clay írja, tökéletesen el lehet képzelni a kapitány lelkes száguálását. Az első válaszok is befutottak Gipps kormányzótól: – Nőket a szigetre? Sohasem. De a könyvtárat engedélyezte, pl. a *Robinson Crusoe*-t, Cook kapitány műveit – „azzal a céllal, hogy az elítéltek megtanulják emberszámba venni a bennszülötteket is” –, Charles Dibdin tengerészdalaikat, Byron barátjának, Thomas Moornak dalait, Burns verseit, valamint Sir Walter Scott, Miss Austen és Miss Mitford regényeit. Továbbá a kapitány megvásárolhatta az épp Angliába utazó Mr. Ellard zeneboltjának teljes készletét is, kottákkal, hangszerekkel együtt, sőt! *seraphine*-okat⁵ vásároltak. Mindezekről persze a kormányzó, mint rendes államszolga, egyből levelet írt Londonba, javasolta a kért támogatások megadását, ám – magát jó előre bebiztosítani – megjegyezte: tényleg saját, legszemélyesebb véleménye szerint lehet ez mind igen szép és helyes, de... a száműzöttek pontjait... bármilyen angyalian viselkedjenek is... soha a bűdös életben ne lehessen napokra és évekre átváltani. Ismerte a hivatalos véleményt, hogy az ember nem javítható.

Most hát Maconochie megérkezett a *Nautilus* fedélzetén a Norfolk-szigetre. Családjával együtt beszállásoltak, ő meg elindult körbenézni. Egy hét múlva, 1840. március 26-án már el is küldte beszámolóját Új-Dél-Wales kormányzójának, Sir George Gippsnek. Ebben kiemelte, hogy nem szerencsés a két rendszert különválasztani a szigeten, a régebbi elítéltek közt majd óhatatlanul ellenséges érzéseket kelt, ha csak az újonnan érkezett rabokra vonatkoznak enyhítő reformok. Hiszen képzeljük el, a rabok egy csoportjának ettől fogva lesznek reményei – ha jól viselkednek, nemcsak dohányt kapnak, több ételt, italt és ruházatot, de naponta megszerzett pontjaik végül összeadódnak, napokra válthatják a pontokat, a napokat meg szép lassan évekre cserélhetik. A másik csoport meg mindezt csak nézi reménytelenül. Előbb-utóbb darabokra fogják tépni a naptulajdonosokat a reménytelenek. Ennek jegyében Maconochie március 16-án, egy hétfői napon a rabok mindkét csoportjára kiterjesztette a reményt.

„– Démonibb gyülekezetet addig életemben soha nem láttam – írta –, ahogy a közélükbe értem, felém fordultak valami elmondhatatlanul tompa tekintettel, kifejezéstelen arccal, sápadt foltok voltak csupán, olyannak tűntek, mint az arcok tengere.”

Thomson kormányzósági titkár válaszolt a levélre, Sidney-ből, április 28-án. – Amennyire Őexcellenciája visszaemlékszik, az ön felhatalmazása nem terjedt ki arra, hogy a reményeket ébresszen a régi rabok csoportjában is. A Kormányzó úrnak soha nem áll módjában egyetlen rabot sem Új-Dél-Walesbe engedni a Norfolk-szigetről, akármennyi pontot is gyűjtöttek az ön rendszere szerint, uram, mert egy ilyen esemény híre lerombolná az évtizedek alatt gondosan, sok munkával felépített rettegést, márpedig a száműzetés egyetlen célja épp a félelem felépítése volt.

Ökölcspás volt ez Maconochie számára, de tudta, hogy ő soha nem veszítheti el a reményt, amit a többieknek nyújtani akar, úgyhogy ekkor találta ki a szülinapi ünnepet. –

⁵ Ez volt a *harmónium* elődje, alig egy évtizeddel azelőtt találták fel.

Nemsokára, május 24-én huszonegy éves lesz az ifjú királynő, Viktória – gondolta a kapitány –, legyen hát a szigeten mindenki – értve vagyok? –, minden teremtet lélek számára ünnepp május 25., a rákövetkező hétfői nap.

A véres Norfolk-szigeten ilyesmi addig senkinek a legvadabb álmában nem fordulhatt elő. – Már rég észrevettem a fegyvergyarmatok elítélteinek szívében a hazájuk iránt kialakuló gyűlöletet – írta Maconochie. Parancsára tehát Longridge-ben megtették a szükséges előkészületeket. 1840. május 25-én kora reggel a csodálkozó Norfolk-szigeti száműzöttek nyitva találták celláik és barakkjaik ajtaját. Kedvükre vándorolhattak a kis szigeten, leheveredhettek a fűben, úszkálhattak az óceán hullámain.

Egy rab – Thomas Cook – azt írja visszaemlékezéseiben⁶, hogy mindez félelmetesen furcsa volt, hiszen az addig véres korbácsolással kordában tartott elítéltek, akik akár puskatűzben, életük árán is megpróbálták megszerezni egy-egy csónakot, most akármerre mehettek barakkjaikból a szigeten kedvük szerint. Az Anson Bay ragyogóan áttetsző vizén pedig csónakok ringatóztak a déli szélben, evezőik ott lebegtek szabadon oldalukon, a hullámokon.

Lehet, hogy tényleg nem is életünk megélése a cél, hisz maga az élet gyöngéknak iszonyú lehet, lehet, hogy nincs is hozzá elég erőnk, de a lehetősége életünk árán is kell, a tudat, hogy ha akarunk, ha erőt gyűjtünk, ha csoda történik velünk, akkor valamikor, egy ragyogó pillanatra majd élhetünk. Fura ez a beletörődés, de úgy tűnik, e titokzatos anyaölbe gömbölyödő érzés mégis létezik. Az ember élőhalottként is boldog lehet, ha nem lát maga körül falakat. Építs köré börtönt, akkor kikel tetszhalott sírjából, porbadönti undorító falaidat, majd mosolyogva visszagömbölyödik, és lepkeéletére vár. Ez a nyomorult, lenézett kis Psychébábok titkos tudása – mindig nyitva legyen a lepkévé átalakulásuk előtt a Kapu.

A cellaajtók tehát nyitva álltak május 25. reggelén, és a sötétben tán maga Azrael, a halál angyala jött el, hogy teljesítse utolsó kívánságait, mert odakint, a téren felállított barbecue-n húszszületek sülték, és vidám illatfelhő keringőzött a korallbarakkok fölött, mivel pedig a raktárból már hajnalban kiosztották a lisztet, a frissen sült ünnepi kenyér illata is e bódító felhőbe vegyült. Maconochie kormányzó a csodálkozó száműzöttek között sétált feleségével és gyerekeivel. Fegyeres kíséret sehol. A gondosan lesúrolt hosszú asztalokon rum és limonádé keveréke állt korsókban – frissen szüretelt Norfolk-szigeti citromokat facsartak az üdítőbe. – Egyáltalán nem volt alkoholillata, úgy gondoltam, a szívbe szálljon, ne a fejeket bódítsa el – írta később könyvében e különös reggelről a kapitány. – Soká éljen királynénk, Viktória! – e kiáltás visszhangzott egymás után háromszor a börtönszigeten. A rabzenekar ezután eljátszotta a himnuszt, a rabok fedetlen fővel álltak, kézben tartották szalmakalapjaikat, aztán a távoli királynő életének éveit egyenként megünnepelte huszonegy ágyúlövés.

Délután igazi, fényes színházi előadás következett, *Norfolk Sziget Királyi Viktória Színházában*. A főszerepeket visszaesők játszották, az öreg elítéltek, akik nem kaphattak pontokat, és így nem voltak szabadsággá összeadható napjaik. Hetek óta kosztümjeiket készítették és a díszleteket. Az *Andalúziai Kastély* című vígopera két felvonását adták, a főszereplő Don Caesar rolléját a csalásért elítélt 35 éves James Lawrence játszotta, egy londoni gyémántbróker fia, a tíz rablót – *Banditti* – meg tíz másik elítélt. Lawrence zenélt, énekelt – született tehetség volt: már Anderson kormányzó is ötven korbácsütésre ítélte egy alkalommal, mert a barakkban dalolt. Estefelé tűzijáték következett – Maconochie kapitány fizette ezt is, mint a rumot –, és a kormányzósági palotát fényesen kivilágították. Nyolc órakor kürt harsant, és az elítéltek visszatértek a barakkokba. Egyetlen rab sem hiányzott, és a legkisebb vétséget sem követték el a nap folyamán.

⁶ Thomas Cook feljegyzéseit közölte a *Library of Australian History* nevű sorozat 1978-ban, a kéziratokat a sydney-i Mitchell Library őrzi, miután 1929-ben 250 fontért megvásárolták egy londoni árverésen (John Clay, i. m. 143.)

A kapitány mindezekről lelkiismeretesen beszámolt Új-Dél-Wales kormányzójának, gondolva, hogy e nyilvánvaló pedagógiai siker meglágyítja odafent a hivatali szíveket. Nagyon várta hát, és hamarosan meg is kapta a választ, megint csak a kormányzósági titkártól: – Öexcellenciája ez úton tudatja önnel, hogy az ön legutóbbi levelében közöltem nem változtattak véleményén, miszerint a rabok két csoportját továbbra is külön kell kezelni, és a visszaesők pontjai soha ne legyenek napokra, évekre átválthatók. Továbbá véleménye szerint helyesebb lenne, ha ön az eredeti megbízásában szereplő feladatok minél jobb ellátásával foglalkozna, megbízása szerint ugyanis kísérleti pontrendszerét eleve csak az új deportáltak csoportján próbálhatja ki, egyébként pedig a száműzetés legfőbb feladata az elrettentés. Öexcellenciája továbbá kifejezi legmélyebb megrökönyödését a Norfolk-szigeten előadott színdarab felett, melyben a legelvetemültebb bűnökért elítélt rabok színpadon szerepeltek, sőt puncsot ittak, és a továbbiakban minden hasonló eseményt a lehető legszigorúbban ellenez.

Ezzel egy időben Gipps kormányzó, már csak a saját hivatali beosztása védelmében is szükségesnek érezte a lehető legrészletesebb feljelentéssel bebiztosítani magát, úgy-hogy az operáról gyorsan, már június 27-én beszámolót írt Londonba, a Gyarmatügyi Államtitkár hivatalába. Hamar meg is érkezett a válasz: – Felhatalmazom önt, hogy amennyiben helyesnek gondolja, mozdítsa el állásából Maconochie kapitányt. Július 16-án tehát állami rendelettel megszüntették a régi és új rabok közös pontozását, a régieket külön barakkokba vezényelték, és szigorú rendelet írta elő, hogy ezek a továbbiakban semmiféle jó viselkedéssel egyetlen nap enyhítést se nyerhessnek. Félték a telepések, hogy egyszer csak összegyűjtik pontjaikat, és megjelennek közöttük a szárazföldön a láthatatlanságra ítélt élőhalottak.

– Kár, hogy az állam így gondolkodik, pedig, mint az elítéltek többsége kijelentette, az ünneppel elértem, hogy ezután már ne gyűlölettel, hanem szeretettel gondoljanak távoli hazájukra, amely kivetette őket – fűzte később mindehhez a kapitány. Puncsot többé sosem osztogatott, de attól fogva minden évben jusst is megünnepelték a királynő születésnapját a Norfolk-szigeten, sőt félnapos ünnepet vezetett be Szent György, Szent Patrick és Szent András napján, valamint a trefalgari és a waterlooi csata évfordulóján – már csak azért is, mivel sok olyan veterán volt az elítéltek között, akik részt vettek azokban a csatákban.

Maconochie a sokgyerekes apa és lelkes tanár úgy gondolta, a család védőháló, menedék, ezért feliratot küldött a gyarmatügybe, hogy a jó magaviselettel megszerzett, kiérdemelt pontok a családgyejesítésre is beválthatók legyenek, például ezer pontért valaki együtt élhessen a feleségével és a gyerekeivel a szigeten. – Semennyi pontért nem lehetséges családoknak együtt élniük a Norfolk-szigeten, uram – válaszolta a Hivatal. Pedig a kapitánynak nyomós oka volt erre az újításra, a szigeten túlvilági viszonyok uralkodtak a nők nélkül élő rabok között, az újonnan érkezett fiatalabb rabokat rendszeresen megerőszakolták, a *Monitor* nevű sidney-i újság 1825-ben *Sodom Island* névre keresztelte át a szigetet. Egyébként a kapitánynak valóban sok pontügye volt, egy levelében például azzal büszkélkedett merev feletteseinek, hogy felnőtt esti iskolát nyitott a szigeten, és különösen szépnek tartja, hogy az egész napi fullasztó hőség és kemény munka után mégis kétszáz elítélt jelentkezett az iskolába, fejenként havi 12 nehezen megszerzett pontot fizetve a tanulásért, mint különleges előjogért.

Pár mutatóvány Maconochie kormányzó Főkönyvéből:

„A 17-es furmányos dublini cselszövő és tolvaj, igen gonosz alak, ítélete hét év, szerzett pontjai 3459, büntetőpontjai 2391, büntetései tételesen: tettelesség 500 pont, figyelmen kívül munka 56 pont, csoportos munkamegtagadásért a ráeső 10 pont, engedély nélkül a Vízéshez ment 100 pont, munkamegtagadás 200 pont, szálláshelyén rendetlen viselkedés 25 pont, szökés a barakkból 1000 pont és két hónap fogda, szökés az étkezdéből 500 pont és két hónap fogda.

A 20-as jól indult, kezdetben a raktár őre volt, aztán elvadult, feltörte a raktárat és mindent megivott, most megint szelídül, ítélete hét év, szerzett pontjai 6537, büntetőpontjai 850, büntetési tételesen: a Longridge-i raktárak feltöréséért és a rabolt szeszesitalok benyakalásáért 500 pont és egy hónap fogda, munkamegtagadásért és szemtelenségért 25 pont, krumplilopásért 100 pont, engedetlenségért 200 pont és egy hónap fogda, cellájában John Brook kirablásáért 25 pont.

A 21-es különös szenvedélye, hogy a bozotosba bújik, amúgy nem sok gond akad vele [aná, hiszen a bokorban él], ítélete hét év, szerzett pontjai 2201, büntetőpontjai 1418, büntetési tételesen: figyelmetlen mezei munkáért 84 pont, ruhalopás a cellában 9 pont, munkamegtagadás 25 pont, bujkálás a bozotosban 300 pont és három hónap fogda, újabb 5 napi bujkálás a bozotosban 1000 pont és öt hónap fogda.

A 22-es irányíthatatlan, de néha vannak engedelmes időszakai, ítélete hét év, szerzett pontjai 6477, büntetőpontjai 209, büntetési tételesen: verekedés (öt verték össze) 100 pont, ruhalopás cellában 9 pont, szökés a cellából 25 pont, cellában rendetlen viselkedés 25 pont, napi munka ellógása búzakéveléssel 50 pont, fegyelmezhetetlenség, munkamegtagadás, tizenhárom nap fogda.

A 23-as egy feleselő, de később ő is javulást mutat, ítélete hét év, szerzett pontjai 6313, büntetőpontjai 118, büntetési tételesen: rendetlen mezei munka 84 pont, ruhalopás a cellában 9 pontocská, rendetlenkedés ugyanott 25 pontocská.

A 24-es egy szegény, gyöngye, sokszor megszegényített legény, ítélete hét év, szerzett pontjai 3546, büntetőpontjai 1000, büntetési tételesen: természetellenes bűnökért 1000 pont, és kétszázötven korbácsütés.⁷

Egy hajóskapitány szárazföldi *Log-Book*-ja ez, a rubrikákban a hullámok és a széljárás helyén rosszcsonk életünkkel. Pár év múlva, 1844-ben Maconochie kapitányt letették kormányzói hivatalából, mint írták, „inkább álmodozó volt, mint a gyakorlat embere”, és London szerint „hiányzott belőle az igazi katona legfőbb erénye, a parancsok megkérdőjelezés nélküli, azonnali teljesítése”. Maconochie hazautazott, még kapott egy vidéki igazgatói állást, de életének sorsdöntő eseménye, mint Robinsonnak, a szigeti kormányzóság maradt.⁸

Sir John Franklin a *Times* hasábjain olvashatta saját leváltásának hírért. Mivel eleve azal a feltétellel vállalt hivatal, hogy utána folytathassa szolgálatát, 1845. május 18-án Greenthithe kikötőjében már vitorlát is bontott gőzmotorokkal is felszerelt két hajója, az *Erebus* és a *Terror*, az ötvenkilenc éves tengerész utolsó észak-sarki expedíciójára. Az eskimók mutogattak később egy-két kanalat az elveszett tengerészek neveivel, és egy ezüst tálat, ezzel a véssel: *Sir John Franklin K.C.H.* Ezúttal örökre eltűnt a sarkvidék jeges ködében az ember, aki annak idején egy pillanat alatt megváltoztatta barátja, Maconochie kapitány életét. Tíz év múlva romantikus drámát írt Franklinról másik két jóbarát, Wilkie Collins és Charles Dickens, mindketten fel is léptek a darabban.⁹

E sorok írója sóhajt a messzi jövőben, és végtére összeállítja a maga táblázatát:

⁷ John Clay, i. m. 241.

⁸ Defoe Robinsonjának modellje, Alexander Selkirk is skót tengerész volt, ráadásul szintén Corkból, ahol leszerelése után Maconochie családjá is élt; sőt, az ő (Juan Fernandes) szigeti élete is nagyjából annyi ideig tartott mint honfitárs kormányzósága, 4 év 4 hónapig. (Az írók kegyetlenek: szegény hősnek már 28 év, 2 hónap és 19 napot kellett töltenie szigetén – melyről 1686. december 19-én szabadult.)

⁹ *The Frozen Deep* (A Fagyott Mélység) című „három felvonásos romantikus drámát” 1857. január elején mutatták be a Tavistock House Theatre-ben, s Collins és Dickens mellett fellépett benne majdnem az egész Dickens család.

Induljunk ki abból, hogy 1 Élet(É) = 10 000 Pont(P), 1 Sóhaj = 100 Korbácsütés(K), 1 Cigi = 50 K, 1 Dal = 100 K, és 1 Elbambulás = 100 K; továbbá: 1 Verekedés = 500 P, 1 Figyelmetlenség = 56 P, 1 Vízésnézés = 100 P, 1 Szökés = 1000 P, 1 Szemtelenség = 25 P, 1 Rablás = 25 P, 1 Bujkálás a Bozótosban = 1000 P, és 1 Természetelleneskedés = 1000 P;

Akkor a Pontok(P) és Korbácsütések(K) között – a *Figyelmetlenséget* az *Elbambulással* nagyjából egyenlőnek tekintve (56 P = 100 K) –, a következő átszámítások adódnak (az 56-os szám kapcsán adódó törteket e Tört Életekkel kapcsolatban lefelé kerekítve, 50-nel számolva):

1 É = 200 Sóhaj vagy 200 Dal vagy 200 Elbambulás vagy 400 Cigi vagy 10 Szökés vagy 100 Vízésnézés vagy 10 Bujkálás (a Bozótosban) vagy 10 Természetelleneskedés vagy 20 Bunyó vagy 400 Szemtelenedés vagy 400 Rablás vagy nagyjából 200 Figyelmetlenség (ha egy Karaktert változatlanak tekintünk, azonban, tekintve az Ember jellemző állhatatlanságát, ezek többnyire vegyesen fordulnak elő), továbbá, ezek szerint – amennyiben 100 P nagyjából 200 K megfelelője, azaz 20 000 K körülbelül 10 000 P –, akkor

Életünk 20 000 Korbácsütés.

(Napház, 2013. március – április)

Kiszlovodszkban

A dőlt betűvel szedett, szögletes zárójelbe tett részek hiányoztak a Lityerturnaja Gazeta 1967. aug. 23-i közlésből, amely jelezte is, hogy kisebb rövidítésekkel publikálja a Grosszman archívumából származó írást. A kihagyások számozása – K1, K2 stb. – a csatlakozó elemzés hivatkozásait segíti.¹

Nyikolaj Viktorovics már hazafelé készült, le is vette a köpenyét, amikor lihegve beesett Anna Arisztarhovna, aki arról volt nevezetes, hogy az ő kertjében termett a városban a legfinomabb számóca, és azt mondta:

– Nyikolaj Viktorovics, egy ezredes jött kocsival.

– Hát ha ezredes, akkor ezredes – mondta Nyikolaj Viktorovics, és kezdte visszavenni a köpenyét.

Tudta, hogy Anna Arisztarhovna arcán a csodálat az ő ásítozó hidegvérének szól. Pedig legalább annyira megijesztette és felzaklatta az ezredes érkezése, mint Anna Arisztarhovnát. Ráadásul színházba készült a feleségével. Csak ne-hogy elkéssenek.

Az élet már csak úgy alakult, hogy nők társaságában mindig jobbnak kellett látszania, mint valójában volt. Egész életében tetszett a nőknek, és tapintatból, meg hát mert féltette a nimbuszát, eltitkolta előlük, hogy számos belső tulajdonsága nem volt összhangban előnyös külsejével.

Valóban, noha már erősen őszült, mégis mutatós férfi volt – jóvágású, magas, sportos mozgású, mindig ízlésesen öltözött, finom metszésű vékony arcán olyan kifejezés ült, amelyet az arcképfestők igyekeznek megörökíteni a világ megszépítésére hivatott nagy emberek portréin.

A nők sorra beleszerettek, és álmukban sem gondolták volna, hogy Nyikolaj Viktorovics egyáltalán nem hasonlít a külsejére, hanem teljesen hétköznapi ember, aki közömbös a világ problémái iránt, nem ért sem az irodalomhoz, sem a zenéhez, imádja az elegáns ruhát, a kényelmet, a hatalmas drágakövel díszített sáfránysárga gyűrűket, és nem túlságosan kedveli orvosi hivatását. Szeretett étterembe járni és jókat enni, Moszkvába utazni vakációra nemzetközi kupéba váltott jeggyel, a színházi páholyban feszíteni Jelena Petrovnával, aki ugyanolyan szép volt, magas és elegáns, mint ő, és elkapni a csodálattal teli pillantásokat: „Ez aztán a pár!”

© The Estate of Vasily Grossman
V Kislovodske

¹ Grosszman stílusa általában véve elég lapidáris, de e szövege különösen nyers. Az archívumban maradt novellát talán nem is fésülte át az író. A fordítás szándékosan inkább szöveghű, filológiai, mintsem irodalmi, a pontosabb elemzés érdekében. Pl. a „rossz feketelista” kifejezés oroszul is éppen olyan szokatlan, mint magyarul; a „közönséges” szó ismételtetése nem mindig illik a magyar mondatokba, de elhagyhatatlan, stb. (A ford.)

Mínt hogy vonzotta a nagyvilági élet és a fényűzés, gyakorlati megfontolásból nem egyetemi klinikára ment dolgozni, hanem főorvos lett Kiszlovodszkban, egy előkelő, a kormány számára fenntartott szanatóriumban. Tudományos munkával persze nem foglalkozott, de milyen kellemes is volt önelégülten és sikkesen, orvosistek kíséretében végiglépdelni a márványoszlopok alatt, és tiszteletteljesen, ugyanakkor hanyagul üdvözölni az ismerősöket, az állam gazdáit...

Kedvenc regényhőse Athos volt „A három testőr”-ből. „Ez a könyv az én Bibliám” – mondogatta barátainak.

K1 [Fiatalkorában elég nagyban pókerezett, és löverseny szakértő hírében állt. Moszkvában jártakor fel-felhívta befolyásos pácienseit, akiknek neve szerepelt a párttörténetben, képe a Pravdában, és jólesett neki, hogy szívélyesek vele.]

Amikor a német Wehrmacht gépesített hegyivadász csapatai közeledtek Kiszlovodszkhoz, nem ment el az evakuálókkal, mert szerette kényelmes, puha szattyánbőr fotelét, fényűző, kényelmes bútorát, és visszarettent a vaskályhával fűtött, füstös vagonoktól és a pléh teáskannákban forralt víztől.

Ákárcsak ő, Jelena Petrovna sem táplált különösebb rokonszenvet a németek iránt, jóváhagyta elhatározását. Ő is ragaszkodott antik, intarziás asztalaikhoz és a mahagóni díványokhoz, szerette a porcelánt, kristályt, a szőnyegeiket.

K2 [Jelena Petrovna szerette a külföldi ékszereket, különösen azokat a darabokat kedvelte, amelyek irigységet keltettek ismerőseiben, a magas rangú szovjet személyiségek feleségeiben. Amikor felvett egy-egy olyan ritka anyagból készült ruhát, amelyet ezek a dámaék életükben nem láttak, szerény, szenvedő képet vágott, mint akit mit sem érdekel a hívság vagy csillogás...]

Amikor Nyikolaj Viktorovics meglátta Kiszlovodszk utcáin a német gépesített felderítő egységeit, belesajdult a szíve, és elveszítette a fejét. A német katonák arca, szuronyos automata fegyvereik, horogkeresztes sisakjuk elviselhetetlen undorral töltötték el.

Álmatlanul töltötte az éjszakát, ami alighanem életében először történt meg vele... A pokolba a Pál korabeli szekreterrel és a perzsaszőnyegekkel, úgy fest, hogy könnyelműen döntött, amikor nem evakuált.

Egész éjjel gyerekkori barátja, Vologya Glagyeckij járt az eszében, aki önkéntesként elment a polgárháborúba...

K3 [Glagyeckij sovány volt, sápadt arca beesett, elnyúlt kabátját egy övvel kötötte magára. Bicegett, ahogy a pályaudvar felé ment az utcán, és maga mögött hagyott mindent, amit szeretett, és ami oly drága volt számára: a házát, a feleségét, a fiait. Sok-sok évig nem látták egymást, de Nyikolaj Viktorovics néha-néha értesült a sorsáról.]

Ezen az éjszakán mintha látta volna ezt a két utat – a sajátját és Glagyeckijét. Menynyire különböztek!

Glagyeckij a cári időkben kizárták a gimnáziumból érettségi előtt, később száműzték, majd hazatérhetett. Amikor 1914-ben kitört a háború, 1915 vége felé behívták, megsebesült, majd hazatért... Bolsevik lelke mindig erősebbnek bizonyult, mint a hétköznapi élet kötetmei, és úgy alakult, hogy ami zord és véres esemény történt az országban és a néppel, mind az ő élete és sorsa lett...]

[Glagyeckijjal ellentétben] Nyikolaj Viktorovics nem vett részt az illegális bolsevik mozgalomban, nem üldözte a cári rendőrség, nem vitte rohamra ezredét Kolcsak ellen, nem volt 1921-ben a Vörös Hadsereg kormányzósági különleges

hadtáposztágának vezetője, mint Glagyeckij, nem gyalázta vérző szívvel és öszszesorított foggal ifjúkori barátait, baloldali és jobboldali elhajlókat, nem töltött el álmatlan éjszakákat a nagy uráli építkezéseken, nem száguldott jelentéssel éjszaka a villanyfénytől ragyogó kreml-i dolgozószobába...

Nyikolaj Viktorovics ismeretségei révén felmentést kapott, és nem kellett bevonulnia az Első Lovashadseregbe, orvosi egyetemre járt, bolondult a szép Léna Kszenofontováért, akit később el is vett feleségül, falura utazgatott, ahol a családi bundákat, kabátokat, apja vadászcsizmáját lisztre, szalonnára, mézre cserélte, így támogatta anyját és idős nénjét... A nagy vihar romantikus korában korántsem élt romantikusan. K4 [*Igaz, néha a szalonna és méz mellett házi vodkát is hozott faluról, és olajmécsek fényénél nagy mulatságokat rendezett, volt ott ének, tánc, játék, csók a dermesztő konyhában és sötét átjárókban, és a pokróccal letakart ablakokon lövöldözés és súlyos csizmák menetelése hallatszott be...*]

Az ország élte a maga életét, de Nyikolaj Viktorovics élete nem esett egybe a zivatarral, bajjal, munkálkodással, háborúval... Úgy esett, hogy amikor a fronton győzelem volt vagy a nagy építkezéseken siker, őt akkor érték kudarcok, mert egy asszony visszautasította, viszont amikor a népre szörnyű év sújtott, neki csupa siker és szeretet jutott...

És most itt állt szobája sötét ablakánál, és hallgatta a háború zaját, a tankok lánctalpainak csikorgását, a torokhangon elordított parancsszavakat, leste az altisztek zseblámpáinak fényét.

... A háború előtt egy évvel érkezett a szanatóriumba egy ősz hajú, ráncos, elgyötört ember, akinek a szeme alatt olajzöld táskákban fityegett a bőr, és Nyikolaj Viktorovics felismerte benne egykori iskolatársát, Vologya Glagyeckijt.

Furcsa egy találkozás volt... megőrültek, de feszültség is volt köztük, vonzótták és taszították is egymást. Őszinte beszélgetésekre vágytak, de félték is ettől, hirtelen fellángolt bennük az iskolai bizalom, mintha újra visszatért volna az idő, amikor a fiúvéceiben iskolai csínyeiről sutyorásztak nagy bizalmasan, ugyanakkor mélységes szakadék választotta el egymástól Nyikolaj Viktorovicsot és a beteg pártmunkást.

A szanatóriumba minden évben érkezett valamilyen nevezetes ember, akinek érkezését előre jelezték Moszkvából, akinek szabaddá tették a legfényűzőbb szobát, s akinek távozása után a személyzet emlegette, hogy ez és ez abban az évben történt, amikor Bugyonnij járt itt.

A háború előtti évben egy régi bolsevik volt náluk, a híres akadémikus, Lenin barátja, az a bizonyos Szavva Teofilovics, aki ifjúkorában a központi fogházban gyönyörű forradalmi dalt írt...

K5 [*Glagyeckij találkozgatott vele, esténként együtt sétálgattak, és néha, amikor az öreg nem érezte jól magát, felvitték nekik az ebédet Szavva Teofilovics szobájába.*]

Egyszer, amint a parkban sétáltak, összefutottak Nyikolaj Viktorovicssal, és leültek egy padra a babérbokrok alatt. Nyikolaj Viktorovicsot elfogta a szokásos, de mégis furcsa, egyszerre kínos és kellemes érzés, hogy egyrészt ő a szanatóriumvezető orvos, akinek joga van előzetes engedély nélkül behatolni bármely beteg nagy hatalmú szívébe, másrészt csodálkozott, hogy ott ülhet a nagyfejű, kopaszodó és ősz öregember mellett, akinek nagy keze sokszor szorította meg Lenin kezét.

Megszólalt Glagyeckij:

– Nyikolaj Viktorovicsal együtt jártunk gimnáziumba, és tudja, Szavva Teofilovics, hogy magának is szerepe volt abban, hogy egyszer összevesztünk?

Az öregember elcsodálkozott, Glagyeckij pedig elmesélte az esetet, amelyre Nyikolaj Viktorovics nem is emlékezett. Azokban a régi gimnazista években Glagyeckij elhívta Nyikolaj Viktorovicsot egy illegális kruzsok gyűlésére, ahol forradalmi dalokat tanultak. Amikor Glagyeckij megkérdezte Nyikolaj Viktorovicsot, végül miért nem jött el, az megmondta, hogy egy ismerős lány meghívta a születésnapjára. (Ezzel egy életre be is fejeződött konspiratív tevékenysége.) [A később híressé lett dalt Szavva Teofilovics írta.]

Az öregember szívélyesen elnevette magát:

– A háború előtt két évvel, azt mondja? A varsói Citadellában ültem akkor.

K6 [A soron következő orvosi vizsgálaton Nyikolaj Viktorovics azt mondta Glagyeckijnek:

– Hihetetlen, hogy Szavva Teofilovicsnak jobb a szíve, fiatalabb, mint sok fiatalnak, tisztábban ver!

Glagyeckij erre hirtelen őszintén kezdett beszélni, a régi iskolai bizalommal:

– Hiszen ő emberfeletti ember, emberfeletti ereje van! És hidd el nekem, nem azért, mert kibírta az orjoli fogházat, a varsói Citadellát, az éhezést az illegalitásban, a jeges jakutföldi száműzetést és a legatyásodott életet az emigrációban... Másban van emberfeletti ereje. Ez az erő tette képessé arra, hogy a forradalom nevében beszédre emelkedjen, és Buharin kivégzését követelje, akinek ártatlanságáról meg volt győződve. Ez az erő tette képessé arra, hogy fiatal, tehetséges embereket kirúgjon az intézetből csak azért, mert rossz feketelistákon szerepeltek. Azt hiszed, könnyű ilyesmit tenni Lenin barátjának? Azt hiszed, könnyű gyermekek, asszonyok és öregek életét tönkretenni, miközben szánja őket? Könnyű ilyen hatalmas kegyetlenségeket elkövetni a forradalom nevében, miközben elszorul a szíve? Hidd el nekem, saját tapasztalatomból tudom, hogy ez a lélek erejének vagy erőtlenségének próbája.]

Hát ez a háború előtti találkozás jutott Nyikolaj Viktorovics eszébe azon az éjszakán, amikor a németek bevonultak. Szánalmasnak és gyengének érezte magát, és ezzel fordult a még mindig ifjú és csodálatosan szép Jelena Petrovna-hoz:

– Léna, mit tettünk mi ketten... most aztán itt vagyunk a németekkel!

– Hát ez nem túl fényes helyzet, kétségtelen – válaszolta az asszony. – De nem baj, Kolja, legyen itt akárki, németek, olaszok, románok, minket csak egy ment meg, mi senkinek nem akarunk rosszat, és megmaradunk azoknak, akik vagyunk. Túléljük...

– Tudod, azért megijedtem... itt vannak a németek, és végső soron a cókómókjaink miatt maradtunk itt.

De azt azért nem mondta el a feleségének, hogy Glagyeckij nevetve mesélte el Lenin öreg barátjának az esetet a gimnazista lány születésnapjával, ami fontosabb volt neki, mint a forradalmi kruzsok gyűlése. Az a lány Jelena Kzenofontova volt.

Jelena Petrovna ingerülten felcsattant:

– Miért mondod azt, hogy cókómók? Ebbe a cókómókba sok-sok évet öltünk bele! A porcelánjaink, a talpas kristálykelyhek, a rózsaszín óceáni kagylók, a szőnyeg... te magad mondtad, hogy tavaszillata van, mert áprilisi színekből

szótték. Ilyenek vagyunk! És ilyenek is maradunk, így éltük le az életünket. Nincs más választásunk, mint azt szeretni, amit egész életünkben szerettünk.

K7 [*Az asszony keskeny, hosszú, hófehér kezével néhányat ütött az asztalra, és macsaul hajtogatta az ütések ritmusára:*

– Igen, igen, igen és igen. Ilyenek vagyunk, nincs mit tenni velünk, ilyenek vagyunk.]

– Az én okos feleségem – mondta a férfi. Ritkán beszéltek komolyan az életükről, és az asszony szavai megvigasztalták.

Folytatták az életet, és az élet folyt tovább. Nyikolaj Viktorovicsot hívták a parancsnokságra, és felajánlották neki, hogy legyen orvos a kórházban, ahol a sebesült vöröskatonák feküdtek. Jó élelmiszerjegyeket kapott, Jelena Petrovna egy kicsit rosszabbat, kaptak kenyeret, cukrot, száraz borsót. Otthon volt nekik tartalékban sűrített tejkonzerv, étolaj, méz, és ahogy összerakták a német fejadagot és a saját készleteiket, Jelena Petrovna bőségesen és elég ízletesen tudott belőle főzni. Reggelente kávéztak, ahogy sok-sok éven keresztül megszokták. Hatalmas kávékészletük volt, K8 [*és a tejesasszony továbbra is jó tejet hordott nekik, és a tej nem is volt drágább, mint a németek előtt, éppen csak más pénz volt most.*

A piacon lehetett rendes csirkét kapni, friss tojást, primőr zöldséget, és nem is volt olyan szörnyen drága. Ha valami ingyencségre vágytak, fekete kaviárt ettek, Nyikolaj Viktorovics két nagy dobozzal hozott a szanatórium raktárából a hatalomátvétel körüli napokban.

A városban kinyitott a kávéház. A moziban német filmeket játszottak, volt köztük néhány kibírhatatlanul unalmas, arról, hogy a nemzetiszocialista párt átnevelte az ifjúságot, és az ifjúság, amely azelőtt üresfejű, züllött és semmirekellő volt, most tudatos, erős akaratú és harcos lett. Akadtak jó filmek is, különösen a „Rembrandt” tetszett Nyikolaj Viktorovicsnak és Jelena Petrovnának.

Kinyitott az orosz színház is, kiváló színészek játszottak, köztük is a legjobb a híres Blumental-Szamarin. Először csak Schiller volt műsoron, az „Ármány és szerelem”, aztán színpadra került Ibsen, Hauptmann, Csehov, szóval színházba is lehetett járni. Kiderült, hogy a városban maradt egy értelmiségi kör, orvosok, művészek, egy nagyon kedves és művelt leningrádi díszlettervező, és az élet ment tovább a maga kerékvágásában. Nyikolaj Viktorovicsék, ahogy a háború előtt is, vendégeket hívtak, akik képesek voltak értékelni a porcelán, a kristály és a régi bútor vonalának szépségét, a perzsaszőnyeg elragadó vonalát. Kiderült, hogy ezek az emberek igyekeztek tisztés távolságban maradni a „B” hadseregcsoport ezredeseitől és tábornokaitól, a városparancsnoktól és embereitől, és nem keseregtek, sőt, örültek, hogy nem kaptak meghívót List tábornagyhoz, akit a Kaukázus gazdájának neveztek ki. De ha már kaptak meghívót, akkor kiöltöztek, és azon izgultak, elég divatosak-e feleségeik, nehogy vidékiesen vagy nevetségesen nézzenek ki.]

A kórház, ahol Nyikolaj Viktorovics dolgozott, összesen három kisebb körte-remből állt, két nővér és két ápoló dolgozott benne.

A sebesülteket túrhetően etették, mert a raktárban elegendő élelmiszer volt, nem volt hiány gyógyszerben és kötszerben sem, és Nyikolaj Viktorovics legfőbb feladata az volt, hogy ne emlékeztesse a németeket a kórház létezésére, mert attól tartott, hogy a könnyebb sebesülteket táborba küldik, úgyhogy ágyban fekvő betegként kezelte őket.

K9 [*Úgy tűnt, hogy a szanatórium parkjának mélyén megbúvó kis épületről megfeledkeztek a németek. A könnyű sebesültek kártyáztak, cicáztak az idősebb nővérekkel, és istentették Nyikolaj Viktorovicsot – úgy vélték, neki köszönhetik csöndes, paradicsomi életüket.]*

Amikor Nyikolaj Viktorovics esténként hazatért a kórházból, a felesége megkérdezte:

– Na hogy vannak a fiaink?

Gyerekek nem volt, és mindketten így nevezték a fiatalka vöröskatonákat. K10 [A férfi nevetve számolt be a kis kórház viccesebb eseményeiről.]

De a németek nem egészen feledkeztek meg a park végében álló kis épületről. Egyszer hívták Nyikolaj Viktorovicsot a városparancsnokság szanatóriumi részlegébe, és kérték, nyújtsa be a kórházban tartózkodó sebesültek névsorát. Nyikolaj Viktorovics izgult, amikor összeírta a listát, de a hivatalnok, aki átvette a parancsnokságon, bele sem nézett, csak hanyagul beletette egy mappába. Úgy látszik, csak valami elszámoláshoz kellett, formáságból.

A németek egyik győzelmet a másik után aratták a fronton, ujjongó hadijelentések sorát adták ki, amelyeket Nyikolaj Viktorovics igyekezett nem olvasni...

K11 [Már az a hír járta, hogy hamarosan megnyitják a szanatóriumokat, és nemcsak a felső tisztikar fogja gyógyíttatni magát, hanem az értelmiség is a Reichből.]

Kiderült, hogy egyesek lakásában értelmiségi németek voltak bekvártélyozva, akik láthatóan félték Hitlertől és Himmlertől, és úgy tűnt, nem helyeselték azokat a szörnyűségeket, amelyekről a Gestapóhoz közeli emberek számoltak be. Egészében véve az élet kezdett olyanformán zajlani, mint azelőtt.) Nyikolaj Viktorovics éppen úgy örült kényelmes otthonának és az elragadó Jelena Petrovnának, mint azelőtt, és meg volt róla győződve, hogy jól tette, amikor a kruszok gyűlése helyett Léna Kszenofontova születésnapjára ment el.

Szóval, amikor Nyikolaj Viktorovics már hazafelé készülődött, hogy megebédeljen, lepihenjen, majd feleségével színházba induljon, megnézzék „Az elsülylyedt harang”-ot, akkor a kavicson zörögve a kis szárnyépület elé begördült egy kocsí, és kiszállt belőle egy kövér, széles állkapcsú, piszeorrú [szürke szemű és világos hajú] férfi. K12 [A megszólalásig hasonlított egy szovjet megyei agronómusra vagy üzletvezetőre vagy egy társadalombiztosítási hivatalnokra, aki a háztartási alkalmazottak szakszervezeti bizottságának ülésén tartott előadást.]

Ellenzős sapkája, szürke, rangjelzéses egyenruhája, öve, karszalagja, horogkeresztes pártjelvénye és a vaskereszt a mellén megerősítették, hogy a Gestapóhoz tartozik, a Wehrmacht biztonsági szolgálatának ezredese.

Az ápolt külsejű, elegánsan őszülő, délceg Nyikolaj Viktorovics, akinek arca kicsattant az egészségtől, és tekintete szinte a közönségességig behízelt volt, a plebejus külsejű, alacsony, pocakos, hitvány anyagból durván faragott, szennyből összetapasztott német paraszt mellett vidám arisztokrata földbirtokosnak, előkelő orosz bárónak vagy külhoni hercegnek nézett ki.

De ez csak a látszat volt.

– Sprechen sie Deutsch?

– Jawohl – felelte Nyikolaj Viktorovics, aki gyerekkorában Avgusztá Karlovától tanult németül.

„Ó – gondolta magáról –, milyen kecses, szolgálatkész és kacér igyekszem lenni, milyen szenvedélyesen vágyom arra, hogy kedvesnek, engedelmesnek és jónak lásson, ahogy bűgő hangon kiejtem ezt a 'Jawohl'-t!"

A német, amint meghallotta ennek az őszülő szépfiúnak a hangját, futó pillantást vetett rá, egy majdnem isteni, mindentudó tekintetet, egy olyan lényét,

aki cselekedeteit olyan isteni magasságokban hajtotta végre, ahol csak halál és élet létezik – és azonnal átlátta, kivel van dolga.

[*A Sicher Dienst hatóság*] E kövér, alacsony termetű, de magas rangú tiszt[*jé*]nek hatalmas emberhús halmokat kellett megsemmisítenie.

Ezrével dűlta szét, törte derékba, zúzta darabokra és tette tönkre az embereket, köztük katolikusokat, pravoszlávokat, repülőtiszteket, monarchista hercegeket, pártfunkcionáriusokat, ihletett, kánondöntögető költőket és világtól elvonult, megszállott apácákat. Az életveszély fenyegetésére minden összeomlott és felfordult, hol vonakodva, hol ellenállva, hol pedig hihetetlen, tréfaszerű könnyedséggel. De a végső eredmény ugyanaz volt, a kivétel csak erősítette a szabályt. Az emberek úgy viselkedtek, mint a gyerekek a karácsonyfa alatt, tülekedtek és nyújtózkodtak a primitív, durva játékszerért, amelyet a [*Sicher Dienst*] Télapó[*ja*] hol feléjük nyújtott, hol azzal fenyegetőzött, hogy elveszi... Mindenki élni akar, Wolfgang Goethe, és Smulik is a gettóból...

Egyszerű dologról volt szó, a hivatalnok röviden és világosan ismertette, egyetlen durva vagy cinikus szó nélkül. Még tett is néhány nem hivatalos utalást arra, hogy a civilizált emberek, persze, pontosan tudják, hogy a hadsereg és az állam világtörténelmi jelentőségű tetteiben csak egyetlen erkölcs lehet érvényes, az állami célszerűsége. A német orvosok már régen belátták ezt.

Nyikolaj Viktorovics hallgatta, sietősen és alázatosan bólogatott, szép szemében egy stréber készséges alázatával, mint aki minden igyekezetével azon van, hogy minél jobban és alaposabban megértse, amit a tanár mond neki. Igyekezetét nem a tanár megértése táplálta, hanem egy lakáj hűséges behódolása az erőnek.

Ahogy az ápolat uraságra, a szanatóriumi orvosra nézett, a Gestapo hivatalnok arra gondolt jóindulatúan, hogy mindez még csak nem is nevetséges, hiszen olyan nagy a csábítás, ezt az embert annyira rabságában tartja sokéves édes élete ezen a csodálatos klímájú üdülőhelyen, a virágágyak és a gyöngyözően csobogó orosz gyógyvíz mellett. Sok szép ruhája is van persze, szép bútora, kalóriadús élelmiszertartalékai, otthon biztosan a szanatóriumi raktárból lopott kaviárt eszik, alighanem gyűjti a kristályt vagy borostyán szipkákat vagy elefántcsontfejes botokat... na és persze gyönyörű a felesége...

A szennyből összetapasztott, egyszerű anyagból gyúrt alacsony, vastagnyakú ember nem is volt olyan egyszerű. Munkája az emberi lelkek legmélyebb titkaihoz kötötte, a vesékbe hatolt a pillantása, és még valami másban is versenyre kelhetett volna istennel.

Együtt léptek ki a kórházból, és Nyikolaj Viktorovics meglátta, hogy a kapuban két német őr áll. Már senki nem mehetett ki vagy be szabadon a kórházba. K13 [*A Gestapós hivatalnok felajánlotta neki, hogy hazaviszi kocsin, és ahogy egymás mellett ültek a katonai parancsnoksági autó kemény ülésén, némán nézték a világhíres üdülővároska kedves, otthonos utcáit.*]

Mielőtt elbúcsúzott volna Nyikolaj Viktorovicstól, a német röviden megismételte, amit az imént elmondott. Reggel autóval jönnek az orvosért. A kórház teljes személyzetét el kell távolítani az épületből egy rövid időre, majd miután Nyikolaj Viktorovics elvégzi a dolog orvosi részét, és a zárt mentőautók elhagyják a kórházat, a személyzetnek el kell magyarázni, hogy a súlyos sebesülteket és lábadozókat a német parancsnokság rendelkezése értelmében átszállították

egy speciális kórházba, a városon kívülre. Nyikolaj Viktorovicsnak természetesen hallgatnia kell, hiszen alighanem bárki másnál jobban érdekelt abban, hogy az ügy ne tudódjon ki.

Miután Nyikolaj Viktorovics mindent elmesélt Jelena Petrovnának, majd hozzátette: „Bocsáss meg nekem”, hallgattak.

Az asszony megszólalt:

– Pedig már kikészítettem az öltönyödet és kivasaltam a ruhámat a színházhoz.

A férfi hallgatott. Újra az asszony szólalt meg:

– Nem tehetsz mást, igazad van.

– Tudod, mi jutott eszembe? Hogy húsz év alatt egyszer sem voltam nélküled színházban.

– Ma is veled megyek, ebbe a színházba is együtt megyünk.

– Megőrültél! – kiáltott föl a férfi. – Te meg minek tennéd?

– Te nem maradhatsz. Akkor én sem.

A férfi csókolgatni kezdte a kezét, az asszony átölelte a férfi nyakát, megcsókolta az ajkát, majd ősz fejét.

– Szépségem – mondta a férfinak –, mennyi árva marad utánunk.

– Szegény fiúk, de hiszen nem tehetek semmit, nincs más választásom.

– Nem rájuk értettem, hanem minderre itt.

Nagyon közönségesen viselkedtek. Felvették a színházhoz kikészített ruhájukat, az asszony francia kölnit szórt magára, aztán megvacsoráztak, kaviárt ettek, bort ittak hozzá, koccintottak, a férfi az asszony ujjait csókolgatta, mintha étteremben vacsorázó szerelmespár lettek volna. Aztán felhúzták a gramofont, és Vertyinszkij közönséges dalaira táncoltak és sírtak, mert imádták Vertyinszkijt. Aztán búcsút vettek gyerekeiktől, ami már végképp közönséges volt, megcsókolták a porceláncsészéket, a képeket, simogatták a szőnyegeket, a mahagóni bútort... A férfi kinyitotta a szekrényt, csókolta a nő fehéreneműjét, cipőit...

Aztán az asszony nyersen megszólalt:

– Most pedig irtsál ki, mint egy veszett kutyát, aztán te is mérgezd meg magad.

HETÉNYI ZSUZSA fordítása

SZÖVEGBÁNYÁSZATTAL A CENZÚRA NYOMÁBAN

Vaszilij Grosszman: *Kiszlovodszkban*

A szovjet irodalomnak lehettek a világon a legfigyelmesebb olvasói. Ennek oka egyfelől az orosz irodalomnak az a státusza, hogy már a XIX. század óta a társadalmi párbeszéd minden fórumának hiányát pótolta, másfelől az a rangja, amelyet a világirodalomban egyedülálló hagyományával megteremtett. Az orosz irodalmon nevelkedett olvasó jó iskolát járt ki. A XX. század leghosszabb diktatúrája ezen felül még alaposan megtanította a sorok között is olvasni alattvalóit, akiknek egyébként már felmenői is jól ismerték a cári időkből a betiltott irodalom fogalmát.

A számítógépes nyelvből kölcsönzött szövegbányászat szakszó szervesen használható a szovjet, illetve tágabb értelemben a diktatúra alatt született művekre.¹ Azt jelzi, hogy a mű mélyéből úgy hozok felszínre valamilyen ki nem mondott tartalmat, hogy a szövegtől független, korra vonatkozó szempontokat is felhasználok, mert a művet egyben olyan kordokumentumnak tekintem, amelyben szerzői, sőt, cenzori intenciókat is feltételezhetek a kor ismeretében, ami irodomelemzéskor megengedhetetlen módszer lenne. A cenzor vagy szerkesztő szempontja a hatalom kívánalmainak követése, míg a szerző feltételezhető motívumai között szerepel a közlés érdekében alkalmazott öncenzúra, amely a diktatúra idején alkotóknak állandó stratégiája volt.

Grosszman *Kiszlovodszkban* című novellájára gyorsan felfigyelt a nyugati közönség és kritika (Chandler, Hellbeck), azonban elemzésük felszínes, talán mert nem áll rendelkezésükre megfelelő ismeretanyag annak teljes megértésére, vagy mert nem éltek diktatúrában. A novella két változatának – az 1967-ben posztumusz megjelent rövidítettnek és a teljes szövegnek – az összevetése, valamint utóbbi mélyértelmezése azért termékeny, mert a következtetések olvasás-módszertani kulcsokat is adhatnak kezünkbe. Ez a célja az alábbi kommentárnak.

Grosszman befejezetlen novelláját archívumából közölte a szovjet irodalmi újság, és összesen fél oldalra sűrítette.² Az apró betűs közlésen kívül ezt úgy érték el, hogy az oroszul 3251 szavas szöveget csaknem egy negyedével, 810 szóval megrövidítették, lényegében cenzúrázták, igaz, ezt jelezték is a cím alatt. Az összesen tizenhárom kihúzott részből néhány tekinthető akár jobbító szándékú szerkesztői beavatkozásnak is, amely feszegebé alakította a szöveget – a szovjet cenzorok jó szerkesztők, olvasott emberek voltak. A diktatúra alatt írott szövegek olvasásakor az első feladat, hogy megkülönböztessük a cenzori beavatkozást a szerkesztőtől, a politikai szándékot az irodalmi szempontútól.

Aki történelmi távlatból olvassa Grosszman életművét, annak a következő támpont ajánlható. Az értelemtulajdonító tevékenységnek meg kell felelnie egy általánosan érvé-

¹ A bányászati szó azért is találónak tűnik, mert Grosszman évekig dolgozott bányamérnökként.

² *Lityerturnaja Gazeta*, 1967. augusztus 23. 7. (rövidített). *Nyegyelja*, 1988. 5. 20–22. (teljes szöveg)

nyes normatív feltételnek: a szövegekre mindig a tényekkel összeegyeztethető lehető legnagyobb értéket kell rávetíteni, legyen az etikai vagy esztétikai. Ebből következik, hogy ha egynél több interpretáció áll rendelkezésünkre, akkor azt kell választanunk, amely megfelel az általunk ismert tényeknek, és amelyik a lehetséges legnagyobb értéket tulajdonítja a szövegnek. Ezért ha a mai olvasó úgy érti az elbeszélést, mint a diktatúra hajdani cenzora, akkor értelmezését érvénytelennek kell tekintenünk.

Tekintsük a kihagyott részeket, a lényegesebbeket a végére hagyva.³

K1 A kihagyás egy olyan életmódot fed el, amelyet szovjet időkben jobb nem is emlegetni: a hazard lóversenyt és a pókért. Ugyanakkor a cenzor Nyikolaj Viktorovics jellemének negatív vonásait ritkítja, talán azért, hogy a novella zárásában könnyebb legyen hősnek átmínósítani. Ez a sematizáló olvasat azonban tendenciózus művé redukálja a novellát.

K9 és K10 is a megszállás alatti édes élet leírásában bűnös, és részben a K11 is. A háború idején és a német megszállás alatt csak szörnyű szenvedések történhettek – a fenti sematikus elképzelés szerint.

K4 Itt már komolyabb léhaságról esett szó, az ország nehéz helyzetében Nyikolaj Viktorovics seftelt és mulatozott. A K3 ezt tudatos választásnak mutatja, szembeállítva Vologya Glagyeckij és Nyikolaj Viktorovics életútját. Előbbi megjárta a száműzetést, világháborút, mindig osztozott a bolsevikok sorsában – a polgárháborúban, nélkülözésben, a hétköznapi élet helyett a forradalmiban, s ezért elhagyta házáat, feleségét, fiait. Vajon miért nem tetszett ez az életút a cenzornak, és miért hagyta meg később a veszélyes sorokat arról, hogy Glagyeckij „...vérző szívvel és összeszorított foggal [gyalázta] ifjúkori barátait, baloldali és jobboldali elhajlókat”? Esetleg mert Vologya neve Leninére utalhat? Esetleg mert az aszketikus önfeláldozás majdnem szentnek állítja be Glagyeckijt?⁴ Vagy mert Grosszman alább megismétli ezeket a részleteket? Ha megismétli, nyilván nem véletlenül. Részben választ ad milderre a legsúlyosabb kihagyás, a K6.

„A soron következő orvosi vizsgálaton Nyikolaj Viktorovics azt mondta Glagyeckijnek:

Hihetetlen, hogy Szavva Teofilovicsnak jobb a szíve, fiatalabb, mint sok fiatalnak, tisztábban ver!

Glagyeckij erre hirtelen őszintén kezdett beszélni, a régi iskolai bizalommal: – Hiszen ő emberfeletti ember, emberfeletti ereje van! És hidd el nekem, nem azért, mert kibírta az orjoli fogházat, a varsói Citadellát, az éhezést az illegalitásban, a jeges jakutföldi száműzetést, és a legatyásodott életet az emigrációban... Másban van emberfeletti ereje. Ez az erő tette képessé arra, hogy a forradalom nevében beszédre emelkedjen, és Buharin kivégzését követelje, akinek az ártatlanságáról meg

³ Szerkesztői húzásoknak minősíthető a K2 és K7. E kihagyások háttérbe szorítják Nyikolaj Viktorovics feleségének alakját, bár felmerülhet a nagyvilági allűrök mellőzésének szándéka is. Jelena Petrovna öntudatosan kijelenti: „ilyenek vagyunk”. Kisebb cenzori beavatkozások: a K8 Nyikolaj Viktorovics jelleméről tanúskodik – állami tulajdont lop, de ezt a tényt másutt (a német tiszt belső monológjában megismételve) a szerkesztő benne hagyta. Ezt követően a megszállás idejének nem is olyan szörnyű életét írja le Grosszman (aki ekkor a sztálingrádi katlanban volt) – működik a piac, a színház, a mozi, sőt, helyreáll a társasági élet, és a németek még a házaspár giccs- és műgyűjteményét is értékelik. A K5 a szovjet privilégiumok rendszerére utal, ezért kellett kimaradnia. K13 és egyéb kisebb kihagyások nem érdemelnek szót.

⁴ A hite nevében családját megtagadó Jézus prototípust Iszaak Babel *Lovashadseregében* több hős is képviseli, elsősorban a zsidóságát hátrahagyó Braclavszkij forradalmár alakja (*A rabbi fia*). Babel másolása az 1920-as évek irodalmának jellegzetes vonása.

volt győződve. Ez az erő tette képessé arra, hogy fiatal, tehetséges embereket kirúgjon az intézetből csak azért, mert rossz feketelistákon szerepeltek. Azt hiszed, könnyű ilyesmit tenni Lenin barátjának? Azt hiszed, könnyű gyermekek, asszonyok és öregek életét tönkretenni, miközben szánja őket? Könnyű ilyen hatalmas kegyetlenségeket elkövetni a forradalom nevében, miközben elszorul a szíve? Hidd el nekem, saját tapasztalatomból tudom, hogy ez a lélek erejének vagy erőtlenségének próbája.”

E részlet egyik fontos mondandója az, hogy Szavva Teofilovics felsőbbrendű, emberfeletti ember. Szíve – gondolhatnánk – azért ver olyan egyenletesen, mert egészséges. Csak-hogy a szokványos metafora kétértelmű. Lehet, hogy éppen azért nem ment tönkre a szíve, mert szívtelen, vagyis embertelen, s ebben a nem magasztos, hanem elrettentő értelemben emberfeletti ember.

Emberfelettségére utal mindkét neve is. Nemcsak a Teofilovics⁵ „theo-” eleme, hanem a Szavva név is isteni lényt jelöl. A Szavva jelentése az orosz származású héber bibliai Cöbaot vagy oroszosan Szavaof, a Seregek Ura. Szavva Teofilovics, mint láttuk, valóban a forradalmi seregek csöppet sem metaforikus kegyetlen ura volt. Neve egyértelműen a Lunacsarszkij és Gorkij nevével fémjelvezhető korai szocialista eszmére, az istenépítés elméletére utal (1908–1910), amely a szocializmust új hit formájában óhajtotta elterjeszteni a nép körében.⁶ Lenin ugyan elítélte írásait, de 1917 után nem vetette meg javasolt eszközeik burkolt felhasználását például akkor, amikor Lunacsarszkij népbiztosként propagandisztikus tömeges utcai misztériumjátékokat szervezett. Gorkijt viszont, aki akkorra megvilágosodva a bolsevizmust ostromozta a lapjában, az *Új Életben*, a később *Időszerűtlen gondolatok* címen publikált publicisztikájában, barátian kitessékelte az országból.

Szavva Teofilovics maga is Lenin barátja, kezét szorított vele – Lenin emblematikus nevét négyszer ismétli vele kapcsolatban a novella, szinte azonosítva kettejüket. Sztálin neve elő sem fordul, holott a sztálingrádi csata idején zajlik a cselekmény, és Sztálin uralma alatt – de a megírásakor a sztálini kritika idején, az olvadás korszakában vagyunk. A szovjet naiv kommunisták egyik dédelgetett álma volt, hogy a „rossz” Sztálin csak eltorzította a „jó” Lenin ügyét. Grosszman, mint látni fogjuk, nem hagy kétséget afelől, hogy éppen a lenini rögös út volt a tévút, amelyen az ország eljutott a sztálinizmus poklába.

Amikor a cenzor a Szavva Teofilovics nagyságára utaló sorokat kihúzta, nem jött rá, hogy maga a név is mennyire tartalmas és „ártalmas”. Nem tudni, ha felismerte volna, vagy rávitte volna-e a lélek, hogy az orosz fülnek ilyen egyértelmű nevet megváltoztassa.

A kihúzott részlet második érdekessége narrációs szempontú. Grosszman olyan emberrel mondatja ki a fentiekot, aki mindezt „saját tapasztalatából” tudja.

Az első olvasásra szép szavak valójában a lélekről, annak erejéről és gyengeségéről, ugyanakkor kegyetlenségéről, ártatlan emberek vesztéről vagy tönkretételéről szólnak. Honnan tud Glagyeckij erről a szájalomról? Nem tud róla semmit! Ő saját tapasztalatát vetíti barátja lelkének mélyére – azt, amit önmagáról szeretne hallani.⁷ Naivan akár azt is gondolhatnánk, Grosszman helyesli Glagyeckij álláspontját, és Szavva Teofilovicsot ma-

⁵ Az angol fordítás nem írja át az orosz Feofilovicsból Teofilovicsra. A görög théta az oroszban rendre F lett.

⁶ Bővebben ld. Hetényi Zsuzsa „A messiási forradalomvárás jelensége a 20. század eleji Oroszországban.”; „Messiási forradalomvárás a 20. század eleji orosz irodalomban”. In: uő: *Csillagosok – keresztések. Mítosz és messianizmus Babel Lovashadseregében*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1992. 7–40.

⁷ E két kulcsfontosságú szó: saját tapasztalat, az angol fordításból kimaradt. „I know only too well what it's like.” *The New Yorker* 12 June, 2006. (82: 16) 58. Kötetben: Grossman, V. *The Road: Stories, Journalism, and Essays*, Ed. by Chandler, R. Transl. by Chandler E. and R., Muravnikova O., New York Review of Books Classics 2010. 250.

gasztalja. Megértő olvasatban azonban ellentétes értelmet is tulajdoníthatunk e szövegrésznek, mert benne – ahogy Bertrand Russell mondta – *dangerous nonsense*, veszélyes értelmetlenség lepleződik le. Miért értelmetlenség, és miért veszélyes?

Ha Szavva Teofilovics tényleg szánalmat érzett, ezt mások előtt nem igazolhatta: e szánalmat a diktatúra nagyobb bűnnek könyvelte volna el, mint a Buharin-vádirat aláírásának megtagadását. Legjobb esetben is csak Szavva Teofilovics tudhat mély titokként őrzött szánalmáról. Glagyeckij patetikus áriája szétesik, mert értelmetlen. A pátoszba csomagolt értelmetlenség vonzódást akar ébreszteni, és ezért veszélyes.

Szavva Teofilovics rejtett szánalma részvétlen, egyrészt azért, mert nem enyhíti saját kegyetlenségét, másrészt azért, mert nem kölcsönösségen alapul. Úr és a koldus viszonyára emlékeztet, amelyet félelem és megvetés, alá- és fölérendeltség határoz meg, nem pedig a szolidaritás. Szavva Teofilovics szánalmának csak az a szerepe, hogy meggyőzze önmagát arról, hogy ő tisztességes, szánalmát mutatja fel mentségül lelke ítélőszéke előtt, mondván: neki szenvedést is okozott, amit a forradalom nevében tett. Gondoljuk át még egyszer Szavva Teofilovics öngazolását. Amikor Buharint megvádolta, másnak hazudott; amikor szánalmára hivatkozott, önmagának hazudott; amikor azt állította, hogy mindezt a forradalom nevében tette, akkor másnak és önmagának hazudott. A rövidség kedvéért mindezt öncsalásnak nevezzük. Ezzel nem segít sem magán, sem embertársain. Glagyeckij szép szavainak pedig az a célja, hogy hallgatóságát ámítsa és meggyőzze arról, hogy Szavva Teofilovics emberként, az eszme szolgálatában, nem pedig ember formájú szörnyetgként cselekedett.

Aki másnak hazudik vagy mást megcsal, az megépíti az utat ahhoz, hogy önmagának is hazudjon és önmagát is megcsalja. Mielőtt ebbe a csapdába esett, Szavva Teofilovicsnak nem voltak önazonossági kételyei. Ameddig nem számúzte a kulisszák homályába valódi énjét, és nem teremtett meg magában egy hősi bábut, addig tudtuk, hogy ő az, aki ezt gondolta, állította és érezte. Amint azonban Szavva Teofilovics az öncsalás csapdjába belekerült, és szüksége lenne a megerősítésre, egységes Énje már nem áll rendelkezésére. Ki az, aki most beszél: a homályba rejtett valódi Én, vagy egy hősi pózban tetszelgő bábu? Ő már ezt meghasadttsága miatt nem tudhatja, mert hamisan áriázó bábuját megteremtette, végzetes sérülés érte, és már nem képes meghatározni, ki beszél, amikor valamit állít.

Glagyeckij szavainak, ennek a terjedelmes, kulcsfontosságú részletnek a kihagyása egy harmadik következménnyel is járt. Felbillentette az elbeszélés egyensúlyát, nevezetesen azt a szerkezeti sajátosságot, hogy valójában a novella főszereplői (a házaspár) csak mellékszereplők, és a látszólagos mellékszereplők, Szavva Teofilovics és Vologya Glagyeckij az elsődlegesek. A novella eddigi elemzői ezt nem veszik észre, ezért azt vélik fontosnak, hogy Grosszman a kispolgári házaspár hősiességét óhajtja megmutatni. Ez az olvasat a legkülönbözőbb kultúrák felől tűnt kézenfekvőnek, megegyezik benne az amerikai (Chandler)⁸, a német (Hellbeck)⁹, és az orosz is (Szarnov)¹⁰, valamint számos egyszerű olvasó, akik a novellát tipikus szovjet szövegnek értelmezik. Holott Grosszman talán éppen azért hangsúlyozza olyan feltűnően és mindvégig a házaspár közönségességét és jelentéktelenségét, mert éppen ellentétes, pozitív értékű értelmezést akar mögötte elrejtteni.

⁸ Chandler, Robert: *After Life and Fate: Vasily Grossman's Last Stories*. October 13, 2010. Open Democracy Russia. Látogatás 2012. dec.10. <http://www.opendemocracy.net/od-russia/robert-chandler/after-life-and-fate-vasily-grossman's-last-stories>

⁹ Hellbeck, Jochen: *The Maximalist*. On Vasily Grossman. *The Nation*, December 10, 2010.

¹⁰ Sarnov, Benedikt: *Otkroveniiia Sturmbanfiurera Lissa*. *Lechain*, 2007. 3. Látogatás 2012. dec. 10. <http://www.lechain.ru/ARHIV/179/sarnov.htm>.

A cenzor figyelmét elkerülte egy fontos részlet a novella vége felé, amely – megismételve az általa gondosan kihúzott állítást – tovább szövi az embertelen emberfeletti lény motívumát.

A nemzeti és létező szocializmus közti párhuzamra már a novella közepén felfigyelhetett a kettős értelmezésben edzett olvasó. A K8-ban a cenzort zavarta a német filmek leírása:

„A moziban német filmeket játszottak, volt köztük néhány kibírhatatlanul unalmas, arról, hogy a nemzetiszocialista párt átnevelte az ifjúságot, és az ifjúság, amely azelőtt üresfejű, züllött és semmirekellő volt, most tudatos, erős akaratú és harcoss lett.”

Ez a kritikai vélemény a szovjet propagandafilmekre éppen úgy ráillik, mint a németekre.

A K11-ben a szovjet fejesek helyére német fejesek érkeznek, sőt, arcot kapnak a németek, akad, aki nem helyesli Hitler politikáját. Itt a cenzor teljes joggal lett nyugtalan: ha a fasizmusnak is volt értelmiségi belső ellenzéke, akkor ez a sztálinizmusra is rávetülhet.¹¹

A két rendszer és a hozzá hű emberek minden szinten párhuzamosnak ábrázoltatnak. (Hogy nem azonosnak, amire bizonyíték a nagyregény, az *Élet és sors*, külön tanulmányt igényel.)

Megemlítendő még, hogy Grosszman a német-szovjet hasonlítást is tovább viszi szövegében, a cenzor pedig ezt következetesen kiírta. A K12-ben a német tiszt külsejének leírásából kikerül a szlávokra is jellemző szürke szem és világos haj, és ez a mondat is eltűnik: „A megszólalásig hasonlított egy szovjet megyei agronómusra vagy üzletvezetőre, vagy akár egy előadóra, aki a társadalombiztosításról tartott előadást a háztartási alkalmazottak szakszervezeti bizottságának ülésén.” Itt már nem a hatalom birtokosai és gyakorlói, hanem a hatalmat kiszolgáló kisemberek hasonlatossága kerül szatirikus ellenszenvet tartalmazó megvilágításba.

A cenzor átsiklott azon is, hogy a gyilkossági parancsot hozó udvarias német tiszt jellemzésére különösen erős szavakat használ Grosszman. „A szennyből összetapasztott, egyszerű anyagból gyúrt alacsony, vastagnyakú ember nem is volt olyan egyszerű, munkája az emberi lelkek legmélyebb titkaihoz kötötte, a vesékbe hatolt a pillantása, és még valami másban is versenyre kelhetett volna istennel.”

A szennynek fordított szó valójában ürüléket jelent az oroszban. A szerzőt nem rasszista indulatok vezetik, hanem az orosz folklór ismert metaforáját használja, ahol az ürülék a sátánnal asszociált mocskok. A fenti undorkeltő, alantas szóval kezdődő mondat is ten nevével végződik, ami csak alátámasztja ezt. Egy apokrifban olvassuk:

¹¹ Ezt a magatartást Grosszman minden bizonnyal a szovjet valóságból vetítette át a németekre (ahogyan nagyregényében, az *Élet és sors*ban is Liss provokatív alakjában). Nem valószínű, hogy német ellenzékivel valaha is módjában állt bármiről bensőségesen vitatkozni. Fontos kérdésre vet ez fényt: vajon Grosszman, aki az orosz irodalomban elsőként hasonlította össze a hitleri és sztálini szocializmust, mennyiben és miben tekinti hasonlóknak a kettőt? A válaszadásban nem segít a kérdésben később született terjedelmes szakirodalom, mert Grosszman ismereteinek körét és szándékait figyelembe véve kell választ adnunk. A kérdéshez ez a novella is adalék. Churchill azonban 1941-ben már kívülről láthatta a különbséget, azt, hogy a létező szocializmussal lehet kompromisszumot kötni, de a fasizmussal nem. A szocialista rendszer mindennapi gyakorlatát képezte az erkölcs áthágása. A náci rendszer azonban túltett ezen azáltal, hogy az erkölcsiség eszméjét magát is megtámadta. Ezt a megkülönböztetést Avishai Margalit fogalmazta meg így először. Margalit, Avishai: *On Compromise and Rotten Compromises*. Princeton: Princeton University Press, 2010.

„És elment az Úr, hogy a napból hozzon neki szemet, és egyedül hagyta Ádámot, aki a földön feküdt. Hát nem odajött az átkozott Sátán, és bekente ürülékkel, hínárral és nyálkával. És visszajött az Úr Ádámhoz, és be akarta tenni a két szemét. És meglátta az Úr, hogy az ő embere csúnyán be van mocskolva. Megdühödött az Úr a Sátánra, és így kezdett beszélni: „Megátalkodott Sátán, te átkozott, vajon nem érdemled meg, hogy meghaljál? Mi célból tettél rosszaságot ennek (az embernek), miért kented rá a mocskot? Átkozott leszel te ezért.” És a Sátán eltűnt, mint a villám, a föld nyelte el, az Úr színe elől. Az Úr meg leszedte róla (az emberről) a sátán rosszaságait. /.../ És akkor jött másodízileg a Sátán, és rá akarta eresztetni Ádámra a gonosz mocskát.”¹²

A német tiszt – aki, mint láttuk, a megtévesztésig hasonlít egy oroszra – egyszerre emlékeztet sátánra és istenre. Belelát az emberekbe, kezében tartja sorsukat, és abban „kelhet versenyre istennel”, hogy el tudja venni az emberek életét, mert tömeggyilkos. Kettőjük-höz, az istenördöghöz hasonlít az emberfeletti, istennevű Szavva Teofilovics is, ez a sátánian szívtelen bábu, a pártkatona, aki a hatalom isteni magasztalába, Leninhez és az akadémikusságig emelkedett.

Grosszman számára mindkét emberfeletti princípium, az isteni és a sátáni egyaránt az ember ellen forduló hatalom metaforája, legyen az német vagy orosz. Az egyszerre sátáni és isteni erőt megtestesítő kettős alak az orosz irodalom gyakori toposza, ám az orosz forradalom erőszakossága és az istenépítés kontextusa új, negatív dimenziót adott ennek az ambivalenciának.¹³ Ez az utalás politikai megfontolások fölé, filozófiai szférába helyezi a kérdést, amivel Grosszman és író társai is alkalmat adnak a kérdésnek saját korukon túlmutató továbbgondolására. A későbbi nemzedékek elemzőinek feladata ennek felszínre hozása.

A *Kiszlovodszkban* teljes szövege a XX. század további morális és metafizikai kérdéseit veti fel – az én kettéhasadásáról a diktatúrában, az igazság és szolidaritás túlélésének esélyeiről a hazugságra épülő rendszerben. Mindez a szerző és szereplőinek viszonyát is érinti. Minderről 1967-ben nem volt tanácsos gondolkodni, így a cenzor ugyan felemás tevékenységet végzett, de a szerkezet felborításával elérte célját.¹⁴

A mélyértelmezés értelme és perspektívája az, hogy nem csupán a jelen felől, hanem a jelen számára dolgozza fel a múltat. Grosszman nagyregénye, az *Élet és sors* meggyőző példa arra, hogy a diktatúra alatt született irodalmi művek magának a diktatúrának is krónikái közvetett módon. Grosszman élete végén bizonyos lehetett abban, hogy az asztalfióknak ír, és annak tudatában folytatta az írást, hogy egyszer majd valakik elolvassák és megértik.

¹² Hetényi Zsuzsa: Óorosz apokrif. Legenda arról, hogyan teremtette meg az Úr Ádámot. Ford. és kommentár. *Holmi* 2008. szeptember, 1164–1168.

¹³ Lásd például Bulgakov alakjait, Wolandot vagy különösen Preobrazsenszkij professzort a *Kutyaszívben*. Utóbbi az orosz forradalom allegorikus teremtője, aki kénytelen visszaalakítani ördögi teremtményét.

¹⁴ Grosszman nagyregénye, az *Élet és sors*, és e novella filozófiai interpretációja volt a tárgya az ELTE BTK „Orosz irodalom és kultúra Kelet és Nyugat vonzásában” doktori program szervezésében lezajlott szimpóziumnak 2012. november 29-én.

GI

*Ha el akarom képzelni, hogy nem vagy,
el kell képzelnem, hogy vagy, és mondjuk
felállsz egy kávéházban, és üdvözölsz.
Mindig valami mozdulatot, épp egy ilyet,
a személyes és a személytelen határán.
Úgy látszik, ezekben van az, ami nincs.
Sok történet, mondat megmaradt,
vagy elfelejtettem, és belém épült.
És ezektől az udvariasnak nevezhető,
bárkinek kijáró mozdulatoktól,
épp ezektől szorul össze a torkom.*

*Hisz mindig ezen a határon jártunk.
Kezdetben én csupasz lélekkel
a nevetségesség peremén, és te
humorral és empátiával tereltél vissza
a sebezhető, de érvényes terepre.
Anélkül, hogy másról, mint versekről szó lett volna.*

*A versbeli éneddel azonosultam. A tanár éned,
a másik teremtett alak, értelmet adott
az egyetemnek, összeterelt későbbi barátokat,
bár csak a gondolataihoz engedett közel.
És ott volt mégis az egész lényed, a nagy,
szeretetteljes apafigura, tekintélyes csak a tudásod,
de azt is humorral viselted, bölcsen, kajánul.
Jól éreztük magunkat, ahol jelen voltál.*

*Később hányszor találkoztunk hivatalos ügyben.
Alig beszélgettünk, csak ha verset hoztál.
Ez megfordult, és nem hiszem, hogy hasznodra vált,
amit mondtam, mert többnyire úgyis azt mondtam,
amit vártál, bár visszafogottabban. Mit számított?
A legnagyobb szexista voltál az irodalomban,
„házi kritikusod” lettem, ami csak annyit jelentett,
miért nem írnak rólad mások. Csak legalább
ne mondtad volna olyan sokszor, ahogy az öregek.*

És az a másik: elvállaljak-e egy munkát,
nagynevű kolléga után és helyett.
Szenvedélyesen érveltél a telefonban,
miért fölösleges, hányféleképp nem érdemes.
Majd a gondolatmenetet megfordítva,
tőled nem szokatlan dialektikával,
csak mégis annyira rosszul esett:
Tudod mit? Vállald el, neked ez pénz.
Kinek mondtál volna még ilyet?

És aztán, mikor nem hittem volna, hogy figyelsz még,
egy másik telefonban, meglehet, kapatosan:
hogy írjam meg, amitől annakidején megtorpantam.
Egyszer csak ott álltam előtted,
mint nagyon régen, a figyelmed előterében,
mintha csak mindvégig ott lettem volna,
és végül ez maradt velem, mert utána már
megint hivatalosan találkoztunk,
bár a születésnapomon, és kaptam tőletek
váratlan ajándékot, de gyengélkedtél,
lázad volt, úgy adtál elő a sokaságnak,
és egyszer csak, egy hónap múlva meghaltál
anélkül, hogy ezt vagy bármit elmondtam volna.

PROSPERO PÁLCÁJA

Géher István költészetéről

„Romjaimat védem e törmelékkel”

T. S. Eliot¹

A varázsló csak varázsló, csak varázsló, csak varázsló.² Pálcával vagy pálca nélkül, boldogan vagy törődötten, törötten – holtában is. Minek ezt magyarázni? A szavak varázsszavak, mert időtlenül tovább muzsikálnak mások fülében. A XXI. század nagyon is anyagi valóságában, ahol a mennyiség sokkal fontosabbnak tűnik, mint a minőség, hogyan is lehetne másképpen művelni a költészetet? Rossz, ám népszerű rímek és ritmusok között fölzengetni klasszikus metrumok segítségével a kínozó, a leírhatatlan, mégis életet adó belső zenénket? „Kell-e költészet?” – kérdezi Géher István Babitscal. „Kell-e költészet? Mit mondasz rá, barátom? Kulturáltan feltekintesz a híreket lobogtató napilapból, és bölcsen hallgatsz. Manapság, amikor szükségből, kényszerűségből politikussá lesznek lírikusok és filozófusok, problémaérzékeny értelmeted fontosabb kérdések foglalkoztatják. Hit kérdése – mosolyogsz diplomatikusan, gondterhelten, hogy békén hagyjalak. Csakugyan. Hogy kell-e költészet, kinek és mire, nem kérdezi az, aki hisz benne; aki meg nem hisz, az nem tudhat felelni.” Géher Babitscal együtt azt mondja: „Kell. Nekem ugyanis kell. (...) Bizony, eléggé apokaliptikus időköt élünk (...) Talán minden költő küzd ma a Verssel vagy a Vers ellen, minden mai költőben küzd a Vers – kétes kimenetelű, mitikus küzdelem.”³

Géher István hét megjelent és két megjelenésre váró kötetében, mitikus küzdelemhez méltón, élő és halott szövetségeseiket állít maga mellé. A teljesség igénye nélkül, ott sorakoznak: Catullus, Anakreón, Horatius, Homérosz, Dante, Shakespeare, Arany János, Babits Mihály, Faulkner, Ezra Pound, T. S. Eliot, e. e. cummings, Tandori Dezső és a költő magánmitológiájának szereplői valamennyien, barátok, tanítványok, kollégák és a család. Babitshoz hasonlóan soha nem beszél önmagáról, és csak önmagáról beszél. Szerepeket játszik. „elmém elmélyülésre áll. de fel színemre lépek”⁴. Pound *Első Cantója*ra utalva támasztja fel a holtakat: „a vérre / rájárnai tetraméterem teret terem.”⁵ Hatalmas ívet épít, egy-egy újabb verses- vagy esszékötetettel támasztja alá. Már második kötetében megfogalmazza, hogy Arannyal ír majd epilógust, és a *Polgár Istók* második részének írása közben éri a halál. Az életmű félelmetesen egységes, ugyanakkor félelmetesen gazdag. A „négy

Az esszé bővített változata az Eötvös Collegium Géher Istvánnak szentelt emlékkönyvében fog megjelenni.

1 T. S. Eliot: Átokföldje V. 431. sor, ford. Vas István. In: *T. S. Eliot versei*, Lyra Mundi, Európa Kiadó, Budapest, 1978. 68.

2 „A rózsa csak rózsa csak rózsa
csak rózsa csak rózsa” (Gertrude Stein)

3 Géher István: „Kell-e költészet?” In: *Rádiókollégium*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 1996. 111.

4 géher istván: *mi van, catullus*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1984. 20.

5 I. m., 19.

kimeszelt fal közt”⁶ örölt napok hordalékából, a villódzó múltidézésből és a jelen monotóniájából egyvalami biztosan kiviláglik, bárhol és bármikor lökődünk ki a mindenségbe, felelősek vagyunk azért, amivé benne leszünk, a helyért, azért „az egyetlenegy helyért” (Pilinszky János: *Egy KZ-láger falára*), amit megszereztünk. A játészó játészik, ha kell, egy-személyes színházat, ha muszáj, önmaga közönségét is: ez a dolga.

A romantikus költők még a „spontaneous overflow of powerful feelings”⁷ (hatalmas érzések spontán áradása) jegyében határozta meg magukat. A „nagy századra” követke-ző századforduló az elkoptatott szavakra, képekre, gondolatokra és érzésekre – erre a gyönyörű és vágyott álságosságra – az izmusokkal reagált. Közben jött Pound és az ima-gisták, Eliot és az „objektív korrelatíva”⁸. Távolodni és távolítani kellett. A költő „testesít-tett”. Reflektált. Nem mondhatta többé, hogy „nagyon fáj”. A kép lett a nyelv, a „tárgyi megfelelő”, a vendégszöveg adta a kiüresedett szó testét. Nem csilingelhetek a rímek, a vers dallamához ugyanúgy társult a disszonancia, mint Bartók zenéjéhez. A költő eltávo-lodott önmagától, és ezzel eltávolodott a költészet az olvasótól is. Nemes Nagy Ágnes na-gyon érzékletesen tárgyalja ezt, amikor a „hasonlat teréről” („tertium correlationis”)⁹ be-szél. Azt mondja, a hasonlat tere kitágult, a költő már nem egymáshoz közel álló dolgokat hasonlít össze, az olvasónak tehát szintén nagyobb utat kell bejárnia, ha követni akarja a szerzőt. Ha veszi a fáradságot és megteszi, persze az ő (látó)tere is kitágul, magába szíp-pantják más szerzők és más korok, hogy kívülről nézhessen vissza saját magára és a min-denségben megszerzett helyére. Az elme utazása lehet olyan izgalmas, mint a testé, sőt: a földet már könnyen körbeutazhatjuk, de csak a vendégszöveg és a feszítő, nagyra nőtt tér segít befogni a hatalmasra nőtt tudást. Közben egy másik kontinensen az elveszett nem-zedék utáni ürbe szorul a vallomásos költészet, hozzá sorra gyilkolják magukat a költők, üvölt a fülükbe a beatnemzedék. Veszed-e a fáradságot, hogy kapkodd a fejed, és nyitva tartsd a füled, kedves Olvasó? Próbát tehetsz az itt következő, vékonyka kötettel.

Mondom: szerencséd (1981)

Egy tisztességes lírikus, mondaná Géher, húszévesen robban be az irodalomba. Sőt, már rég meghalt, mint Rómeó és Júlia. Mit akar ez a kopaszodó Prufrock negyvenegy évesen, a nyolcvanas években a magyar lírában? Egyfelől, csak néhány évvel korábban jelenik meg a Nagy László-összes (1975) és Szilágyi Domokos összegyűjtött versei (1979), Nemes Nagytól már az Ekhnaton-versekkel az összefoglaló *Között* (1981), 1981 májusában hal meg Pilinszky. Másfelől, hamarosan jön „A 84-es kijárat”, a rendszerváltás előtti évek titkos, majd kevésbé titkos irodalmi körei és szalonjai, megalakul az Örley-kör.

Géher István pedig azt írja: „Már kopaszon, már ígéret se, már csak / annyi-amennyi: mi vagy most? / Most vagy soha.” (*Nil opus est*) És a húrok közé csap. Miközben persze teszi a dolgát. Lefordítja Ezra Pound *Első Cantóját*, és gyönyörű, vijjogó saját verset ír belőle: „sírással sújtva, sodorta hátszél / súlya a sírót, szél a vitorlát / sírva leroskadt, parti szél-lel / terhes a sírás, vitte a szél már”. A *Cantó* ötödik sora csak ennyi: „Heavy with weeping, and winds from sternward”, magyarul Géher fordításában: „Sírástól nehezülve, sodorta hátszél”. Már Pound is újraír, Homérosz *Odüsszeiáját* veszi elő, mégpedig Andreas Divus 1538-as fordításában. Géher a maga átiratában eltűnődhetett azon, Homérosz időmértékes

6 I. m., 29.

7 William Wordsworth: Preface to Lyrical Ballads. In: *Prefaces and Prologues*. The Harvard Classics, Vol. 39, New York, 1909-14.

8 T. S. Eliot: Hamlet. In: *Káosz a rendben*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1981. (ford. Takács Ferenc)

9 Nemes Nagy Ágnes: A költői kép. In: *Metszetek*, Magvető Kiadó, Budapest, 1982. 33.

lüketését éreztesse-e, vagy arra utaljon (magyarul!), hogy Pound óangol versformát használt a *Cantók*ban, azaz egyfajta hangsúlyos, alliteratív verselést. Végül Géher, a fordító az időmértéket hozza össze az alliterációval, Géher, a költő pedig nem bír nem tovább kísérletezni a hangsúlyos, alliteratív verssel, amelyre a ráismétlés is jellemző, a végeredmény: a szél vijjogását utánzó, balladisztikus hangzás. Balladát idéz a kötet VIII. számú verse, a *Balladai homály* is, mégpedig a *Child* gyűjteményben is fellelhető *Cruel mother* (Kegyetlen anya) című gonoszul modern darabét, melyben az anya végül megöli a gyermeket. Géhernél gyönyörű Mária a kiseddel-jelenet lesz belőle: „Fekhelye lőn a túske közt / Virágom völgy virága / S egy kised ott világra jött / Zöld erdő lombja ága...” A balladai homályt jelzi a három pont, de mert ez kevés lenne, csak az angol szövegbe bonthatjuk ki a magyart, valahogy így: „...*She laid her back* a túske közt / Virágom *in the valley*”. A két nyelv egyáltalán nem hasonló zeneiségét a versritmus forrasztja egységbe.

A kötet további ötvenhat darabja igen széles skálán mozogva, vendégszövegek segítségével a modern költő különböző énei között teremti meg az átjárást: „1 Mi közöm hozzám? / 2 Adjátok meg magam! / 3 Kitelek tőlük.” (*Bons Mots*). A költői hang küzd a megszólalás lehetőségéért, az ember választ akar az ontológiai kérdésre, felfogni szeretné, mi is a létezés. Vagyunk-e, akarunk-e, akarhatunk-e lenni, ha igen, mivégre: „hült helyeden nyomaidd / tűnté elárul” (*Azonosítás*). Aztán, nehogy túl komolyan vegye magát, hoz némi swifiti ironiát: „hamuban sütem” (*Gyermekeimnek*). Bujkál a szerepei között, homéroszi mezbe öltöztet egy szép szerelmet, amerikai útinaplót ír képeslap-négy sorosokban, és összefoglalja: „Ott se az. Itt se az. / Itt is, ott is: az. / / Vagy az.” (»*Tanulja tenni, amit*«). A kötet végére *Apparátust* illeszt, de a játék kedvéért versbe szedve. Mintha ezzel is jelezné, a kötetben és a hozzá írott jegyzetekben megjelenő hatalmas műveltséganyag nem öncélú és nem is hivalkodó, hanem építőelem, a kezében formálódó agyag része. Semmi dekoráció, éppúgy testesíti az anyagot, mint vályogtégglát a szalma. És ami a legfurcsább, a látszólag „idegen anyaggal” túltelített szövegek, a *Mondom: szerencséd* sorai harminc év után is visszajárnak az egykori diák fejében, akinek akkor is, azóta is, élni segítenek. Olyan sorok ezek, amikre ráébredünk reggel, vagy napi terveink szövögetésébe tolakszanak, és muszáj magunk elé mormolnunk a villamoson: „mert egyszer elkapnak ne félj” (*Könyvjelző*), „Hiába úgyse. / Úgyse hiába.” (*Kritikai visszhang*), „Gőgre mi szükség? / Mondom: alább add.” (*Ivy Garden-i Canto*), „Igen vagy nem? S mit ér a nem, / ha nem üt rá igenre? / / embereld meg magad istenem / ha nem vagy mondd szemembe/” (*Király leterdel, Hamlet jó*), vagy ez a két sor, mely, lám, aktuálisabb, mint valaha: „Mindenfelől: veszendő életek. / Világít ablakod. De nem neked.” (*Kilátás*). Majd rá a vigasz: „A csupasz test, / bújva szövetbe, szelidül, a széltől / didereg, nem a láztól.” (*Déliavasúti Canto*). Egy frászt nem a láztól, attól a belső tűztől, ami perzseli a működő, önmagával mindig elégedetlen intellektust, mégis elzsongítanak a szavak: talán a hosszú és rövid magánhangzók váltakozásának, az alliteráló sz-eknek a hatására, az anapesztikus lejtés simít, sűvít rajtunk végig, mint a szél.

„Hangsúlyozni fogják ellenem – írja Eliot *Hagyomány és egyéniség* című esszéjében –, hogy »túl sok tudás megbénítja és torzítja a költői spontánságot« (...) Miről van szó? A költő (élete adott pillanatában) állandóan »megadja magát« valami olyasmi előtt, ami értékesebb nála. Egy művész fejlődéstörténete: örök önfeláldozás, a személyiség örök kioltása.” Kicsit később ugyanezt teszi még világosabbá: „a költészet nem a személyiség kifejezése, hanem a személyiség megszüntetése. Az persze magától értetődik, hogy csupán azok tudják, miben áll ez a »megszüntetés«, akiknek van személyiségük, és van személyes élményük.”¹⁰

¹⁰ T. S. Eliot: *Hagyomány és egyéniség*. In: *Káosz a rendben*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1981. 65-66. majd 71. (ford. Szentkuthy Miklós)

Már nem versben – de elioti módra nagyon precízen és nagy terjedelemben (harminckét oldalon) – vet koncot Géher a kritikusoknak, akik „tudóskodással” vádolják, a második kötetben.

mi van, Catullus? (1984)

Kezdjük a végén: „Jegyzetek: a versek megértéséhez *nem* szükségesek; a megfejtést elvéve közlik.” – írja. Majd Kerényit idézi: „Egyébként joga van mindenkinek a maga Catullusához...” Aztán gyorsan hozzáteszi: „Sőt: ellen-Catullusához”. Mi minden rétegződik itt is egymásra, hogy ki-ki megtalálja a maga Catullusát vagy, ha úgy tetszik, „piros talicskáját”, hogy egy másik klasszikust, William Carlos Williamset idézzünk, akinek „so much depends / upon / a red wheel / barrow” (Mi minden múlhat egy piros talicskán) kezdetű verse a modern költészet egyik kultikus tárgya lett. A Géher megidézte (*lxvii*) két beatköltő, Ginsberg és Orlovsky is ezt a verset szavalta a hajdani Pesti Barnabás utcában, az ELTE zsúfolásig telt tanácstermében, ahol lélegzet-visszafojtva hallgatták a diákok az ellenállhatatlan, „parázna bohócokat”. És a piros talicskát kapcsolhatták József Attila *A hetedikjéhez*, Nemes Nagy „Ez volt az asztal”-ához *A visszajáró* című versben, vagy ahhoz a külső-belső tárgyhoz, ami számukra az életet jelentette. Talán nem felejtette még el mindenki, hogy „a vers villámlik, sebez” (*lxx a líraiság a lírában*). Ezt az életveszélyt oldja fel ismét a feladat, a játék és a humor. Géher „újrátölti” Catullus 116 versét, pontosabban annak ötvenkét darabját: a játszma felpezsdíti és fegyelmezi a költőt. „magában / vulkán mozdul...” – idézi szerkesztőjét, Márványi Juditot, aki hűségesen, kritikus figyelemmel olvasta a verseit, és kiharcolta, hogy megjelenhessenek a cseppet sem készsleges Szépirodalmi Kiadónál. Géher-Catullus a *Mondom: szerencséd* látszólagos távolságtartása után most látszólag meztelenre vetkezik. A „fürtös, római költő” (*cxiii*) nem áttolja már a borító belső fülén elhelyezett fényképen a csupasz vállát mutogatni. Egyfelől klasszicizál, szigorúan tartja a versmértéket, másfelől, az amerikai e. e. cummings módjára, kizárólag kisbetűt használ, és játszik a központozással. Beengedi az olvasót a fürdő- és hálószobájába, majd orrára koppint egy latin sorral: „iucundum, mea vita, mihi proponis amorem...”. Ezt aztán gyorsan lefordítja, és magára alakítja: „életem ígéred boldognak, szerelem?” (*cxiii*).

A kötetet a hatvanegyedik catullusi „epyllionnal”, kiseposszal kezdi, mely a hellenisztikus költészet kedvelt műfaja, és a nagyeposz elleni tiltakozásként született. Általában rövid, témája a szerelem, mitológiai utalásokkal körítve. Ebben a formában íródott Shakespeare *Vénusz és Adonisz*a is. Géher a *Hamletre* utal nyomban és idézi egyben Aranyt (duplán): „hallgatni jobb fém. élni: pör-halasztás” (*lxiv*). És azért sem szerelemről beszél – bár később az is sorra kerül –, hanem sértett hiúságról, adósságról, csöpögő csapról, elromlott autóról és munkakedvről, szegénységről és egy elfelejtett Eden-kalapról. Teszi mindezt veretes hendecasyllabusban, Catullus kedvelt, tizenegy szótagos sorfajában. Vagy hexameterben. Esetleg szonettben. Vagy másban. Hogy azért a mértéket se vegyük túl komolyan, az *lxxxii* vers címében rákérdez: „hen deca?”, majd az első sorban megválaszolja: „hús deka téliszalámi”, és folytatja: „megmértem. kérek kölcsönt apámtól.”

Véletlen lenne, netán önirónia, vagy vallomás, hogy az „és szeressük” című darabot choliambusban írja, azaz a sorvég (titátati) mintegy önmagát tükrözi? Ahogy aztán találkozik az egyik sor vége és a másik jambikusan szökellő, elpattanó eleje, mintha két kart karba öltő, de kifelé is figyelő, megbonthatatlanul összetartozó, ám hangsúlyozottan önálló embert látnánk: „mindig / megúnhatatlan”, „megcsallak, / de nehezen”, „kedvesnek, / elég erősnek?”. Gyanakodhatsz, Olvasó: Géher költészetében semmi nem véletlen.

„kártyáim kiterítem” – mondja – aztán ráüt: „kiterítkezem” (*lxx*). Majd gyorsan eltakarja meztelenségét a metrummal:

*elmondom életem. tudom, amit tudok.
a mit. s a met /-rumot:/ trimétert, sánta jam-
bust, distychont, asclepiadeust... mikor
mi kell. magammal méltányosan bánok el,
mérték szerint. arany középszer? nem, horác
helyett /talonba/ más. helyzettem én. ki ez?
megrímetetem catullust. lesz, ami lesz.*

(lxx)

De hát miféle vetkőzőszám ez? Semmi zaftos történet, csak egy díszlet-Catullus és hozzá néhány metrum-bravúr? És ha ez éppen arra való, hogy a póre testet csontig vetkőztesse, sőt még tovább, a vergődő lélekig? De ha klasszikus metrummal takarozik a költő, akkor miért töri meg berrymanes szóközi enjambement-nal a sort? Különben is minek ez a nagy húhó? Minek a páncél, ha nem kell a ruha? Nem csatatér ez. Vagy életünk színpadán – ha már kilépünk – kötelezően hadakozunk mindannyian? Már a tükörből visszanező önma-gunkkal is? És nincs ennél izgalmasabb – és veszedelmesebb – játék?

Csak úgy lüktetnek a *mi van, catullus?* felszíni és mélyrétegei, hiszen maga az egzisztencialista határhelyzet, a kiszolgáltatottsággal sűrített, felfokozott létérzés, a pilinszky „számkivettetés” az, melynek érdekében és melynek ellenében Géher-Catullus fölvonul-tatja a családtagokat, az ősóket, a tudós és költő barátokat, az elveszített harcostársakat (köztük a rettenetesen nélkülözött beszélgetőtárs-műfordító Papp Zoltánt [xciii] vagy Szenczi Miklós atyai barátot [cv, cvi]), a tanítványokat, a megidézett „holt költőket”, író-kat és tudósokat. A felidézett és a kívánt élet, a jelen és a múlt, az élők és a holtak, a fele-lős önfegyelem és „a végén elvisz az ördög” (civ) nemtörődömsége között feszülő térben zajlik ez a „danse macabre”, mely ugyanakkor csupa fény és szépség (cxiii: „kint havazik. sűrűn. a sötéttel hull a világra. / korszaki múláshoz »illik az ünnepi csönd.«”) és „nyanyanyás leveske” (cx: „a répa, a bors, zeller, karfiol és / friss karalábé, krumpli, no-kedli.”), azaz hétköznapiság. Csak a „stíl lenget démoni mezt”, „lépnek sorban a játszók / némán föl”, „égni a lényeg”. (cx). Közeledik a zárás, a költő immár teljes vértzetben a négyhetes produkció végéhez ér: „vetkőztem, mert úgy volt alkalom: öltözetem volt. / néző, megleshetsz. leslek, a bőröm alól.” (cx). A játszók felvonultatását, a csupas lélek-re öntött páncél kikovácsolását, az önmagára kiszabott mutatványt ép bőrrel megúsza, de azért nagy levegővétel következik, Catullus után csak tizenkét évvel szólal meg Anak-reón, utat törve a hömpölygő áradatnak, az utána következő további négy kötetnek. Hogy mit söpörhet el ez az áradás, mutatják a duzzadó „új folyamat” megelőző sorok:

*hallo-d-e hogy szól? hozzád szólok, kisfiam, édes.
érted szót emelek, hogy fogd fel – majd, ha megérted.
én is apámtól lenni tanultam. tudni anyámtól?
hogyan lehet élni a földön: tőlünk eltanulod tán.
bújsz az ölünkbe ma még. ölelünk, hajadat simogatjuk.
így készítünk, orvul, baltacsapások elébe.
boldog nem leszel azzal, amit neked adni remélünk,
csak leszel. az, aki. úgy, ahogy. életből ez a lecke.
ezt hagyd hátra fiadnak, gyűrümmel. ha tiéd lesz.*

(lxxvii)

Anakreóni dalok (1996)

A harmadik kötetet megelőzően, 1991-ben jelenik meg a költő nem kevésbé bravúros eszszékötete, a *Shakespeare-olvasókönyv*, avagy *Tükörképünk 37 darabban*, mely jelen elemzésnek nem tárgya, de magyarázatot adhat a közben versek nélkül eltelt időre. Ezek után az sem lehet véletlen, hogy az új verseskötet első cikluscíme: *Anakreón magánszínháza*. Catullusnál karácsony után ment le a függöny, Anakreón így kezdi: „Beköszöntött a karácsony: riadalmas örömnünp.” (5.) A karácsony a születésről szól, a várakozásról, az *Anakreóni dalok* utolsó ciklusának címe: *Anakreón hagyatékából*. Felbukkan ugyan egy „gyors lábú, szeleburdi lány”, „Életet / lobbant lángra a lánymosoly” (25.), de Anakreón viszonya már egészen más a tükréhez, mint Catullusé:

*A tükörbe nézni félek:
idegen néz vissza onnan.
Letarolt fõn szürke tincsek,
csupa ránc a homlok íve,
beesett szem, alja táskás,
fut az orrtól mély barázda,
lefelé görbült a szájszél,
laza bőrbe vész az állcsont...
Hol az arcom? Ez csak álarc?*
(13.)

Öregszik-e a testtel együtt a lélek? Anakreón lelke éppen úgy égni akar, mint Catullusé, de zavarja a megroppanó porhüvely. Zavarja az öregség és az öregítő közeg:

*Förtelmes egy világ ez:
a búze lett az íze –
fuldoklom benne egész nap,
hogy este borba fojtsam.*
(49.)

Anakreón bora nem ízesedik a szájban, nem nyugtatja el a szívet, a mámor csak a túléléshez kell (59.), hogy a költő elviselje önmagát: „Csalok. Úgy mint más. Piszokban / pusztulok én is” (57.) és azt, amit lát: „Ez ma az ember: tésztafej, ürgevigyor, dagadó has – / lukban megszorul, és kis potyadéokra kiles” (52.). Tükörből szerencséire sok van, Géher-Anakreónt várják a fiatalok, „szemük éle tükör” (61.), közöttük „felforrósul a tanterem” (62.). A varázsló sose fáradt – lám az esszéíró is észrevétlenül belecsúszik a „ionicus a minoré”-ba (tititátá), Anakreónnál így hangzik: „A halánték deres immár” (Radnóti Miklós fordítása), Géhernél: „A tanár úr sose fáradt?” Nem lehet fáradt, „Doktor vagy ördög?” (70.), dolga van: „Forgatagos, kimért varázslat – munka! – a verstanítás: / hogy ne botoljon át a lábán... majd, ha a lelke mozdul.” (67.) Amikor magára marad, hagyatkozhat, kimerülhet, de azt is csak szép, tisztán ereszkedő hexameterben, hogy egyszerre lássuk, halljuk és tapintsuk: „Ágastul leborultak, törve derékba a nagy fák...” (*Anakreón hagyatékából*).

Új folyam (1998)

Hömpölygeti, tovább élteti a fákat a következő könyv, melyhez az annak már néhány versét megelőlegező, összefoglaló kötet, a *Hol az a látvány?* (1997) vezet át. A kötet címe Arany János *Kapcsos Könyvéből* való. Míg a cím Aranyt idézi, a szerkezet Radnóti *Naptárát*: a költő az évszakokat járja körbe, nyárral indít, és a nyárba érkezik vissza, az így keletkező öt ciklus minden darabjának címe és egy-egy része idézet, a lelőhelyet a szövegvégi jegyzetek pontosan megadják. A megidézett szerzők a magyar és a világirodalom nagyjai, a *Halotti beszédtől* Weöres Sándorig, Shakespeare-től Dylan Thomasig vagy Rilkéig minden szó kidőlt fatörzs, kapaszkodó a hömpölygő folyamban. A legtöbb idézet azonban Shakespeare, a versforma pedig a shakespeare-i szonett, az áradó vizet az életén érezti át: belső tájakra vezet a költő.

Vigyázat, Olvasó! Az örvénylő víz a múlt bugyraiba sodor, hogy onnan ilyen sorokkal emeljen ki: „termékeny vagy. vén csontjaid rügyeznek, / koponyádon a lomb kiütökzik, / arcod füvet hajt...” („... a mezőn, de...”). A vendégszövegek mederbe terelik az áradatot, jelzik a folytonosságát, kapaszkodót adnak a vadvízen kalandozónak. Mégis, az *Új folyam* attól is új, hogy a versmondatok teltebbek, a képek gazdagabbak, a hang erősen, magabiztosan szól. Az ingyenc száguldás közben rejtvényt fejthet, ha tud, de a megidézett kísértetek jól megférnek együtt, és nem kívánják a figyelmet. Lerövidülnek, teljesen belesimulnak Géher szövegébe a vendégszövegek. És ezen a ponton talán megint meg kell állnunk, hogy megvizsgáljuk, hol a költő és hol az olvasó helye a világban, illetve hol és hogyan olvadhat egységbe ez a kettő? „Mallarmé szerint a világ célja csak egy Könyv; Bloy szerint egy mágius könyv szakaszai, szavai vagy betűi vagyunk, s a világon csupán eme folytonos könyv létezik: helyesebben ez maga a világ” – írja Borges a könyvkultuszról szóló tanulmányában.¹¹ A folytonosság tér-idő szerkezetébe lendíti az olvasót a vershullám. Ha akarja, ha a költőhöz hasonlóan egész személyiségét adva és egyben fölszámolva egy ponton belelép a folyóba. Ha nem akarja, akkor egész egyszerűen más ponton lép vagy sodródik bele. Mást akar, mást olvas, ír vagy kalapál. Az *Új folyamot* előző *Hol az a látvány?* cím korántsem véletlenül a *Hamlet* ötödik felvonásából való, Fortinbras keresi e szavakkal a tömeggyilkosság helyszínét. Az *Új folyam* pedig, Arany fordításában, rögtön a *Hamlet* ötödik felvonásába sodor, a kötet harmadik darabjának címe: „... felyülről fú...”

Egy Osrick nevű udvaronc hozza a hírt, hogy a király szeretné, ha Hamlet párbajozna Laertessel, halott menyasszonyának testvérével. Csak játékból, mert fogadnának rá. Mikor máskor, mint temetés után?

OSRICK

Köszönöm, fenség: ma nagyon meleg.

HAMLET

Sőt nagyon hideg van, tessék elhinni: felyülről fú a szél.

OSRICK

*Valóban, uram, meglehetősen hideg van.*¹²

Hamlet csúfot úz az uralkodó szél irányába hajló udvaroncból, teheti, hiszen mindenki úgy tudja, bolond. Túl vagyunk már a híres sírásó-jeleneten, és következik a világirodalom egyik legbravúrosabban megírt tömegmészárlása, akciójelenet, szenvedélyek és szenvedélyes öldöklés. Dánia börtön, seprőjére szállt a világ, a falkabelieknek áll. Ha a

¹¹ J. L. Borges: A könyvkultuszról. In: *Az idő újabb cáfolata*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987. 216.

¹² William Shakespeare: *Hamlet* (ford. Arany J.) V. felv. 2. szín

neveket és a helyszínt kicserélnénk, lehetnénk bármilyen embercsoport sűrűjében, és tűnődhetnénk rajta, ki a bolond. Szétnézhetnénk a rendszerváltás utáni Magyarország sűrűjében, 1998-ban járunk, messze túl az első reményen és lendületen. Megvizsgálhatnánk a jelenkori percmemberké szerepét és intrikáit, megfigyelhetnénk, hogy gyilkolja a tudást, a szellemet a hatalom, a pénz vagy az emberi dóreség. És ez a háttér teremti meg az ártatlan nyári „kirándulóvers” közegét. Közben gyönyörű tájat látunk, ahol éppen elszabadulna, lebegne a lélek, fúj a szél, de ekkor még belezeng Vörösmarty is („Mélység és magasság / Visszhangozák azt. / S a nagy egyetem / Megszűnt forogni egy pillantatig” – *Előszó*). Nem csoda, hogy a lélek visszahőköl.

*mintha felülről, a sziklatetőről
szédülne súlyát elfeledtető
hullámokba – a lélek visszahőköl.
a mélység, a magasság: levegő,
egy lélegzetnyi úr, lebegve benne
a tett nem tett, a beszéd nem beszéd,
semmivé lenni ma semmi se lenne,
csak szélzúgás, csak lombok közt a szél...*

*zúgjon, ha zúg! akár korlátlanul?
ez kell: ültőhelyedben elrepülni.
/mérsékletet felejtve/ így tanulj
egy lélekkel lehűlni, felhevülni –
kítárt karral, fejedet hátraszegve
beleveszted magad az elemekbe.*

Ha eminnen nézzük, a vers egy ártatlan nyári kirándulás kevésbé ártatlan mozzanata. A hegymászó ember főnről lenéz a szakadékba, húzza a mélység, és eljátszik a zuhanás gondolatával, de egy pillanatra nem gondolja komolyan. Ha amonnan nézzük, döntéshelyzetbe kerül, mint Hamlet. Lenni vagy nem lenni? Mit jelent az egyik és mit a másik? „Semmivé lenni ma semmi se lenne”: a második megoldás tehát kizárva. De hogyan élhetné meg mégis a teljességet a korlátai közé szorított lélek, hogyan szabadulhatna úgy, hogy egy helyben marad?

Mi segít itt? Csak a varázslat? Magyarul „ráolvasunk”, angolul „spell”, „rábetűzünk”, amikor varázsolunk. A mondott és írott szöveg kötődik ezzel a mágiához. Mint tudjuk, a mágia eleve nem veszélytelen, de a szóbeliség jelentőségét a IV. századtól átvállaló írásbeliség külön veszélyeket hordoz, hiszen Platón szerint is, írja Borges, „a mester megválaszthatja tanítványát, a könyv ellenben nem választhatja meg az olvasóit, akik esetleg gonoszak vagy ostobák”. Ezt a gondolatot folytatja Alexandriai Kelemen a II. században: „Ha mindent megírsz egy könyvben, az olyan, mintha kardot hagynál egy gyerek kezében.”¹³ Lehet-e kard a szó? Lehet-e mindent megírni? Lehet-e szövegszerűen átélni a mindenség vonzását és taszítását? A fent idézett vers olyan, mint egy nagyon vékony és nagyon erős háló, megtart kis és nagy súlyt, de hagyja, hogy a háló résein át minden porcikánkat átjárhassa a szél. Tehát bízzuk magunkat a szélre? A szélzúgás, a lebegés szabadságot jelent, de zuhanni csak a semmibe lehet. A költő a szonett második és harmadik quartinája (négy soros szakasza) között óvintézkedést tesz: az ugrást felfüggeszti, világosan jelzi, hogy csak képzeletben történhet meg, ravaszul karosszékbe ülteti a lelket támasztó porhüvelyt, hogy rögzített helyéről kiröptethesse, akárhová. Csak azért, hogy a zárlatban is-

¹³ Idézi J. L. Borges, i. m., 213.

mét testet adjon neki, de már egy szabad szellemalakét. Látjuk az elrugaszkodó, kitárt karú, hátraszegett fejű ugrót, aki nemcsak a széllel küzd, de az elemekbe veti bele magát (tehát ismét képletesít), egyesít földet, levegőt, vizet és tüzet. Nincs pótlelkünk, azt az egyet kell hűteni és hevíteni, úgy megedzeni, hogy kibírja az ugrást, és visszatérjen. Lám, a következő versben már tűz alakját ölti: a pokolbéli kívánczóság tüze ez, az ördöggel kötött alkué: „és mintha arca volna, / fintorog folyton, nyelvet nyújt, nevet: / mosolygó arcok arcokhoz hajolva, / égő szempillák, füstölgő szemek...” („... leginkább szítna...”). Még jó, hogy jön a kötet következő ciklusa, az ősz a színesedő erdővel és Berzsenyivel, hervadó virággal és Apollinaire-rel. Miközben persze továbbra is ott a vizsgálgató lélek:

*.../ a varázslónak megéri,
hogya túlmerészkedjen az alkuin? /
a lélek itt megalkuszik magával:
kileng az elemekbe, vagy marad
húsközélen... minden csodája rávall –
belőle vész el mindig egy darab.
(„... kegyelem kényszere...”)*

A folytonosságot – talán a reményt? – különös szimmetria jelzi, a „Tél” ciklus címei az „Ősz” ciklusból vett részletek, de hátulról visszafelé, mintha hátragurulnánk, bevacskolódnánk a tél mélyébe, a rákövetkező „Tavas” pedig a „Tél”-ből építkezik, azaz csemetéket, mintha kifelé lábalna, az elejétől, folytatólagosan. A „Nyár” az evangéliumokat idézi, míg az utolsó vers visszatér Aranyhoz, és a *Híd-avatással* zár. Vagy mégse? Az utolsó sor: „ha elhallgatnék is: azzal beszélek”.

A folyóba belémosódó „élethordalék” („...a folyóvíz...”, *Új folyam*) egy újabb kötetben vetődik partra.

Eszteendő évek (2002)

Az év ötvenkét hetére jut ötvenkét vers, az időben is átfogunk legalább ötvenkét évet, az ötéves gyerek emlékszik az óvóhelyi piccsre, a körülbombázott lakásra, ahol mégis születésnap a születésnap és család a család (2). Szánkózás és köménymagos leves, rakott palacsinta és kegyelemkenyér. Itt is forgat minket valamiféle örvény, az idő, mintha mozdulna velünk az időkerék, hol 1945-ben, hol 1956-ban, hol 1959-ben, hol 2002-ben léphetünk ki belőle. A nyitó és záró versben is felbukkanó emberpár emlékei adják a keretet, velük bolyonghatunk abban a közös világban, melyben a gyerekkor, iskolák és barátok, a házasság, a másik földrész, születés és halál, veszteség és többgenerációs példaadás, a szerelmek és a másik emberrel vállalt sorsközösség részletei a pillérek: életünk közhelyei. Közbebeszél a történelem, „nászmenet vonul lukas zászlóval” (52). Nincs vendégszöveg, a versforma a könnyed oktáva, vagy ottava rima, Villon, Byron vagy Arany János kedvelt, nyolcsoros versformája, pontosabban 2x8, azaz két stanza. A lejtés jambikus, ahogy azóta Nemes Nagy Ágnes-től tanultuk, a korábbi tévhitekkel ellentétben laza formája egyáltalán nem idegen a magyar nyelvtől. A költő könnyedén, immár minden szégyenkezés nélkül beszél és beszél. Tetteen érhetjük-e mégis, hogyan lesz a tények felsorolásából vers, a közhelyből egyszeri történet, melyet éppen átélhető részletei tesznek közkinccsé?

E sorok írója gyerekkorának első tudatos őszein boldogan kereste a legfényesebb gesztenyéket, válogatta a laposabbat törzsnek, a kerekébbet fejnek, fúrta beléjük a gyufaszálakat, ha nem vigyázott, sehogy sem álltak meg a lábukon, ha elrajzolta az arcukat,

ijesztőek is lehetnek, nem csak kedvesek. Kisgesztenyéből és félbetört gyufaszáלבól készültek a gyerekek, nagyobbakból a felnőttek, köztes darabokból, mondjuk, boci. Felidézhető-e az a boldogság, amivel az imitált világ közelítette, de a mese birodalmába szépítette, biztonságba ringatta a valódit?

*gesztenyekati, gesztenyedani,
felszedni kell, és kiválasztani
a fejeket, a hasakat, cipőket,
gyufaszállal feltámasztani őket
szeptemberben, hogy álljanak a polcon
a téli ünnepkörben tavaszig
a család örömére, bár alig
emlékszik gyerek vagy szülő az otthont*

*jelentő porfogók eredetére,
arra a szeptemberi gesztenyére,
ami akkor „az orrára esett” egy
nagyszülőnek, és ettől célba tévedt
egy történet... hogy mi mindent tehettek
a katidantik kedvére az évek:
történelem. /idén a gesztenye
ritkább, keresni kell – még kellene. /*

(34)

A kétszer nyolc sor lényegében egy nagy lélegzetre elsőhajtott mondat, és egy ráütés: a másfél soros zárás. A rímek nem követik az ottava rima eredeti rímképletét, játékosan kereszteződnek, párosulnak, vagy a gesztenye gömbölydedségét követve ölelkeznek. A bábuk nevet kapnak, ettől arcot és történetet, a hosszú mondatot egy súlyos szó zárja le: „történelem”. Egyszeri történet és közös történelem. Móka: a gesztenye valaki orrára esett, sejtetés: nem tudjuk meg, milyen történetet juttatott célba. Talán a nagyszülő mesélt a bábokkal, vagy kicsik és nagyok együtt alakították a mesét: mindenképpen bevonódnak a meghitt „családi kör”-be, ahol olyan sok az elmondanivaló, hogy ezt-azt elhallgatni is lehet (jelzi a három pont). Az már rajtunk áll, elhisszük-e, hogy „idén / a gesztenye ritkább”? Vagy átéltük, hogy a lusta felnőtt már nem keres, és nem hajol le lelkesen? „keresni kell”: jó volna hinni: „még kellene”. Keresni. Gesztenyét is, mást is.

Ha mégsem megy, segít az életnedv, a humor: „még munkásör is voltam, harminc éve / tizenkét percig. pénzt kellett szereznem / lakásújításra”. Az asztalos, korábbi ezredes, segíti ki a költőt, tanácsot ad: mondja azt, hogy „a parancsnok elvtárs / küldte” ... „a bankaligazgatónak / átadtam a kérvényt, helybenhagyólag / rábólintott. »ön munkásör?« / milyen / élet helyét vettem meg ott? / »igen.«” (42).

Geszténye és humor fogytán van még családi tűzhely, „parázspiri és parázspeti”. Vannak gyerekek. Huzatos a lakás, de „virágtáncot táncol” a tűz, a világban rend van, adott napokon, adott órákban jönnek a nagyszülők. Aztán az évek múlásával nincs többé élő tűz és nincsenek nagyszülők sem. A gyerekeknek már nem a megfogható tárgy és nem is a tűz meséje a kincs, de övék minden emlék: „gyerekszemekbe gyertyát ültetünk.” Nem véletlenül heroikus a versforma: heroikus küzdelem kell ahhoz, hogy „jó dolgunk” legyen a földön: hozzá „dolgozóhelyünk / a néma csendben” (50). A kötet mottója egy Wittgenstein-idézet, az utolsó mondata: „Mintha olvasni tudnám a homályt”. Az 50. vers utolsó két sora: „hallgat a jég, álmodnak itt a kéreg / alatt, a félhomályban művek, évek”. Az emlékezés aktusa döntés is egyben: az agy dolgozik, válogat, felszínre hoz és eltemet.

Mélyéből felmerül a következő mű: Arannyal érzézik és polgári körökkel.

Polgár Istók (2008)

1.

*Kedvem van énekelni (ritka kedv
Egy idő óta!) s ami több, vigat,
Vagy víg-szomorkást, melyben játszi nedv
(Humor) nevetett s olykor szívre hat.
Ám lássa műzsám, hogyha belekezd
Bolond Istókként, és belészakad
A legderekán, vagy már kezdetin is,
Mielőtt alányomhatta volna: finis.*

– így indítja el Arany János a *Bolond Istók* első részét 1880-ban.

1

*adjunk polgárnak hősi veretet?
klasszikus költőink után megint
kimondhatom: hogy akit idetett
a sors magyarnak, abból rendszerint
ép ember nem lesz. megereszkedett
arccal az idő rajtunk túltekint...
művünk, mint arcunk, lukacsosra megy szét –
fújjon a bolond lukból a bolond szél!*

– így ír Géher István a kötet borítójának tanúsága szerint valamikor 2003 és 2007 között.

A *Bolond Istók* – különösen a második ének – a kritikusok szerint önéletrajzi ihletésű: a költő vándorszínész éveit beszéli el, miközben persze utánoz is, mégpedig Byront. Géher a látszatra kedélyesen népies Aranyhoz fordul, és a „hontalanságát” beszéli el, célja, hogy megint odabökjön egyet a kritikusoknak: „a mellékletbe lírával beférni” (3). Istók körmöl, de nincsen „közege” (7). Rávirradnak újabb születésnapok, „hátul” még haja is van, „hát mi baja?” (9). Nem azonos önmagával, hiába kifogástalan a pedigréje, nincs helye, „balról a veteránok, jobbról a polgárok...” (10) veszik körül. Ne feledjük, a rendszer-váltás utáni időknél abban a szakaszában vagyunk, amikor a „polgári” kormány a választásokon vereséget szenved, „polgári köröket” szervez, míg köreiben éppúgy, mint a másik oldalon, felbukkannak a régi párttagok, és működnek a régi rossz beidegződések.

Polgár Istók ebben az új rendben sem lép elő, és elrémiti a gyerekkori emlékeiben megjelenő „polgárderű” és a jelenkori „műves bajszok, rémes mondatok” (14, 15) közötti úr. Visszaemlékszik a nagyapára és az apára, az előbbi „adynál horthyt jobban szerette” (16), utóbbi „a római jellemű jogi doktor, / istók apja a sárgacsillagos / ügyvéd előtt le-szállt a pulpitusról, / és (ki)tüntetően kezét fogott.” Kegyetlen távolságtartással ellentétezi a tényt a két zárósor: „lehetett magával elégedett – / de attól az ügyvéd még éghetett...” (18). A szerepre, a kiszabott feladatra szükség van a távolságtartáshoz. A költő kirakja magát a pulpitusra, katedrára, avagy színpadra (lásd Arany!), onnan idéz emléket („de kedves volt a téli konyha, / a kacsatömő, falusi meleg”, (21), miközben a me-lengető gyerekkor háttérfüggönyére vetül a történelem: a bíró apa bujkál, vidéken kukoricát kapál, a család a vidéki rokonoknál él; istók „osztályidegen”, de nagy nehezen egyetemre kerül, beépülhetne a hatalom ellenzékebe, de úgy dönt „hogy „nem áll be se-hova” (32). Tanít, szerkeszt, nincs a helyén, de ezen a „nincshelyen” „társa” van (39). Nem

akar mulandó alkukat kötni, azt akarja, „hogy életét élhesse túl a szellem” (41), „van két oldal – semelyik sem övé” (47). Professzor lesz, de egyre körmöl, „nagyot / akarni neki nem nagyon szabad” (60). Monográfusa nincs, pedig csak versből tart már a hetedik kötetnél, unokái vannak, élete van:

*mintegy az égből hullt eső helyett,
úgy öntözi élete televényét
(borral, verítékkal) – hogy legyenek,
átvészelve a sorsa kedvét-kényét,
a napjai mégis termékenyek...
hogy ne borítsa el hideg sötétség.
reggeltől kezdve mindig dolgozik
valamin: mint aki imádkozik.*

(69)

A hite csak rá tartozik (62, 63), de „a napot *naponta* kell kezdeni” (71). Ahogy így kívülről, mint odatűzött bogarat figyeli a költő Polgár Istókot, az „árnyékát” (81), ki is szól a versből: „mondd már meg istók: mit akarsz te tőlem?” (80). Istók visszajár, mert van x visszsza, visszajár, hogy „kérdzegethesse tőlem / amit állíthatna is” (82). Istók szeretne még egy második éneket (93), és arra hajlik, hogy „békén hagyjon mást: mert *ember*, nem *másfajta*” (91). Szó esik jó ügyről, de nincs szó moralizálásról, sem nagy tanulságról, „mi lenne, ha” mind emberek lennének (lásd József Attila: *Thomas Mann üdvözlése*) – teszi fel Istók a kérdést. A válaszadás joga, mint mindig, a tiéd, Olvasó.

Annál is inkább, mert a Polgár Istók második éneke kéziratban, befejezetlenül maradt, a költő elégedetlenkedett vele, átírta volna még.

Írt helyette mást. Catullus-Anakreón-Polgár Istók, az ember – hát még, ha költő az istenadta – utolsó percéig érez és szenved. Többek között ettől költő, hogy önmagán kísérletezik, enged át szenvedélyt és tapasztalást, hogy vérző, fölszabdalt lelkét egy-egy pillanatra újra összeillessze, és főnixmadárként újjászületve felmutassa nekünk az élet, a halál fenyegető árnyékában megélt élet gyönyörűségét. Az életmű várja a felfedezőket, kéziratban maradt verseivel (a *Polgár Istókot* leszámítva is legalább még egy kötet) nagy költő búcsúzott. Amíg lesz könyv és ember, mindig lesz, aki mondogatni, morzsolgatni fogja őket. Már, ha akad kiadó, amelyik nem csak divatot követ, de értéket is keres, és nem elássa, de felkínálja a köznek a kincset.

E sorok írójának volt szerencséje legalább kéziratban olvasni a kiadóra váró kötetek darabjait, őrzi egy-egy vers ceruzajavításos változatát, agyába vésődtek a költő szavai.

Mégsem képes az utolsó versekről írni. Az újabb fellángolásról és elhamvadásról. Beszéljenek ezek a versek már önmagukért. Prosperónak soha nem volt szüksége pálcára. Arielre sem. Mert a varázsló csak varázsló, csak varázsló, csak varázsló.

Prospero tünődik

*Most Ariel te, munkásom, segítőm,
ahogy tetszik: elmehetsz vagy maradhatsz.
Azt se tudom rólad, hogy nő vagy-e,
mikor bűvölve a kezed fogom,
mert varázsom a szexen túlhevíl.
De férfi létemre úgy gondolok rád,
mint, mint... mint, mint... mint, mint – na hadd ne mondjam.*

*És mondd: mivé lesz a boldog Milánó,
ha tovább játszódunk a szigeten?*

QUID EST, TANÁR ÚR?

3. Ha megírta volna

*Minek álltok itt meghatottan,
akiket tanítottam?*

Áldozatok kakast

értem –

A félelmet nem érzem,

csak azt, hogy hidegedik a lábam...

Rátok kukorékolok hajnaltájban.

Az osztályfőnök

Igaza volt Darwinnak, nincs Isten.

Azt Nietzsche mondta.

Darwin.

Nietzsche.

Darwíín!

Nííícseee!!!

Csend legyen, nem hallom tőletek a tévét!

Már beszélgetni se lehet?

Mindjárt bezárok, aztán beszélgethatsz!

Jól van, na! Akkor halkan iszunk. Egészségedre, Jóska!

Egészségedre, Matyikám!

Béla bátyám...

Sanyesz... Fiúk...

Egészségedre... Téged hogy is hívnak?

Zoltán. Szabó Zoltán.

Egészségedre, Zoltán!

Én Tóth Béla vagyok.

Molnár Sándor.

Kovács János.

Nagy István.

Egészségedre!

Kuss legyen már!

Még egy kör?

Nem kellene már innia, így is elég bizonytalanul érzi magát. És mintha semmi nem lenne a helyén. Pedig minden ott van, ahol lennie kell: a pult, az asztalok meg a székek, a falak meg az ablakok, sőt még az emberek is.

Ó, Szabó Zoltán nincs a helyén. Nem kellene itt lennie, vagyis nem itt kellene lennie, nem ebben a füstben vagy ködben vagy miben.

Még egy kör?

Áll fel a Béla bátyám, két tenyérrel támasztja magát az asztalon, úgy inog. A fejét nehezen s lassan mozdítja, törzse és lába merev, az arca dagad, alig lát ki belőle, alig kap levegőt benne.

Én inkább megyek, Béla bátyám. Nekem inkább mennem kell. Várnak rám. Várok. Vagyis megyek.

Szabó Zoltán feláll és minden nehéz.

Odakint süt a nap, igen, nappalnak kell lennie, minden bizonynal világos van.

Eljut az ajtóig.

Kinyitja a kezével, kísétál a lábával, az ajtót visszacsukja a kezével, közben

néz, hiába, nem lát, a szemébe szúr a napfény és vakít, éget. De legalább még nappal, még világos van tényleg, talán még menthető valami a mából.

A háztól néhány méterre egy csap áll.

Szabó Zoltán odamegy, megnyitja a csapot és a zubogó vízbe dugja a fejét.

Mintha halántékon csapták volna.

Nagyokat kortyol a vízből, iszik. Aztán kiemeli a fejét, kezével elzárja a csapot, a nadrágszárát használja törölközőnek, arcát a kardigánja ujjába törli.

Visszanéz.

Nem ezért ment be oda.

Azt remélte, egy pohár ital segít megszüntetni a zúgást a fejében, a nyomást a mellkasában, de egészen más történt. Mégis tovább kell mennie.

Sóhajt, a földútra lép, megindul.

Nemsókára már fut, mintha kergetnék. Egy-egy faág az arcába csap, bele-belebotlik a kiálló gyökerekbe és vakondtúrásokba, el-elesik s olyankor kövek karcolják az arcát, a kézfejét. Körme földtől feketéllik, szájából leveleket köpköd.

Egyszer csak megáll, mert vége van az erdőnek. Az út folytatódik, ám a fák eltűntek és nagyon sok a fény.

Tisztás ez itt, mező, rét.

Ha juhok legelnek rajta, akkor legelő.

Osztálykirándulás.

Nem tolokodott a diákok közé Szabó Zoltán, nem fenyegetett és demonstrált húszpercenként felemelt mutatóujjal, hogy mindaz rossz, amit csinálni akarnak, amit csinálnak.

Induláskor, az első napon tartott egy rövid és velős beszédet. Mondta nekik, hogy a célok közösek, mindenkinek az a legjobb, ha összedolgoznak.

Inkább társak legyünk, akik az elkövetkező három év érdekében odafigyelnek magukra és egymásra. Itt és most kell megalapoznunk az érettségiig tartó három évet. Muszáj bízunk egymásban és csapatban kell gondolkodnunk, össze kell hangolnunk az egyéni érdekeket. Száz százalékgig biztos vagyok benne, hogy együtt minden nehézséggel meg tudunk birkózni.

Az utazás remek hangulatban telt.

A tanár úrnak ki a kedvenc színésze?

És színésznője?

Biztos a Bruce Willis vagy a Brad Pitt!

Megan Fox? Monica Bellucci?

Mindig minden tipikus. Ugyanez volt és lesz tíz, húsz és ötven éve és év múlva.

Nem nagyon nézek filmeket.

A zöld szemek.

Mint a múltkor a cukrászdában, az a szőke a sarokban, akinek leesett a szalvétája, hogy Szabó Zoltán felvehesse, és ahogy visszakapta, már ért is a kézfejével a férfi csuklójához, sőt kicsit a fejét is megdöntötte, hogy a szép hosszú szőke haja cirógassa a férfikart.

Szabad a gazda, tanár úr?

A zöld szemek a vörös hajjal, a fitos orral, a szeplőkkel, de állj, a tanára vagy.

Ostoba birkák, csak legeltek és legeltek. Hol vannak a terelőkutyák?

Igen, szabad a gazda.

Akkor Bud Spencer, tanár úr? Ugye csak viccel?
Hát persze hogy viccelek. Terence Hill a helyes válasz.
Ha-ha-ha, talán minden jó lesz. Vajon májusban már tudta a Horovitz, hogy komoly a baj, azért halasztotta szeptemberre ezt a kirándulást?

A juhoknak nincs osztályfőnökük.

Apró szeplők, vörös haj, zöld szemek.

Talán nem véletlenül lett osztályfőnök ilyen fiatalon. Például tudja, mi a felelősség.

A terelőkutya látszólagos hiánya nem azt jelenti, hogy ez a nyáj a tagjainak szabad akaratából összeállt közösség vagy baráti társaság. Szinte azt se tudják magukról és egymásról, hogy a világon vannak.

Csak bégetnek, legelnek, tele vannak kullancsokkal és rettenetesen büdösek.

A terelőkutya lenniük kell valahol.

Ezt hívják farkaszemnek. Farkas-szem, érted? Félsz tőlem?

Százhusz perce kellett vizelnie Szabó Zoltánnak, amikor végre kibomolhatott a cipőfűzője, mert kiérték az útra.

Menjetez csak nyugodtan tovább, egyenesen előre, mindig az úton, a jelzés mentén. Én is mindjárt jövök, nem kell megvárni, menjetez csak.

Ilyenkor, kora ősszel majdnem olyan, mint tavasszal. Dúlnak a hormonok, a romantika, a líra és a kémia.

Minden lánynak ez a vágya, tanár úr, ez az egyik vágya, ami most nekem teljesül, tanár úr.

Túl nagy a csend, se kutya, se juhász.

A csajok bele fognak döglenni, tanár úr, bele. De nekem nem elég csak egyszer, nem. Én a tanár úr szeretője akarok lenni. A szeretőd, érted?

Mosolygott Szabó Zoltán a lányokra, csak beköti a cipőjét, menjenek nyugodtan tovább. Le is guggolt, babrált a cipőfűzőjével, ám ekkor fölé magasodott, árnyékot vetett rá valami.

Sőt úgy hajolt, hogy Szabó Zoltán belásson a trikója alá, hogy érezze az intenzív parfüm- és friss verejtékillet keverékét, aztán akadjon össze a tekintetük is, és a SUGARFREE WHITENING-lehelet simogassa az ajkait.

Míntha csapda vagy időzített bomba lett volna, és ő nem érezte a veszélyt.

Lenyírnak, levágnak, ez az életed, ez vagy te.

Ha mégis a csapdájába kerülsz valamelyiknek, akkor kíméletlenül használj ki, Zolikám. Egy ponton túl úgyis mindegy, mi történik, történik-e bármi, a lánynak fognak hinni, ezért aztán ne tökölj, te se leszel már fiatalabb.

Nyírás után megismeritek egymást?

Hát, Zoltánom, a szülők odakint várnak, telefonálnom kellett a rendőrségre is, reméljük, időben érkeznek. Mi a fene történt tulajdonképpen?

Ültem a kocsmában, beültem a kocsmába, mert egyedül akartam lenni. Pontosabban egyedül lettem, miután a srácokkal leszálltunk a vonatról.

Kocsmá? Milyen kocsmá?

Az erdő melletti.

Milyen erdő?

Hát az erdő, ahol voltunk. Ahol volt ez a valami is.

AHA!

Aztán láttam a birkákat.

A birkákat?

Igen, a juhokat. De egyedül voltak. Elmúlt már az ebédidő, de se juhász, se terelőkutyák. Csak az ostoba, rágcsáló juhok.

Hiba volt egyedül elvállalnia ezt a kirándulást.

Kutyaugatás. Nem, csak két kan összeugrott, annak is lehet ilyen hangja. Nem kanok, kosok.

Ha nincs az elviselhetetlen vizelési inger, vajon a lányra veti magát?

Semmit nem fog számítani, hogy mi történt pontosan, ha majd áll az igazgatóval szemben, odakint pedig a szülők és talán a rendőrök.

Belép a terembe az ember, a férfi tanár, hogy órát tartson, aztán küzdhet, hogy sikerüljön. Te még hagyjád, de képzelj el engem a tornateremben! És látom ezeket a buta kisfiúkat, rossz nézni őket, annyira nincs lövésük a dolgokról, bármit is hisznek magukról. Nem tudnak mit kezdeni a lányokkal, csak tönkrevágják őket, testi-lelki roncsokat csinálnak belőlük. Mire észbe kapnak, addigra apák és anyák gyerekekkel meg egy rossz házassággal.

De ha én egy kicsit gyönyörködöm, azonnal érkezik az inkvizíció, pedig én, vagyis mi legalább már tudjuk, mi a jó mindenkinek. A tapasztalatlan és ostoba kamaszok bezzeg szabadon garázdálkodhatnak. Jól oda kéne csapni nekik, őket kéne büntetni, nem igaz, Zolikám?

A tekintete sugárzik, felkínálja magát. A ruhájából, a bőréből áradó pára fáj. Ez itt most nem egy diák, ez nem egy kislány, ez egy begőzölt telivér kanca.

Rögtön látszott, hogy alkalmatlan ez a Szabó Zoltán, még csak nem is tanította őket.

Mennie kell az iskolából a tanár úrnak, el kell menned, mert ezt nem lehet sokáig titkolni.

Kedve lett volna a birkák közé mászni és legelni bután, de indulnia kellett, mert a lemenő nap már vörösre festette az eget.

Úgy tesznek, Zolikám, mintha figyelnének rád, de csak a kilógó fonalszálat keresik, amivel legombolyíthatnak, közben úgy viselkednek, mintha ártatlan kislányok lennének, te meg hiszel nekik.

Fejében erősödött a zúgás, mellkasában a nyomás és a közeledő mozdony reflektorfénye szinte megvakította.

Méghogy Darwin meg Nietzsche, a jó és a szép akarása, a tisztaság vágya, a tökéletesség reménye!

Muszáj hazaérni. Muszáj, hogy minden rendben legyen.

Az égen a csillagok apró szeplőkként ragyogtak.

Pepita

XII.

*Apám készségesen
áldozta fel járását és légzését
a bányaiszten uránszínű oltárán,
cserébe időt kapott, szeretetet, negyven
négyzetméteres panellakást.
A bányaiszten szeretete
itt anyagot jelent, ott glóriát,
a térdporc kopással és
krónikus hörghuruttal
bajlódó bányász
végül a vájárok karába
bocsáttatik, ahol
négykézláb, érces hangon
zengheti a bányaiszten
fekete dicséretét mindörökké.*

*Apámnak, akin
elvégezte gúnyos munkáját
az idő, még mindig
a néma vajat és a negyven
négyzetméter jelenti a távlatot.*

*Apám, akin
elvégezte romboló munkáját
a szeretet, még mindig
a bányaisztent élteti,
aki megvédte őt a bergmantól.*

XXIX.

*Hazafelé a melóból
Beül a Piknikbe kicsit
Kér egy felest és egy sört
Aztán iszik*

*Iszik a művezető is
Iszik a pultos a pincér
Megissza némán bólint
És megint kér*

*Iszik az elvtárs a János
Elalszik és iszik tovább
Álmában iszik egy picit
Iszik a korsó a pohár*

*Iszik a szívbeteg bányász
És a cukorbeteg rendőr
Isznak a mozgássérültek
Elesnek nem hívnak mentőt*

*Iszik a zászló a nemzet
Étellet kínálják nem kér
Repül a korsó a pohár
Igazán befejezhetnék*

*Hazafelé a Piknikből
Valami szomjúság rátör
Otthon jóestét kíván
Aztán rátölt*

*Iszik az elvtárs a János
Iszik a rendszer az átkos
Nem szól csak bámul meredten
Nincs semmi az üvegben
Az üveg sem*

XXXII.

*Hiányosak az emlékeim,
úgy kellene összekaparni őket,
apám szülőfalujában az alkoholisták
utolsó fröccsre; öreganyám
öregapámat péntek éjjelenként;
öreganyám a saját arcát
öregapám temetésén.*

*Öregapámról decemberi disznóvágás,
látni akarom a szűrást,
öregapám azt ígéri,
legközelebb én leszek a vérfogó.
A pálinka tisztaságával beszél,
a pálinka tisztaságával szúr.*

*A vérfogás tisztaságáról semmiképp,
benné mégis apám szülőfalujának
egyszerűsége.*

*Apám szülőfalujában
a részeges részegest jelent,
a halottat pedig egyszerűen halottnak nevezik.
A bor zavaros, az epe keserű,
a szavak részvéetlenek és tiszták.
Az embereket nem érdekli,
mi került a körmük alá,
mi száradt a kezükre,
a perzselés nyomai pedig
ugyanúgy tűnnek el,
mint ravatalozott testről a borosta.
A pálinkát a legfiatalabb tölti,
a beleket az asszonyok mossák,
a májjal pedig szokatlanul
keveset törődnek.
Öreganyámra és öregapámra
jól emlékeznek,
engem viszont, felelőtlen ígéretet,
tisztább elfelejteni.*

XXXV.

*mielőtt apám lement
nem volt igazi bányász
így jött létre a mélység
így lett igazi bányász*

*otthon túlfűtött szoba
ég a nagyvillany játszunk
szirénázik a tévé
mentőst kórházast játszunk*

*fűtenek forr a mélység
minden betegre lesújt
lecsavarják a lámpát
nehéz az ájer lesújt*

*sérült bányászok jönnek
megmentünk egyet végül
érkeznek egyre többen
apám is megjön végül*

mikor hazajön nem lát
pálmafákat a falon
nyár van mit tesz a hőség
havas hegyek a falon

azt mondja sokan voltak
sok tanítvány és mester
sötét a bánya viszont
hófehér minden mester

megtanították inni
elmerülni a mélybe
elviselni hogy forró
így szállt alá a mélybe

lenn egy szörnyeteg várta
rögzítette a lelkét
azt gyanították hátha
kicserélte a lelkét

sötét szörnyeteg várta
gyorsan villant a szeme
nem láthatott meg mindent
lecsukódott a szeme

azt mondja együtt voltak
együtt a brigád fénykép
összeálltak a holtak
üzem előtti fénykép

sötét arcok a képen
sötét testek a földben
koporsót vájnak és nem
alagutat a földben

kezében van a fénykép
vakon minékünk nyújtja
azt mondja hogy egy isten
sötét beleit nyújtja

azt mondta játszunk tovább
aztán egy snapszra lement
nem volt igazi bányász
mielőtt apám lement

Húsvét előtt

*Lelkét már a hús-
vétra fényesíti, csiszolgatja, de
tartózkodik attól a szótól, hogy
politúr. Szeme szikrát szórna
ettől a műszótól, pedig ez most igazi múltavasz,
valódi hóval, amely nem ápol, csak eltakar.
Bűneit nem sorolja fel mesterének, nem írja
se le, se körül, gyengéden arra kéri, hogy
készítsen néki (így: néki) legújabb hangszert,
vagy a régit hangolja újra, mielőtt ő feszíti túl
a húrt. Örömszene? Feltámadás? Vagy örökös
főpróba? Bolyongás idegen akkordok között?*

Ha negyvenéves...

*Ha negyvenéves leszel négy hónap múlva,
akkor egyre kevésbé bírod az éjszakázást.
Esténként babrálsz egy kicsit ezzel-azzal,
tévét nézel, majd a film után aludni térsz.
Nem szívesen mész le spárgába.
Ha esik, te is esernyőt nyitsz tétován.
Csodálkozol, hogy régi osztálytársaid
mennyire megöregedtek.
Ácsorogsz két világ határán.*

Elárverezhető

*ami akar valahogy
kíméletlenül kiesik az idő résein
a kert az iskolaudvar
a kabát ahogy a tisztítóba viszem
apa falnak támasztott biciklijé
az antikvárium kirakata
a félrerakott pénz
vagy a homokos part a nyári hőségben
és minden elkezdett
ám térdre rogyott mondat*

elárverezhető gyűjtemény

A csodát

*hallgatagon jártuk
belső lépcsőinket
cipelve a semmit
mint valami kincset*

*nyárvégi alkonyban
szokatlan könnyörgés
beérnek az órák
álmunk mégis önzés*

*múltunk madarai
vonalkódos szárnyuk
csapkodják fölöttünk
míg a csodát várjuk*

A parton

*kiírom magamból a semmit
ezzel mindenképpen tartozom
habár hülyéskedtem eleget
csak nem éppen márkás laptopon*

*elnyújtva bőgő hajókürtök
időtlenységben izzó sziklák
a parton archaikus tömör
nőalak s nem ismerjük tikkát*

G. ISTVÁN LÁSZLÓ

Hatvanharmadik védőbeszéd

*Japánul szólt rám, ahogy a liftből
kiszálltam. (Nem tudok japánul a
mihez tartás végett.) Azt mondta, „zsidókhöz
máshogy nem beszélek”. De miért japánul?
És nem vagyok zsidó. Hogy az őt nem
érdekl. Gondoltam, őrült. Jobb lesz
menni el. És ez az egész engem se érdekel.
De hogy nézzem a kinyúlt szvetterét,
ha én nézem, nekem nyúlik. Olyan
szeme volt, mint aki nem azzal lát, de
hogyan azzal mit csinál, azt nem
tudom. Erre az emeletre jött? Vagy megy
tovább a lifttel? És miért beszélt, ha
most ennyit hallgat? Hozzám se ért,
mégis nekimentem a falnak. Kaparásztam
a kulcs után. „Magából hány volt, akit
kikapartak? Aki ember lehetett volna,
ember?” „Én férfi vagyok.” „Az mindegy.”*

Hatvannegyedik védőbeszéd

*Kandi eufóriája, mint a sarokig
kitárt, napfényes szobába vezető
ajtó, leng a huzatban. Akárcsak
szakállá. Az öröm nem csak üres kémia, hisz
látszik, van konzisztenciája. A jó öreg
szerotonin boldogságképekbe villan –
aki akarja, csóválja csak a farkát
utána. Az előcsóválás se kisebb öröm,
Kandinak szakmája. Heti hétszer előcsóvál,
figyelik, ahogy örömtől reszket a szája.
A lelkesedés szénsavas buborék, ritkán
böfög tőle más, mint aki lenyelte, de
mint az ásítás másik arcra ragad át,
alkalmanként közös a reflux – ami
jó, együtt nyelni könnyebb. És üdvözítő
a gondolat, ahogy egyetlen tálból vesz egyszerre
annyi kéz, szerteszét fröcsög mindenfelé
az üdv. Kár hogy az angyaloknak
nincs szalvétája. Az üdvöt
feltakarítani se utolsó.*

A FELELŐSSÉG FOKOZATAI

Esszé az örökségekről

*Csinálhatsz amit akarsz
akarásod is ők csinálják
Mint kínai ördöggyólyó
tökéletes
s véget nem ér a doboz a dobozban
Persze néhol meglátszik
a kispórolás a hanyagság
Az undok tökéletesség így
hálísten résekkel teli
módokkal menekősre-cselekvésre
kizárva az eleve-áthárítást
Petri György: Reggel*

A háború utáni nemzedék

A zsidóság mint jelkép – Hajas Tibortól Kertész Imréig

Az apám nemzedéke írásainak olvasásával töltöttem eddigi életem jelentős részét. Ez a háború utáni generáció, az 1940 és 1955 között születetteké, apám '53-as. Ő maga sajnos nem ír, nem olvas, legalábbis nem rendszeresen és nem elhivatottan. Bármelyiket tennie vagy tette volna, megkönnyítené a dolgom.

Az apámtól átlagos mértékű patriotizmusán kívül semminemű identitást nem örököltem. Nem fukar volt – nem volt mit adnia.

Mániákusan foglalkoztat ez a generáció. A magamról való gondolkodáshoz tőlük kaptam fogalmi készletet, öntörténet-írási stratégiákat és technikákat. Ezeknek a stratégiáknak a legradikálisabb módszereit a neoavangárd képviselőinél leltem fel. Majd időközben rájöttem, hogy az apám történetének megértése nélkül fölösleges magamat vizsgálgatnom; mintha légüres térben topognék. Így generációjától magamhoz indultam ugyan, mégis őhozzá érkeztem meg.

E kutatás dokumentuma ez az írás.

A szöveg gerincét Hajas Tibor és Kertész Imre életművének egymásra olvasása alkotja. (Hajas Frankl Tiborként született 1946-ban, Budapesten; Kertész egy szakadéknival korábban, 1929-ben.) Kíváncsiságom arra irányult, miként járul hozzá Hajas művészetének megértéséhez egy, az apám családját, Kertészt és a Frankl családot egyaránt érintő traumán, a holokauszton keresztüli olvasat (feltételezvé, hogy Hajas életművét számos vonatkozásában emlékezetpolitikai stratégiák szövik át, csakúgy, mint a Kertész-életművet) – és fordítva, segít-e apám örökségének megértésében Hajas művészete. Esetemben

A tanulmány a Támop 4.2.2/B-10/1-2010-0031 számú kutatási programjának keretében készült.

a Hajast vizsgáló esztétikai analízis fő kérdése, hogy lehet-e történeti-társadalmi kontextusba ágyazni a *transzcendens jelenlét* iránti vágyát, s így konkretizálni e fogalom elvont kategóriaként némileg homályos jelentését.

Hajas a magyar neoavantgárd legmagányosabb tagja, ebben a viszonyrendszerben az apám ellenpárja. Alapgondolatom, hogy azt, ami apám életét kitapintható hiányként megmetelyezte, Hajas érzékenysége korán fölismerte, és életművét *annak* – e speciális történeti traumának – *ellenében* alkotta meg a hetvenes években. Tudtommal senki nem elemezte a Hajas-oeuvre-t a trauma szemszögéből György Pétert kivéve, ahogy olyan tanulmány sem született, amely Kertész Imre életművével hasonlítaná össze.¹

Ostobaság lenne tagadnom, hogy kevés kötet volt akkora hatással erre a dolgozatra, mint György Péter könyve, az *Apám helyett*. Ez az írás nem szándékozik az ott felrajzolt generáció-hármasnak továbbírása lenni, csupán stratégiája hasonló. Az apám és György Péter élettörténete a legkevésbé sem hasonlít egymáshoz. Mégis úgy érzem, György Péter és György Lajos (mozgalmi nevén: Piros) sorsa és különös kapcsolata tükröződik vissza az apám és a magam viszonyában. Fontos különbség, hogy míg ő az első-, én az úgymond második generációs holokausz-túlélők történetét kell, hogy tisztázzam a magam számára.

A traumakezelés történetének folytatóságához és a jelenbe való megérkezéshez apám szüleinek generációjáig merészkedem. A családi identitásátadás folyamata az itt tárgyalandó esetekben olyan elvágólagosan lehetetlenült el túlélők és szüleik közt, s vált hirtelenjében tökéletesen hasznavehetetlenné a holokausz előtt felhalmozott, a túlélők szülei által még *működtetett* identitás, illetve sürgetővé a történet nulláról való újrakezdése, hogy, úgy vélem, sem Hajas, sem az apám számára nem merült föl önazonosságuk lehetséges opciójaként a nagyszülők, Piros, vagy a túlélők esetében a szülők identitás-stratégiája. Ugyanakkor nem érthető meg apám élete anyai öröksége ismerete nélkül; ezért, hogy e dolgozat legöregebb érintett generációja a húszas években született: Kertész, Piros, a nagymamám.

Hajas Tibor művésze az identitáskeresés szempontjából éppolyan kulminációs pont generációjában, mint az őt megelőző, a holokauszot túlélő, megelő generációban a Kertész Imréé. Kérdésem, hogy milyen esztétikai következményekkel – azonosságokkal és különbségekkel – jár e két, a tapasztalat mikéntjének különbözőségéből adódóan eltérő szándék: egyrészt *magának* a traumának, másrészt az *örökül kapott* traumának az ábrázolni akarása. De ugyanígy értelmezendő már a kiindulópont: mi szükség(ük) az ábrázolásra, mi szükség(ük) az öntörténet-írásra.

Bármennyire is szeretném, nem áltathatom magam, hogy nem önmagamról vagy az apámról gondolkodom, amikor a traumát örökségül kapó nemzedékről gondolkodom. Ha elvetném a személyességet, megfosztanám magam mindenfajta jogalaptól arra, hogy hozzászóljak ezekhez az életekhez, amelyek túlzottan rajtam hagyták nyomukat ahhoz, hogy a maximális tárgyilagosság hűvös hangnemére válthassak.

¹ A Hajas-recepció állandó megközelítése a kritikai szétfilozofálás (Heidegger, Deleuze, Lacan, keresztény passiójátékok stb.) Nem vitatom el ezeknek a megközelítéseknek a létjogosultságát. Tényleg döbbenetes, Hajas egynemely kijelentése, akciója, szövege micsoda mértékben képes azt sugallni, hogy ismerte ezeket a szövegeket, holott a nagy részét egyszerűen nem ismerhette. Heideggert, Sartre-ot nem ismerte. Nemhogy Deleuze-t, Lacant vagy Baudrillard-t. Az életmű tehát adja magát a ráolvasáshoz, így érthető, hogy a friss szövegélményt (ezeknek a műveknek a magyar megjelenése egybeesett a Hajas-életmű nyilvánossá válásával) – még mindig nem ironizálok – életműveken élesíteni kívánó kritikusok lelkesen nyúltak Hajashoz. Azonban tartok tőle, hogy e megközelítések a filozófiai univerzalizmusba, egyfajta időtlenségbe tolják ki Hajast, illusztrációvá silányítják, s az életműt megfosztják „történetiségétől”. (És még mindig ironia nélkül mondom, hogy tényleg kuriózum megtalálni a Lacan-motívumokat, mondjuk, a *Sídpá Bardo*-ban.)

Apám anyja holokauszt túlélő volt. (Hajas Tibor apja munkaszolgálatosként szintén túlélő.) Nagyjapja és két unokabátyja pusztult el munkaszolgálatosként. Két nagynénjét elindították ugyan a nyilasok egy halálmenettel, de ők – csodával határos módon – meg tudtak szökni. Nagymamám alig tizenéves kislány volt, anyja, a dédanyám, el tudta bújtatni a nekik rendelt lakásban. Sem a háború előtt, sem azután nem voltak vallásosak, a kárpótlási szerződésekig a feltétlenül szükségeseken túl nem beszéltek '44-ről. Egyszerű emberek voltak. Nagymamám egész életét ugyanabban a hetedik kerületi pesti bérlakásban élte le, ahol az édesanyja '44 telén elrejtette, s ahová még tavasszal, a gettósításkor telepítették őket. A történetet nagymamámtól és nővérétől tudtam meg kamaszkorom végén.

Apám nem érezte magára érvényes történetnek sem a holokausztot, sem zsidóságát, de nem zárhatta el előle gondolkodásmódját: huszoneves koráig anyjával élt, akinek világlképét a paranoia, a rejtőzködés, zsidóságának eltitkolása töltötte ki, és aki még '56-ot is kizárólag bűnözők és részeg suhancok terrorcselekményeként beszélte el és beszéli el mind a mai napig.

A háború után születettek első generációja nem végigélte és tapasztalatként raktározta el a holokausztot, hanem lepárolt esszenciáját kapta örökül: szüleitől identitás helyett diszfunkcionális műsorsot, *sorstalanságot* örökölt. E generáció hetvenes évekbeli fellépése egybeesett identitás-kijelölésük – problematikus – pillanatával, ami, mint látni fogjuk, számukra erősen korlátozott lehetőségeket mutatott föl a tisztázatlan családi örökség és a Kádár-korszak hallgatás-politikájának kettős présében. Ez a prés identitás-sémaként csupán a csendet nyújtotta. A neoavangárd *ennek* megtörését, az örökség átformálását célozza, és radikális válaszokat ad önmeghatározásként – ellentétben az apám stratégiájával, aki a csendet vette át, mint sémát.

Természetesen nem gondolom, hogy annak, aki a század első felében zsidó családban született és nőtt föl, szükségszerűen traumatikussá vált az identitása, és onnantól fogva minden tettét és világlátását csakis az határozta meg. Ám a traumától való függetlenedés iránti készség is olyan elhatározások, választások és akarat eredménye, amelyek vizsgálata termékeny lehet azok megértésében, akik erre nem voltak képesek, és, akár belátják, akár nem, a holokauszt által ütött seb vagy az elhallgatásból fakadó hiány lappangó örökségként végigkísérte sorsukat, és döntően beleavatkozott annak a személynek a létrejöttébe, akivé lettek.

Nem kellett zsidónak lenni sem a Horthy-korszakban, sem a Kádár-rendszerben ahhoz, hogy valaki idegennek érezze magát benne. Ahogy nem kellett emigránsnak sem lenni ahhoz, hogy valaki hazátlan legyen. A „sorstalanság” valószínűleg, legalábbis hazánkban, univerzálisabb állapot, semminthogy egyedül a holokauszt-traumához rendeljük. Minthogy azonban dolgozatomban behatóan szeretnék foglalkozni a neoavangárd, azon belül is Hajas Tibor életművének a traumát érintő vonatkozásaival, és minthogy történetesen Hajas Tibor is zsidó származású volt, ahogyan az apám is az, a nürnbergi törvények értelmében pedig én magam is „másodfokú keverék-zsidó” vagyok, ezért ebből az irányból fogom megközelíteni a hazátlanság, sorstalanság és az avangárd mibenlétét, az ebben való megbékélésre kidolgozott hétköznapi és radikális stratégiák némelyikét.

Valaki a szememre vetheti, minek csinállok ekkora ügyet Hajas Tibor zsidó származásából („Zsidó származású(n)k nem volt titok, de különösebben gyakori téma sem otthon”²), hiszen alig-alig találni a származásra direkt módon utaló nyomokat az életműben. Családjáról lényegében szót sem ejt, nevét megváltoztatta. Felmerül továbbá, hogy etikus-e egyáltalán valaki életművét azon keresztül vizsgálni, amit láthatóan ki akart törölni belőle? Három válaszom van erre. Az első, hogy a holokausztból senki nem maradt

² Széphelyi F. György (Hajas öccse) beszélget Szőnyi Tamással, Kék fénytörésben – „Felderítjük az izgató személyek tevékenységét”. *Magyar Narancs*, 2005/32., 41-42.

ki, aki zsidó volt Magyarországon '38 és '45 között. (Hozzátennem, hogy a holokausztból valójában senki, akár zsidó, akár nem-zsidó volt, nem maradt ki. Sem akkor, sem az azt követő években, sem *ma*. Ez az emlékezetközösség lényege.) Második válaszom, hogy éppen a kimondás hiánya az árulkodó. Hajas zsidósága látványosan nincs ott. Szülei története, gyermekkor, *letartóztatása* látványosan *nincs ott*. Nem csak az elméleti szövegekben, nem csak a versekben, nem csak az Ungváry Rudolf-fal készített mélyinterjűben. Sehoh. Nem problémaként írom ezt. Nem származása foglalkoztat, hanem az, hogy identitásának hiánya/átírása milyen hatással volt művészetére. Harmadik válaszom és alap-
tézisem egyben, hogy művészetével Hajas a személyes traumakezelés európai hagyományának folytatója egy új generáció újfajta identitáskérdései és megújult stratégiai lehetőségei által, a Kádár-kor speciális történeti helyzetében.

Hajas Tibor természetesen nem „zsidóként”, hanem avantgárd művészként adott releváns válaszokat kora kérdéseire. Zsidó származása pusztán „*helyzet a totalitarizmusban*”³, és semmi esetre sem szeretném Hajas művészetét zsidó művészetként beállítani. Önmeghatározásának szabadsága vonz. Ez az önmeghatározás éppenhogy lebontja származását. Ő nem akarta, hogy zsidóként tekintsenek rá. Ha nem volna zsidó származású, identitása nyilván egészen másképp merülne föl. Az apám sem zsidó. Ennek ellenére második generációs holokauszt túlélő(k mindketten), és ez sajnos nem döntés kérdése. Vagyis az erről való vélemény, a viselkedésmód: igen. De valakivé lenni kell, s valamit kezdeni kell a lebontás hordalékával is. És akárki akármit tesz, mond, gondol, apám fél családját kiirtották, és nincs ember, akin ez ne hagyna nyomot. Akármilyen származású.

A dolgozat mottójául választott Petri-idézet tömören foglalja össze e dolgozat témáját: lázadhatsz önmagad meghatározásáért, de lázadásod sem a sajátod – mégis, felelősséggel kell viseltetned érte, mert nincs másod, mint ez a felelősség. Felelősség cselekvésekért, amelyeket talán te követtél el, talán nem, talán te gondoltál ki, talán nem; cselekvésekért vagy egy életért, amelyet elidegenítettek tőled. Hogyan ragadhatod vissza a felelősséget, és mivel jár, ha nem teszed.

Közös koruk gyermeke, bemutatás

*állandó boldogság! – izzó akvárium! / származásom homályos évszak / magam előtt is./ Név alatti csönd.*⁴

A múlt tavasszal apámmal beültünk ebédelni a Wesselényi utca valamelyik olcsó, zsír-szagú éttermébe. Szerette az ilyen helyeket, a lecsót, a szódát, a foltos terítőt.

Egy sorozatterven gondolkodom, mormogta, szégyenlősen felnézett, szemében enyhe büszkeség. Óvatosan nyeltem, hallgatlak. Hogy ő az Ördögről fog mostan sorozatot készíteni, jobban mondva négy lányról. Ott kezdődik, hogy vacsoráznak valahol. Van egy ötödik barátnőjük, ez lenne a sorozat címe is, az Ötödik, neki is meg van terítve, de ő nincs ott, na, ez az ötödik, ez a lány lesz... ez lenne maga az ördög – mert a Gonosz elvárásolja a nőket, a nők pedig a férfit, így fejt ki hatását az ördög, magyarázta nekem egyre inkább belemelegedve. A másik négy sikereit az Ördög segíti. Kudarcaik az Ördög büntetése. Rángatja, manipulálja őket, a lányok pedig... nem tudnak ellenállni, csábítja őket a siker, a fény, a csillogás.

Általában az ő monológjait folytattuk párbeszéd gyanánt.

Mert vannak gonosz emberek, gengszterek, gazemberek, folytatta most már megállíthatatlanul, akik érthetetlen sikereket érnek el, és merő rosszindulatból keresztbetesznek a

³ Kertész Imre: *Gályanapló*, Budapest, Magvető, 1992. 24.

⁴ Hajas Tibor: *Narcissus*. In: *Szövegek*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2005, 77.

másiknak, itt felsorolt néhány nevet, hogy értsem, kik azok, akik például neki tettek keresztbe, és hogy ezeknek a sikereit nem magyarázhatja más, mint egy irracionális hatalom, ő bárhogya gondolkodik, másra nem tud jutni, ezeket nem lehet, egyszerűen nem lehet megérteni, és hogy én ne nézzem őt hülyének, ő nem valami vallásos izéről beszél, ő ezt megtapasztalta, ő mindent látott, mindent megélt, amit csak ember láthat és megélhet.

Biztosítottam, hogy nem nézem hülyének.

Ekkor már nem engem figyelt, hanem az asztalra villogtatta a szemét, mint aki egyszerre tárulkozik ki és takargat valamit, és akkor azt gondoltam, a saját életét takargatja előttem az apám a lecsója fölött.

Valószínűleg valaha volt legszemélyesebb sorozattervét fogalmazta meg nekem, aminek tulajdonképpen örülnöm kellett volna, de megrémisztett következetesen leszegett feje, hogy nem néz a szemembe, és hogy néhány héten belül már legalább negyedszerre kerültünk ilyen helyzetbe, hogy valamilyen ételek fölött ő beszél, én hallgatom, és semmi megnyugtatót, vigasztalót vagy biztatót nem vagyok képes kinyögni, amikor pedig ő épp arra vár.

Mintha mind a négy alkalommal, a bizonytalanságból fakadóan egyre növekvő határozottsággal azt ismerné be, miközben kenyerével a zsírt tunkolja, mennyire riasztóan kiismerhetetlennek érzi a világ jelenségei, emberei, cselekedetei közötti oksági kapcsolatokat, és hogy minden kétségbeesett, mániás kísérlete ember- és világismeretének bizonygatására, amelyeknek életem megelőző húsz évében szem- és fültanúja, gyakran egyedüli célközönsége voltam, hosszas monológjai az emberi természetről, hogy ez mind-mind csak kihangsúlyozott belső monológ volt, azért beszélt csak, hogy elnyomja az ásitó hiányt, befedje az űrt, eltussolja, hogy nem érti, mi történt vele, nem érti, miért cselekszik a másik ember úgy, ahogy, nem érti, és fél ettől a nem-értéstől, fél ettől az űrtől, hogy belezuhan, ha nem beszél, belezuhan, ha nem hívja segítségül az ördögöt, vagy annak ellenpárját, az univerzális jószerencsét, mint végső világmagyarázati erő; mintha szégyene mindezt beismerné, érzetét pedig épp azért akarná sorozattá szelídíteni s legitimálni egyben, hogy elmúljon ez a szégyen, s a szégyen félelme, ami ki tudja, mióta kísértette – ez volt az egyre erősödő érzésem.

Szerencséjére vagy szerencsétlenségére olyan nagy karriert futott be, olyan sikereket ért el, amelyek nem szerepeltek a Kádár-korszak lehetőségei között, s ezért ezekre a rendszer, amelyben élete első harmincöt évét leélte, nem kínálhatott (hivatalos) magyarázatot. Őt pedig útközben nem a vele megtörténtek megértése érdekelte, érthető okokból. Dolgozott.

Azt gondoltam, az apám élete leélésére, nem pedig az alakítására szerződött, s szégyelli, hogy nincs mit adnia nekem e kusza tapasztalatokon kívül, de ezt nem mondhatam ki hangosan.

Hajas és Kertész, mint később látni fogjuk, apámban koruk gyermekét ismerték volna föl.

Mindez, amiről itt írtam, az apámnak semmilyen hátrányt nem jelentett egészen addig, amíg – már idősebben, élete történetén gondolkodva – óhatatlanul belé nem ütközött a sorsa helyén tatóngó semmibe.

Sorson az elbeszéléssé rendezhető élet lehetőségét értem.

A holokauszt első lépésként „faji alapon” kizárta társadalmából célpontjait. Olyanná tette őket, amilyennek láttatni akarta: hazátlanná. A gettósított, deportált és legyilkolt zsidók, cigányok, homoszexuálisok és elmeháborodottak nem voltak többé magyarok, németek, franciák, szerbek, románok, olaszok stb. stb.; mind múltjuk, mind jövőjük semmisnek bélyegződött; ennek betetőzése volt lemezárulásuk. Ezt a traumát az ember továbbadja gyermekének akkor is, ha a közvetlen vész elmúlt már; viselkedésével, mentalitásával, világlátásával.

Aki hazátlanságában múltjától fosztott, nemcsak identitásában marad idegen, mert másnak gondolta magát, mint akivé közössége később tette, de életében is – elidegenedik tőle, mint ajándékba kapott, s most visszaigényelt kegytől. A hazátlanság ágyaz meg a sorsatlanságnak, ahogy a közösség törvényei és magatartása az egyéni élet lehetőségeinek.

A sorsatlan állapot nemcsak a saját, de a közösség közös történetétől, a történelemtől is elvája az embert. Egyrészt mert a közösség kizárta őt a saját történetéből azzal, hogy önmagától idegennek definiálta (ehhez még az életére sem kell feltétlenül törnie), de éppígy azért is, mert elvágta a későbbi becsatlakozás – fellengzősen: a nemzetudat személyes megerősítése – lehetőségétől; ugyanis sorsalanként nincs mit kapcsolni a közöshöz. Így vált járhatatlan úttá nemcsak a szülőktől örökölt származás, de a közösségi identitás is.

A magyar és egyetemes történelemben példátlan az a sorsfosztás, amit az előző század két totalitarizmusa véghezvitt. Családok ezrei kaptak végigmondhatatlan történeteket és elbeszélhetetlen emlékeket, széttört életű apákat, anyákat a nyakukba társadalmuktól. A régi rend fölfordult; az utódok feladatává vált, hogy végigmeséljék, amit szüleik sokszor csak rejtegetni voltak képesek, ám összefoglalni, sorssá rendezni, az utódok számára *történetté rendezve továbbadni* – nem. Így az utódok elvileg a maguk teremtette elbeszélésbe kényszerülnek becsatolni identitásukat ahelyett, hogy legalábbis az elbeszélést örökül kapnák, hogy a családi jogfolytonosság természetes felhatalmazásával élve pusztán továbbírják azt saját döntéseik, kényük-kedvük szerint.

Az én családom generációk óta halogatja ezt a feladatot, és nem gondolom, hogy egyedül lennénk. A múlt jótékony gyógyír, az enyhülő, elveiben önmagát toleránsabbnak föltüntető társadalom pedig korábban ismeretlen stratégiákat enged szóhoz jutni. Nem a lekerékített történet, hanem a történetmondás szándékának megléte a lényeges. Rilket parafrázálva, elrendezzük, szétesik, újrendezzük – még ha szétesünk mi is.

A néma tartományban

„Mit nevezek sorsnak? Mindenesetre a tragédia lehetőségét. (...) Lényeges, hogy determinációnk mindig ellentétben álljon természetes felfogásunkkal, hajlandóságainkkal, így áll elő vegyítiszta állapotban a sorsatlanság.”⁵

„S nem mondhatom, a múlt ugyancsak / derengő, meztelen úr, / ahol valami gyenge puszogás / az imént halt el.”⁶

Holokauszt túlélők gyakran számolnak be tapasztalatról, amit az identitás-visszaszerzés igényének neveznek (szinte mindannyian). „Az üldöztetés megtapasztalása alapján véve a legnagyobb magány megtapasztalása volt. Megváltásra vágyom, megváltásra akkori és még mindig tartó elhagyatottságomtól”, mert „(...) még mindig és mindennap újra egyedül találok magam.”⁷ Kertésznél ugyanez: „Az ember például egyszerre kísértet-szerűnek érzi a környező világot, holott ő maga válik valótlanná, kísértetszerűvé. Vagy megfordítva: egyszerre idegen lényként érzékeli önmagát, holott csupán az elidegenítő külvilággal azonosul”⁸ és „Az én országom a száműzetés.”⁹

Ez az elidegenítő külvilág, a véget nem érő magány érzetének birodalma az, ahol a

⁵ Gályanapló, 18-19.

⁶ Engem jól ideraktak. Szövegek, 82.

⁷ Jean Améry: *Túl bűnön és bűnhődésen*, Ford. Blaschik Éva. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2002, 98.

⁸ Kertész Imre: *Európa nyomasztó öröksége*, Budapest, Magvető, 2008, 348.

⁹ Gályanapló, 51.

trauma rejtőzik. A társadalom sem képes mit kezdeni azokkal a kísértetszerűen járkáló lényekkel, akik megtértek a koncentrációs- és megsemmisítő táborok, a munkaszolgálat vagy a front elképzelhetetlen valóságából, s társadalmuk nem több számukra, mint fantazmagória.

Kertész, Améry és számos művészársuk életműve mintha körbe-körbejárna, a trauma föloldására tett újabb és újabb kísérletekként, az elvesztett én visszaszerzésére irányulva. Eltérő módokon, de mindőjük megnevezni próbálja a botrányt, számbavenni, mi történt velük Auschwitzban, Dachauban, Buchenwaldban, Bergen-Belsenben, Szerbiában stb. Nevet és szavakat taláni, hogy – történetként – érthetőbb, átláthatóbb, és legfőképp *birtokolhatóbb* legyen.

Életművük válik személyes terápiájukká: „Mintha a művészi magatartás módozatai reális magatartásformákat akarnának begyakoroltatni, hogy a megcsonkított életnek segítsenek majd, hogy áttelelhessen a beköszöntő jégkorszakban.”¹⁰ Améry, Kertész és mások zsidósága a holokausztban gyökeredzik, az tette őket zsidóvá. Vallást nem gyakoroltak sem előtte, sem utána, héberül nem beszéltek, Izraelben nem éltek sohasem. Kiragadott példák ők a történelem áttekinthetetlen emberhalmazából, és pusztán azért idézem őket, mert – szerencséjükre? szerencsétlenségükre? – a fogalmi gondolkodás olyan magaslatán álltak, hogy képesek voltak megfogalmazni azt, ami százezredekben lappangott a negyvenes-ötvenes években, és mert volt erejük, türelmük arra tenni föl életüket, hogy radikálisan végiggondolják újra meg újra, mi az, ami megesett velük.

A beköszöntő jégkorszak hallani sem akart traumáról, nem teremtett hozzá nyelvet, eszközt. „A háború után, az átmenet rövid idejét követően, a kommunista hatalom Magyarországon zsidóellenes volt, még ha a politikai elitben, a hatalmi és elnyomó apparátusban voltak zsidók is, vezető szerepben vagy nagy számban akár. A hatalom és a hivatalos ideológia nem fogadta el a zsidó létet. (...) A Holocaust traumájának földolgozását betelerelte az antifasiszta szervezet egyoldalúan politikai kereteibe.”¹¹ A paktumot sem a rendszer, sem a társadalom nem rúgta föl. Még szomorúbb adalék, hogy a társadalom nagyobbik részének a büntelenség tudata és a csönd: megváltás volt.

A hallgatás olyan fülsiketítő volt, hogy egyesek – mint például a nagymamám – fejében az is megfordult, '44 talán tényleg nem volt más, mint lázálom.

A holokauszt mint örökség – a második generációs túlélők

Azok a családok, amelyek ebben a tabuban kényszerültek élni, maguk közt sem igen beszéltek a holokausztról. Személyes döntésük volt ez, valószínűleg túlélésük záloga. Identitást, amennyiben nem találták meg helyüket a közös hallgatásban olyan eredményesen, mint Piros, vagy nem járták végig következetesen a maguk útját, mint Kertész, nem kaptak általa. A holokauszt évtizedeken át esemény volt ahelyett, hogy történetté vált volna. Nagymamámék is fantomidetitással élték le életüket, próbálva feledni azt, amiről annyit legalábbis felismertek, hogy a rendszer elvárja tőlük, hogy elfeledjék. Zsidóságukra tarkargatni való szégyenként tekintettek. Elfeledehették ugyan múltjukat, de az nem szűnt meg meghatározni őket – ha másként nem, hát hiányként. (Az apám sohasem mondta ki, hogy zsidó lenne. Mindig csak köhintett egyet, ha a téma szóba került.)

A társadalom elfeledte ugyan, hogy mit tett, de antiszemitának lenni nem felejtett el. Ezt az antiszemizmust erősen táplálta a számonkéréstől való félelem, így nem véletlen, hogy a magyar köztudatban összekapcsolódott az ÁVO, az ÁVH a zsidósággal – hogy

¹⁰ Gályanapló. 37-38.

¹¹ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, Pozsony, Kalligram, 2012, 939.

most akkor *ők* állnak bosszút. A zsidóellenes közhangulat nyilván csillapult. De a reflexek megmaradtak. És ezeket a reflexeket nem lehetett elzárni a fantomidentitású szülők gyermekei elől.

Számos hajmeresztő történet szól arról, hogyan jutottak a második generációsok szülei rejtegetett zsidó származásának tudtára. Nádas Péter írja, hogy valamelyik nap az iskolából hazatérve azzal a lelkes mondattal köszöntötte édesanyját, hogy ő gyűlöli a zsidókat. Az anyja megkérdezte, miért gyűlöli. Azért, mert megfeszítették az Urunkat, Jézus Krisztust. Az anyja a tükörhöz vezette, és csendesesen így szólt: „Akkor nézzed meg jól, ott van egy zsidó neked, gyűlölheted, nyugodtan.”¹² Apám is ijesztő módon szembesült származásával. Hat-hét éves korában az anyja kiküldte a Népligetbe játszani. Épp egy újdonsült ismerősével épített homokvárat, amikor hirtelen ott termett ennek az új ismerősnek az anyja, majd hisztérikusan elrángatta gyermekét, miközben üvöltözve kioktatta, hogy soha többé ne játsszon zsidókkal. Apám hazament, rákérdezett, mi az, hogy zsidó. Nagymamám zavarában nem tudta, mit mondjon.

Nem gondolhatjuk-e, hogy ezek az élmények, szembesülések alkotják a paranoia táptalaját: hogy az attól való félelem, hogy ez a misztikus valami, ez a zsidóság – amiről senki sem beszél, mégis bűn lengi körül, mint az ágyba vizelet – egyszerűen kitér, és ál-birtoklója, a gyermek ellen támad?

Nemcsak György Péter, de az apám, és véleményem szerint Hajas Tibor életének is komoly problémája lehetett, hogy „második generációs holokauszt túlélőként” hová kössék identitásukat. Mert rendben lehet az, hogy az ember saját sorsának alakítója. De az apám éppenséggel otthonról azt a kínos örökséget kapta, hogy ez a sors a semmiben gyökeredzik, nincs eredete, következképp nem stabil, és bármikor bárki elveheti tőle. Akkor meg miből épüljön és minek. Így nemcsak a megtörtént rosszat, de a sikert sem volt képes sorssá rendezni. A siker – ahogy a kudarc is – „jött”, „történt”. Nem az intellektuális teljesítmény vagy a tudatosság hiánya személytelenítette el a múltját. Ha az ember nincs a közösségi vagy a családi múlt állandó jelenné tételére, jelenvalóként megélésére trenírozva, nincs hová bekötnie saját történetét. *Saját* múltja éppolyan megkövült és időtlen tömb marad, mint a létét megelőző, számára hozzáférhetetlen, szerencsés korokban állandóan megújított, apám esetében azonban némává lett tradíció.

Át- meg áthálózza

Hajasnak vagy az apámnak nem volt elsődleges tapasztalata a holokauszt. A trauma megtalálása és feldolgozása ezért, véleményem szerint, nem is történhetett privát szinten. Igazságot akartak, önmagukat akarták, a világot akarták, „hogy az ember fölszámolhassa az elkülönültségét a léttől”.¹³ A Kádár-korszak emberséges humanizmust hirdetett, tiszta lapot. Azoknak az embereknek a fiai-lányai, akik a fantomidentitásból, amelybe szüleiket a rendszer kényszerítette, követelték ezt a tiszta lapot.

A művész önmaga mítoszát éli akkor, ha élet és művészet nem válik szét. Ez két egymással ellentétes, később összefolyó módszert takar. A személyesség, a jelenlét maximális vágya áll az egyik oldalon, mint én-visszaszerzés. Az azzal éppen ellentétes késztetés a másikon: amennyiben szemernyi személyességre, privát életre sincs lehetősége az embernek – besúgókkal teli diktatúrában élünk, ha valaki, hát Hajas jól tudta, mit jelent ez –, akkor éppígy nyúlhat a paródia eszközához, a szerepjátékhoz. Ha bárki lehetek, ki tiltja

¹² Nádas Péter: *Évkönyv*. Jelenkor, Pécs, 2012, 65.

¹³ *Szövegek*, 427.

meg, hogy *sok legyenek*, ne csak egy? Hajas művészetét két nagy mítosz határozza meg. Az első korszak főalakja *Narcissus*, a másodiké a *Gólem*. Ezekkel később foglalkozunk.

A tulajdonságok nélküli, rögzítetlen személyiség a végtelenségig formázható; ez a rugalmas identitás nem csoda, hogy vonzó alternatíva volt Hajas számára. Ekképp az én-visszaszerzés a politikai-társadalmi-művészi értelemben vett „én”-en, az egzisztenciális „egő”-n való túllépést célozza. „A képek az a címe, hogy *Kioltás*. Ez olyasfajta egocentrizmus, amely az ego felszámolására irányul”, továbbá „(...) meggyőződésem, hogy ha saját magamról helyes az elképzelésem, akkor egy idő után ez az én nem fog már lényegesen különbözni a többitől.”¹⁴

Maximális jelenvalóság és tökéletes feloldódás. Mi ez, ha nem az önmeghatározásért vívott harc – nyilvánosság elé tárva? És nem itt rejlik-e az a motívum, amelyben összekapcsolódik a poszt-holokauszttársadalmának, a túlélőknek a legfontosabb személyes feladata és az avantgárd lényegében rejlő, a személyességet célzó jelleg – nevezetesen: a személyesség visszanyerésének, a *jelenlétnek* a problematikája?

Kertész állítja, hogy egész életét úgy élte le, minthogyha mindig is, levehetetlenül rajta volna a sárga csillag. Életműve ezt próbálja rendszerezni, megérteni, *ad absurdum* elfogadni, hogy az elfogadás által elviselhetővé szelídüljön az, ami, úgy tűnik, megváltoztathatatlan. Hajas Tibor életműve a fordított utat járja be, célja a csillag semlegesítése – akár azáltal, hogy magára tetováltat mellé mindenfajta jelképet a vörös csillagtól kezdve a horogkeresztig, akár azáltal, hogy apró cafatokra szaggatja a sárgát. Adottságaival nem élni, hanem játszani kezd.

Sorsátruházás és Antigoné – a felelősség problémája

„A védekezés kétféle módzata: átváltozunk a determinációkká (Kafka százlábúja), mondhatni önszántunkból, és determinációkat így önnön sorsunkká próbáljuk áthasonlítani; vagy fellázadunk ellene, és így válnak determinációink áldozatává. Egyik sem igazi megoldás tehát: ugyanis mindkét esetben valóságnak kényszerülünk felfogni determinációkat (egy merőben kiülsődleges önkényt, amelyet mintegy természetként kell elfogadnunk, tudva mindamellett, hogy elméletileg emberi hatalmunknak alárendelt, s hogy mégis hatalmunkban változtatni rajta), míg a determináló erő, ez a képtelen hatalom egyféléképpen diadalmaskodik rajtunk: nevet talál számunkra, mely nem a mi neviünk, és tárgyává tesz, holott egyébre születünk.”¹⁵

A Kádár-rendszer alapja volt, hogy '44-ért nem terhel senkit felelősség a nyilasokon, nácion kívül. ('56-ért pedig – egyazon mintára – a (horthysta) ellenforradalmárokon kívül. Más kérdés, hogy – legalábbis a hatvanas években – mindenki potenciális [horthysta] ellenforradalmárnak számított. Itt csak az érvelés volt áthárító, a gyakorlat kevésbé.) Ha '44-et el lehet feledni, tehát ha működik a szocialista humanizmus jövőképe és a kompromisszum, akkor a jelenért sem terhel felelősség senkit. Az állam, a nagy testvér gondoskodik mindenkiről.

Ez a „velünk” a politikai felelősség – demokráciában evidens – állampolgári jogától fosztja meg a közösség tagjait. Majd a vezetők elintézik. Te csak tedd a dolgod. Természetesen bármi lehet belőled, és baj sem érhet, ha együttműködsz. Még ha együttműködésed esetében nekünk adod a felelősséged, s egyben át is ruházod ránk a nyilvánosság jogát. Aggódásodat vedd az „emberiség ügyére”, hagyd a közösségét, arról mi majd gondoskodunk. És csak semmi konkrétum.

¹⁴ Uo.

¹⁵ *Gályanapló*, 19.

Ez eredményes stratégia lehetett az úgymond elsőgenerációsok számára, mert ők így valóban elnyerték a tiszta lapot. Felelős emberekként döntöttek, adásvételi szerződést bonyolítottak le. Nem úgy a másodgenerációsok. Ők örökölték azt, ami az előző generációnak a szerződés értelmében elnyert megváltás lehetett. Úgy gondolom, az alku ismeretének hiányában lehetetlen ez az életstratégia. Nekik már nincs mitől megszabadulni. Nincs adásvétel, csak kényszer – a tényleges döntés lehetőségének hiányában illuzórikus az identitásválasztás lehetősége. Kertész Imrének megvan a lehetősége arra, hogy ragaszkodjon történetéhez. A második generációnak ellenben ott van a maga traumája, amelyet nem tudja, miért kapott, és ott van zsidósága, melyről nem beszél senki, vagy ha beszél, csak a legbűnösebb gondolatoknak kijáró undorral. Így az nem képezheti identitását, és sem vállalni nem tudja, sem elutasítani.

Idézem Hajas egy versét.

*(...) kint ráadásul
megrebbennek az ágak, susog a hamu,
amit a fülem kitalált,
így, hajszálszerűen élek, szinte védve,
istenbizony.*

Egy korábbi változatban:

*(...) hajszálszerűen élek, szinte védve,
semmi sem fenyeget.
Zsidó vagyok.
Semmi sem fenyeget.¹⁶*

Hajszálszerű, bizonytalan, de mégis: szinte védett. Sorstalan zsidóként, amit aztán kihúzza a versből. Nem lehet sem tényleges, sem *katasztrófazsidó*, mint Améry vagy Kertész, nekem ezt jelenti ez a megfogalmazás. A kihúzás pedig azt, hogy marad ez az elviselhetetlen védettség, ami zsidóság is és nem is, tétje, súlya ennél fogva nincs, mégis bármikor elszakadhat, nem jó semmire, látszattmegoldás. Az apám ebben a súlytalan, kihúzott zsidóságú, felelősségmentes, ám hajszálnyi biztonságú identitásban élte végig az életét, bízva abban, hogy a jószerecsse segít neki, hogy a fonál ne szakadjon el, a kihúzott részletre pedig ne derüljön fény. Vendég volt, bízva az ismeretlen házigazdák jóindulatában, és most itt áll, eszköztelenül az önmeghatározásra, kenyeret mártogat a lecsójába, és az ördögről akar sorozatot csinálni, jobban mondva a jószerecsse-identitásról.

A Kádár-rendszer logikája *elválasztja a személyességet a felelősségtől*, mikor a felelősség lehetséges területét az „emberiség üdvében” és azon túl jelöli ki.

Felelősségvállalás nélkül nem hozható tényleges súllyal bíró döntés. A görög drámákból ránk hagyományozott gondolkodásmód alapján a tragikum képességével csakis az rendelkezhet, aki döntéseiért önmagával felel. Ezek a lényünket, önmeghatározásunkat illető választások ruháznak föl minket sorssal, s tesznek egyben körülhatárolható, felelőségre vonható, cselekvő alannyá.

¹⁶ „Kilöktek volna?” *Szövegek*, 81.

Performatív művészetek

„Mennél kevésbé tudod megélni a valót – holott mindenképp keresztül kell menned rajta –, annál inkább éled meg valamilyen műfajban, jelekben, mondhatom: művészetben.”¹⁷

A performance olyan mesterséges közeget hoz létre, amelyben a „dolgoknak súlya lesz”, amely konkrét hatásokkal képes operálni, és modellezni tudja a vágyott, ideális állapotot. Azokban a pillanatokban, amikor Hajas Tibor arcáról égette le a bőrt, azt érezte, van súlya annak, amit csinál, hogy ő maga is, a közösség is létezik – nem illúzió többé, van, cselekszik, és cselekedete az övé.

Idézem György Péter Hajasról írt szövegét:

„Hajas, aki bonyolult kódok, az öngyűlölet és a paródia mentén formálta ki szerepét, szövegeit, akcióit, s aki saját riasztó ösztömvételekén belül használta a náciizmus gyanújának tabuját, ugyancsak pillanatokon belül kívül került a progresszív irodalmi-esztétikai paradigmán. Hajast egyszerűen börtönbe zárták, mint »zsidó fasisztát«, s nem különösen gondolkodtak a büntetés mértékén.”¹⁸

Nem érték egyet a sugallt képpel.

Hajast '65-ben csukták le, tizenkilenc évesen, az úgynevezett Belvárosi galeri ügyének keretében, nem pedig a hetvenes években. Semmiféle művészetbe csomagolt provokáció nem rejtett a letartóztatás mögött: Hajas egyszerűen zsidózott baráti körében, talán, mert „miután észrevette, hogy a Belvárosi Társaságban elismerésben részesülnek azok, akik szélsőséges nézeteket hangoztatnak, ezért tett ő is ilyen kijelentéseket, hogy ezáltal tekintélyét növelje”. Avagy – így szólt az édesanyja és a bíróság verzőja is – „mindezt azért tette, hogy a társasága előtt tekintélyt vívjon ki magának, és hogy zsidó volta miatt ki ne rekkessék őt körülből”. Hajlamosabb vagyok kamaszkori és történetileg determinált tünetet látni a dolog mögött, mint az amnézia-terápia tudatos felrúgását.

Az incidens mindenesetre tizenhat hónapot ért, és Hajas megtanulta a leckét – mind zsidóságát, mind az antiszemita megjegyzéseket tökéletesen kiradirozta művészetéből, önéletrajzaiból. Identitásjátékaiból épült föl a forradalmi-korszerű út, amelyen haladva túllépett a személyesség direkt vállalásának lehetetlenségén – ami a kertészi, améry-i út –; így *esztétikájává* lett a katasztrófa ahelyett, hogy identitásává lett volna. „A szabadság és a problémafelvetés komplexitása, ami eddig a művészet privilégiuma volt, *át kell hogy lépjen sorsunkba*; a feudalizmusnak vége, a művészet nem csatlós és nem szókimondó udvari bolond, hanem az emberi megismerés domesztikálhatatlanul specifikus, de minden emberi agyban szavazati joggal rendelkező módja, mely elválaszthatatlan az értelmes szabadságfogalomtól, a »minden emberi képesség szabad kibontakoztatásától«”¹⁹.

¹⁷ Szövegek, 424.

¹⁸ *Apám helyett*, 277.

¹⁹ Szövegek, 284.

Gyakorlati katasztrófaművészet

„Szeretném, ha katasztrófa érné önöket, míg itt vesztegetik az időt. Ez értékessé tenné ezeket a percekét; fontossá, megkülönböztethetővé, egyetlené. Súlyt adna nekik. Most én vállalom a felelősséget. (...) Nem történik önökkel semmi, ami a sajátjuk lehetne. Engesztelésül csak azt ajánlhatom föl, ami az enyém. A saját időmet.”²⁰

A mesélés gesztusa

*„Jelenlétiünk valahogy mindig poszthumusz jelenlét. Ezt meg kell haladni.”²¹
„Gályanaplómat lapozgatva: hol vannak mindennapjaim, hol az életem?”²²*

Hajasnál esztétikai program a „poszthumusz” – az én terminológiám szerint: sorstalan – jelenlét meghaladása. Ehhez „használható személyiséget” kell teremtenie, melyet aztán sorsával szembeszerez. Nincs története, múltja, nincs „jelentős történeti esemény” életében, amit visszaperelhetne az elbeszélés szelleme által.

Fordítva pedig, nem gondolom, hogy múltjának-identitásának regénnyé rendezése kevésbé lenne „tételt bíró” visszaperlése Kertész Imrének. Amennyiben Kertésznek sikerül megírnia regényét, azzal sikerül *egységes narratívát* biztosítania a vele megesetteknek. Esetében nem szükséges ehhez performerként, primer tapasztalóként demonstrálni. *„Egy elsorstalanodás regénye”*, írja a *Gályanapló*ban. Hiába Köves Gyuri az elbeszélő hős, hiába másodlagos/közvetett művészet az irodalom; ha a holokauszt elbeszélhetővé válik, megszűnik elidegenített tapasztalat lenni – birtokbavehetővé lesz. A *Sorstalanság* főhőse oktan elszenvetője a történeteknek; a szereplőknek „rögzített helyük” van, a szabadság legkisebb reménye nélkül. Kertész az én-visszaszerzést nem regényhősével azonosulva és rajta keresztül cselekszi meg, hanem a fogságba ejtett sors narrálhatóságának megoldásával. Ezek javarészt strukturális és elbeszélőpozíció-beli megoldások. Úgy is mondhatnám, nem szabad lesz, de újfajta sors-szemléletet „talál fel”, átírja felelőség-tragikum-személyiség antikvitás óta elfogadott viszonyrendszerét.

Az apám sosem „mesélte el az életét”. Szemelvényeket mesélt el, mikroegységeket. Amint szóba került a két egység között megtett út, álszerényen megvonta a vállát, szerencsém volt. Sokáig hittem, hogy az álszerénység valójában egy titoknak szól, amit a szerencse helyére ért. Pedig ez az álszerénység a szerencse általi, megingathatatlan kiválasztottság-tudatának szól. Az események egymással összeegyeztethetetlenek, mert a véletlen, az ördög vagy a jóisten racionálisan vissza nem fejthető módon mindig közbeszól, átrendez, irányít.

A legkisebb dolgokat is újramesélte, azt, ami előző héten esett meg vele éppúgy, mint ami három évtizeddel ebből. Tagolatlanul egymásba folytak a síkok. Felteszem, ő maga is állandóan a saját történeteit hallotta a fejében. Talán ezek zaja nem engedte őt meghallani mások történeteit, ezek zajáról nem tudta elterelni a figyelmét semmilyen könyv. Nehéz volt lekötnie magát, és ahogy idősödött, egyre inkább magára maradt történeteivel, ugyanakkor megőrijtette azok összeegyeztethetlensége, és egyre kevésbé volt kielégítő magyarázat számára a jóserencse. Maszkolta a narratíváit, nem fordult könyvekhez, elméletekhez segítségért, magára utalta magát, nem hitt abban, hogy bárki más jobban meg

²⁰ Engesztelés. *Szövegek*, 340.

²¹ *Szövegek*, 15.

²² *Gályanapló*, 39.

tudná mondani, mihez kezdjen mozaikokra törött életével, bizalmatlan volt mások kezébe adni azt, amije volt.

Mialatt mesélte történeteit, felteszem, világosnak és megfoghatónak tűntek.

Ábrázolni önmagukat és közös koruk gyermekeit

Kertész Imre 1960-ban kezdte írni a *Sorstalanságot*. Szembeszökő, hogy ugyanazokba a problémákba ütközött, amelyekbe Hajas fog másfél évtizeddel később. Ezek a holokauszt utáni művészet olyan esztétikai kérdései, amelyekkel minden művészettel foglalkozó embernek számot kell vetnie. Persze elválaszthatatlanok egzisztenciális kérdésektől, pláne esetükben. Kertész sem fogta föl személytelenebbül regénye írását, mint Hajas bármely performance-ának vagy írásának megtervezését. Számára (is) terápia volt, a terápia pedig minden, csak nem személytelen.

Az első, közös kérdés: *kit* ábrázoljunk, és hogyan ábrázoljuk őt *hitelesen*.

Kertész: „Regényhős. De hogyan, ha az ember nem más, mint helyzete, helyzet az adottban?“, továbbá, „Mi a művészet lehetősége, ha az az embertípus, (a tragikus), amelyet sosem szűnt meg ábrázolni, már nem létezik?“²³ Nem csak azoknak kell feltenniük ezeket a kérdéseket, akik láger-regényeket írnak, láger-filmeket rendeznek stb. A holokauszt öröksége túlnyúlik a történeti eseményen.

Hajas (az *Öndivatbemutató* kapcsán): „Ez leírhatatlan nehézségű feladat, ha valaki meg akarja oldani. Van egy percem, és most egy percig úgy kell állnom, hogy ez maradj az örökkévalóságnak. Így vagyok, ez vagyok, ez leszek. Mert másképpen nem is lesz. (Ungváry R.: Nem lesznek nagyon egyformák az arcok?) Totál egyformák lettek.“²⁴

Meg kell jegyezni, hogy Hajas manipulálja ezeket az embereket, amikor filmjében olyan élethelyzetbe helyezi a Moszkva téren megállítva őket, amelyre egyikük sem lehetett felkészülve, innen a meglepettség. De tényleg szembeszökő, mennyire egyformák az arcok, a ruhák, mennyire homogénnek tűnik a lefilmezettek sokasága. Az, hogy ezek az emberek „totál egyformák lettek“, az, amit Hajas – és Kertész – valamiképp meg akar haladni. A totál egyforma ember nem tragikus. Kertész „funkcionális embernek“, Hajas „standardnak“ vagy „manökennek“ nevezi őket.

Mindkettejük hangsúlyt fektet az (önmagukra vonatkozó) kitételre: lehetséges megöröközni a funkcionalitás/standarditás állapotát – annak *regisztrálásával*.

A regisztrálás aktusa az önmeghatározás szabadságáról való le-nem-mondás. Egyiküknél a katasztrófazsidó-identitás, másikuknál a katasztrófaművészet ennek eszköze. Az egyik pozitív (mert aktív identitásba-történetbe kapaszkodhat), míg a másik negatív (mert az önellentmondásban, az önsokszorosításban látja annak feloldását, hogy ne legyen standard – azaz manipulálni kezdi az adottat ahelyett, hogy elfogadná, avagy ön-maga manökenjévé válik). Kertész kiismeri a rendszert és elutasítja, szembeszegezve vele önmagát, míg Hajas kiismeri a rendszert és elkezd kihasználni, a rendszerrel annak lehetőségeit szegezve szembe. Az egyik az *egy*-ben, míg a másik a *sok*-ban oldja föl a személyiség föloldhatatlanságát. Kertész megoldása a modernitásé („légy azzá, aki vagy“), míg Hajasé avantgárd (légy önellentmondás).

A funkcionális vagy standard embernek is szüksége van kultúrára, de ez a kultúra drogként működik számára, nem kérdéseket tesz föl, hanem megnyugtató válaszokat ad, s szervesen illeszkedik ahhoz a nyugodt pozícióhoz, amelyet a funkcionális ember élete teréül kijelöl magának (vagyis kijelöl nekik). Ugyanakkor ez az (új médiumokra támasz-

²³ *Gályanapló*, 23.

²⁴ *Szövegek*, 443.

codó) művészet – miközben hazug és elnyomó, szellemi léhaságban tart – éppúgy korának terméke, mint az, akit kiszolgál. Hajas az új médiumokban – a fotóban, a filmben (főleg a dokumentumfilmben) – olyan eljárásmodot ismer föl, amely egyrészt bizonyítja, hogy minden elidegeníthető, mert a (személyes) élet tényei manipulálhatók, másrészt pedig maga a médium is drasztikusan beavatkozik fogyasztója gondolkodásmódjába. Hajas víziójában a művészet is az elnyomó apparátus eszközévé züllött.

A termékek, amelyeket a művész-üzem gyárt, nemcsak olyan – kábult – tudatállapotba sodorják a nézőt, amely megfelel a hatalmasok igényeinek, de megfosztják a „miért élünk” gorkiji kérdésfelvetésétől – mert kész válaszokat adnak –, továbbá elzárják előle a halált, és megerősítik abban a tévhitben, hogy életét befolyásolhatatlan mechanizmusok irányítják, megerősítik abban, hogy életére ne gondoljon a sajátjaként.

Hajas kiismeri a funkcionális művészet mechanizmusát, és elkezdi a saját képére formálni. Nem elutasítja: parodizálja, illetve annak tabuit kitapintva olyan művészetet csinál, ami drasztikusan szembemegy ezzel a „művészeteszeménnyel”. („1946-ban Budapesten születtem, értelmiségi családból. Dokumentumaim vannak róla. Ezekkel tudom szükség esetén bizonyítani. Lehet, hogy a dokumentumok hamisítványok.” Ezek az egyoldalas *Önéletrajzok* valóban a legjellemzőbb formát kínálják Hajasnak. Minden egyben van bennük – a személyesség- és identitástörténet (átfogalmazhatósága); az „önmeghatározás tények által egy oldalon” abszurduma, lehetőség ennek paródiájára; annak ismerete, hogy a rendszer mindig elvár valamilyen szépre polírozott, neki tetsző narratívát állampolgáraitól. Hajas ezt mind lehetőségként fogja föl. A zsidóságot és a börtönt például minden esetben következetesen kihúzza, bármennyire is gúnyosak vagy kimódoltan magamutogatók ezek az írások. Ez egyrészt győzelem. Másrészt inkább, a Kádár-alternatíva elfogadása. Vagy kihasználása. Nagyon vékonyak itt a határvonalak.)

Amikor Narcissust fölváltja a Gólem – a nyelvről

Milyen esélyeim vannak, hogy testet adjak annak, amitől verejtékezve ébredek?

Hajas költőként indult a hatvanas évek közepén, de a hetvenes évek közepétől kezdve nem írt verseket. Nem tudom mással magyarázni a performance, azaz a saját teste mint művészi alapanyag felé fordulást, mint azzal a fölismeréssel, hogy azt a fajta közvetlen hatást kiváltó művészetet, amit ő akart üzni, a nyelv – furcsának tűnő kitétel: a hetvenes évek nyelve – által létrehozni nem lehet.

Hajas korai verseiben a világ belakása, megnevezés általi birtokbavétele, valamint ön-maga gyökértelensége a központi motívum. (*Tájkép, Engem jól ideraktak, Átváltozások, Program, Szentháromság*) Pátosza az elbeszélő elveszettségében, kiszolgáltatottságában rejlik. („Kócos lelkem megsimogathatom / testem csitíthatják dalok, / ha fáj, nekem fáj mindegyik, / ki még e kettőn túl vagyok.”²⁵) Szerepjátéka az elesett prófétáé, akiben hatalmas, mitikus akarat és vágy rejlik, miközben olyan bizonytalan, mint egy kamaszfiú.

Visszatérő szereplője Narcissus. Megfigyelhetjük ezekben a korai versekben ezt az önmagát vizslató figurát. Narcissus számára csak önmaga valós. Hajas olyan mitológiai hóst ábrázol, aki önmagát látja, amint magát figyeli, idegenként. (Ahogy a tükörben önmagát vizslató Nádás Péter.) Önmagára gyanakszik, úgyis mondhatnánk. Az idegenséggel – akár a zsidósággal – való szembesülést követő paranoia világában járunk.

Mi oldhatja föl ezt az idegenséget?

A világ megfoghatatlan, „oly távoli, mintha valódi lenne”. Narcissus magánya és el-

²⁵ Szentháromság. *Szövegek*, 44.

veszettsége számos versben visszaköszön, és mindig az ön-analízis maximumát vonja maga után; a zuhanás, a katasztrófa, a széthullás leírását. E széthullás azonban nem feltétlenül valami meglévőnek az elpusztulása. Sokkal inkább a most születő-sarjadó, egyelőre torzóban lévő, de alakítható személyiség megírása. Ennyiben talán nem csupán az utólagos narráció magyarázza Hajas verseit az induló művész önarcképeinek. (Ehhez ld. *Pohár, Malom, Narcissus, Torzó, Torzó II, Mintha tükkörkép* című verseit)

Hajast nem a „szavak megtisztítása” érdekelte; a tárgyak értelmének újra-meghatározását, saját maga és múltja megtalálását konkrét programnak gondolta. Korlát volt a nyelv, nem pedig a lehetőségek végtelen tárháza ahhoz a művészeti eredményhez, amit célul tűzött maga elé. Ezzel a nyelvvel nem lehetett közvetlennek lenni: kompromisszumokra kényszerít, a hétköznapi elhallgatás-tapasztalat, a kettős beszéd tervszerű alkalmazására. (A nyelv elhasználtságáról – és a hatvanas évek állapotáról – nagyon találónak érzem egyik versét. A címe „Petőfi” „Sándor”: „Föltámadott” „a” „tenger”. A vers pedig maga a Petőfi-vers, hasonló elv szerint gépelve végig. Minden olyan, mintha az lenne, de mégsem az. Még Petőfi is csak majdnem-Petőfi.)

A test nem-elidegeníthető tulajdona az embernek. Élet, nyelv, történelem, haza, sors – ez mind elorozható. De a test a legvégső személyes. Be lehet mocskolni, meg lehet alázni, be lehet zárni, el lehet pusztítani; de akkor is elidegeníthetetlen tulajdon. („Fájdalmasan összeverve is elégedett voltam magammal. De nem a bátorságom és a megvédett becsületem miatt, hanem mert megértettem, hogy vannak élethelyzetek, amikor a testünk egész énünkkel és egész sorsunkkal azonos. A testem voltam, nem egyéb: az éhezésben, a kapott ütésben, az adott ütésben.”²⁶) Egyedül a fizikai hatás valós hatás.

Narcissust fölváltja a Gólem.

A Gólem az önalakítás, totális átlényegülés jelképe lesz. „A test az egyetlen megbízható médium. (...) Egy művészen eleve kell, hogy legyen valami önveszélyes. Ez azonban önmagában nem elégíti ki. Ugyanazt az előreláthatatlan, megváltó gesztust, mely nem az övé, mely kegyelemként éri, mellyel nem ő választ, hanem őt választják, most már saját magán akarja végrehajtani, illetve végrehajtatni. Műalkotássá kényszeríti magát; saját Gólemje lesz.”²⁷

Ez már az avantgárd szemlélet – élet és művészet összekapcsolása, abszolút program, harc – önmagáért. A *Sidpa Bardo* önszemlélete is a Gólemé; a naplóformában írott, én-elbeszélőt alkalmazó Hajas saját testét „absztrahálja”, annak határait kutatva, meddig és mennyire írhatja szét magát, mennyit bír el a Gólem szövegeként. Olyan szerepjáték a Gólem, amely lehetőséget ad a teljes önfelszabadításra. Az érzékiség maximalizálása a szentek, mártírok, de Sade, szadisták, mazochisták, fakírok, a pincék hallgatásában tönkrevért emberek világnézetének, tényleges jelenlétének az alapja.

A Gólem veszély, mellyel számolni lehet. (Emlékezzünk a korábban idézett, fél-ironikus versrészletre: „Zsidó vagyok. Semmi sem fenyeget.”) Narcissus, még ha idegenként tekint is magára, nem képes kinyúlni a vízből; bizonytalan, meghatározhatatlan szorongás. A Gólem önveszélyesség eszköze. Véleményem szerint ez a jelkép „kényszeríti műalkotássá” a szüntelen önfigyelésben rejlő, önmagában való idegenséget, és ez már az első lépés az idegenség paródia általi megszelídítéséhez.

²⁶ *Túl bűnön és bűnhődésén*, 122.

²⁷ A halál székszeplije. *Szövegek*, 329.

Az önmeghatározás mint önvészélyes gesztus

Kertésznél nem találkozni a besúgóktól, az ÁVO-tól való félelemmel; szorongása egyetemes, birkózása magányos. Hajasnál, hogy úgy mondjam, ellenkezőleg: itt félelem van, nem szorongás. Paranoiáját azonban Hajas a nyilvánosságba viszi. Fordított logikával dolgozik. A félelmet annak birtokbavételével oldja föl. Ezzel magyarázom az irányítás-irányíthatóság (az elidegenített, cselekvésképtelen lét), az örület, a lobotómia, a kínzás életművében gyakran visszatérő, központi motívumait. Ahogy előzőleg a funkcionális ember művészetét is, úgy ezt a paranoiát is kihasználja; kiismeri működését, és manipulálni kezd vele. Szimulálja a rendszert, amelytől retteg.

Hajas szerepjátékaiban úgy szelídíti meg alapvető tapasztalatát, hogy egyszerre lesz „(...) a nyúl és a kígyó; és ne tudjam eldönteni, kielégülésem a biztosan elkövetkező felfalásnak vagy a felfalásnak fog szólni. Betöltöm önmagam; a többi fertőző terület.”²⁸ A szorongás tárgyának és alanyának lenni egy időben, ezzel győzve le azt. Egyszerre lenni náci és zsidó.

Hajas művészetében átvedlik azzá a hatalommá, ami őt önmaga determinációjává – zsidóvá, kiszolgáltatott lényvé, paranoiddá, örültté – teszi. Nem a „determinációt választja”, mint „Kafka százlábúja”, hanem a hatalom bőrébe vedlik át, hogy átváltoztassa magát, hogy ő állítsa saját magát sorsválasz elé. A feloldás így nem más, mint hogy ha már sorsom nem lehet, én leszek az, aki sorstalanná fosztom magam. Ne a más által rámrótt determinációt kelljen elfogadnom.

Ez az önmeghatározás szabadságának általam ismert legszélsőségesebb módszere. A paranoiát nem győzi le, de kezelhetővé teszi, ahogy reflektálva rá önmaga ellen irányozza. Engedi a maga-teremtette Gólem-tükröképpnek, hogy szüntelen fenyegetés legyen, állandóan fenntartva a vízből való kilépés lehetőségét; hogy jobban tarthasson önmagától, mint bármilyen ellenséges, külső hatalomtól.

Ebbe a gondolkörbe kell utalnunk a fájdalom esztétikájának önvészélyes gesztusait is; a híres prágai epizódot, mikor széttört tüvegen vonszolták végig a testét, a képkorbácsolások rituális gesztusait, az önarckép-megsemmisítést stb. Azzal, hogy megteszi, rögvest parodizálja saját idegenségét. Mint a fóbáiás, aki szántsándékkal pókot enged csuklójára, vagy magas épületre mászik föl.

Beteljesítem sorsom azelőtt, hogy az beteljesíthetné magát.

Sorsvisszaszerzés

„Reszkető gyönyörérzettel töltött el a tudat, hogy minden számon lesz kérve rajtam; és hogy éppen ezért én is mindent számon kérhetek.”²⁹

Hajas azon volt, hogy olyan művészetet művelhessen, ami mind a befogadót, mind az alkotót intellektuálisan, fizikailag és morálisan is megterheli. Ez a késztetése a detabuizálás és a felelőség-visszanyerés elve szerint született. A diktatúra morális közönyében előhívható-e még bármilyen tiltás. Vagy a társadalom véglegesen beletörődött abba, hogy vele mindent meg lehet tenni, és hajlandó zokszó nélkül lenyelni bármit.

Ezekben a modell-helyzetekben, ahol Hajas a kimondás által provokál, annak fölismergetése a forradalmi tett, hogy a néző fölállhat. Vagy leteheti a szöveget. Ezek jelképes gesztusok. Egy-egy szöveg, bűn, tett, mozdulat elutasításának tapasztalata azt szemlélte-

²⁸ Szövegek, 306.

ti, hogy az embernek jogában áll ellenszegülni. Hajas tudatosan rá is játszott, hogy egyértelmű legyen az áthallás: ő maga vállalta a hatalom szerepét, a néző volt az elszenvedő.

Eleve diktatórikusnak tételezett a performance-i vagy színházi felállás: a szokásjog szerint a néző hallgat, ül, megpróbál nem mozogni – ki van szolgáltatva. Ha valaki *itt* föláll, azzal birtokába jut annak a tapasztalatnak, amit a magyar társadalom elfelejtett huszadik századi történelme során: hogy a hétköznapokban *ugyanígy* föl lehet állni.

A *Sidpa Bardo* virtuóz nyelvi kísérlete, hogy szöveggel is elő lehet-e idézni *fizikai* hatást; tényleges undort, futkosó hideget a háton, bűn-érzetet. Mintha Hajas '79-re (a szöveg írásának éve) eljutott volna oda, hogy a performance direkt nyelve terén szerzett tapasztalatait visszavezze a nyelvhez, ahonnan indult, de amit nem talált pályája elején elég hatékonynak. Absztrahálni kell a testet, tűzi ki feladatként maga elé, és ehhez az irodalmi pornográfia eszközéhez nyúl.

A *Sidpa Bardo* véleményem szerint maradéktalanul beteljesíti (e feltételezett) célját. Demonstrálja a *morális* életképességét egy olyan kulturális közegben, amelynek a közösségi morálja igencsak lanyhán vagy sehogyan sem működött. Ehhez a provokáció, a váltogatott archetipikus szerepek – amelyben a hatalom, mivel fizikai természetű a művészet, általában a durva-szélsőséges szexualitás jegyében jelenik meg, hiszen a test van kiszolgáltatva, a kiszolgáltatottság abszolút tapasztalat, és ehhez mérten kell ábrázolni is; hogy átérezhető legyen – kitüntetett szerepet kapnak. Előbb a felelősségvállalás hiányára rámutatva parodizál: „Pihenhetnek; rám bízhatják, hogy megálmodjam önöket.”, és újra a megálmodott, nem megfogható életek motívumával él. Majd utána: „Önök az erőszak az utcákon. Önök a jövő bestialis győztesei, a múlt asztagba rakott holtteste. Önök tetszenek nekem. Hálásak lehetnek; az én jelenlétemben a foguk fehérebb és hidegebb fénnyel ragyog. / Önök egyszerűen anyag. Önöket nem lehet megalázni, nem lehet felmagasztalni. Önökre rá lehet lépni. Rátok lehet lépni. Belétek lehet süllyedni. Frászt lehet kapni tőletek.”³⁰

Legfontosabbnak annak hangsúlyozása, hogy hatalom és nép egymást feltételező, egymás hallgatólagos megállapodásán alapuló fogalom pár. A szado-mazo kultúra társadalomra olvasása a felelősség kérdését brutális fényben láttató gesztus. A szado-mazóban minden beleegyezés alapon megy; a totális kiszolgáltatottság állapotában az egyik átruházza önmagáért való felelősségét a másokra, hogy az azt tegyen vele, amit csak akar. Egyikük sem áldozat. Ez egy józan fejjel végrehajtott üzlet, valamit valamiért.

De ezzel a gesztussal Hajas azt mondja, a nációk, a nyilasok lehet, hogy itt voltak, lehet, hogy hatalmasok voltak. De ti egyeztetek bele. Kádár lehet, hogy behozta a szovjet tankokat. De ti egyeztetek bele. Avagy: lehet hogy szar az életek. Lehet, hogy sorstalanok vagytok, vagy a sorsotok a legteljesebb balszerencse. De ti egyeztetek bele minden nap, amikor nem álltok ki, föl, tiltakozni, amiért nincs súlya az életeknek.

Hiába tűnik tökéletesnek, kiúttalannak a rendszer kínai ördöggyólya, annyi hiba éppen van benne, hogy kizárja a felelősség eleve áthárítását a gonosz emberekre, gengszterekre, nációkra, zsidókra, kommunistákra vagy a jószerencsére.

Ebben rejlik Hajas vagy a neoavantgárd „ellenzékiése”.

Az *Érintés* című rádió-performance fizikai jelenlét nélküli hanggal játszat szado-mazochista – a testen keresztül így újra a diktatúrában való létre reflektáló – párosjeleket. („Néhány percem van csak, hogy megpróbáljalak megérinteni; megérinteni olyan leheletfinoman, és mégis olyan hatalmasan, amiről eddig nem is álmodtál.”³¹) Nagyon találóan modellezi Hajas esztétikai felfogását e műfaj: ugyanez a művészet tétje is; érinteni, hitelesen, ténylegesen érinteni – a „mű” által.

²⁹ *Szövegek*, 155.

³⁰ Dark Flash. *Szövegek*, 337.

³¹ *Érintés*. *Szövegek*, 341.

A transzcendensbe való átlépés – ahonnan kiindultunk – a konkrét történeti korszak kérdéseire adott válasszá lesz. Ez nem az univerzálisba vetett (megnyugtató) hit, hanem munka: a transzcendens a sors visszaszerzésének jelképe. Folyamatos művészet-művelés. „Itt csak velem történik valami”, állítja Hajas *Engesztelés* című performanszában.

Ha folytonos narrációnak, konstans identitásnak nem is nevezhető ez – mint Kertészé –, kitanulta, miként lehet megfigyelmezni a sorsnélküliség démonait; belakni a rendszer réseit.

Végül

Természetesen fogalmam sincs, Hajas végiggondolta-e valaha is a fenti gondolatsort. Éppígy azt sem tudom, megbékélt-e sorsával nagyon korai halálakor. Sorsa közösségi mítosszá oldódott az utólagos elbeszélésekben; egy közösség és egy generáció jelképévé, az önpusztításig kíméletlen művész mítoszává; s lám, én sem vagyok képes róla pátosz nélkül írni.

Mítosszá oldódni – talán nem is volt más célja. A mítosz: utólagos sors, még hozzá reprezentatív, kiemelt nagytörténet; ennyiben a legtöbb, amit az utókor kárpótlásul ajánlhat.

Az apám idén ősszel lesz hatvanéves. A sorozatból nem lett semmi. Továbbra is rendületlenül meséli történeteit. Nem valószínű, hogy biztosíthatom helyette életének a sorsot jelentő elbeszélést, és azt sem hiszem, hogy valaha is felkelthetem érdeklődését Hajas Tibor magnézium-robbanásként fénylő, majd kihunyó művészete iránt.

De talán sikerült élete értelmezhetetlenségének okai közül néhányat fölírnom, hogy mit veszített, mire nem volt képes szert tenni soha, és felmutatni, milyen stratégiák, milyen önismeret következett ezekből.

Csak azt remélhetem, nem hagyja el a jószerencse.

AZ EMBER VÉGÜL

(Valkó-jegyzetek)

Nem találok őket, de valahol biztosan megvannak azok a fényképek. A kazimierzi zsidótemetőben készültek 1998-ban, a pécsi egyetem művészeti karának krakkói vendégszerplésekor. Kettőnknek jutott eszünkbe Valkó Lászlóval, hogy ha már itt vagyunk, meg kellene nézni a fényes belvárostól annyira elütő, lerobbant, régi zsidónegyed és annak temetőjét is. Nem is tudtuk, hogy turisták vagy zarándokok vagyunk, csak azt, hogy a kiköszent és megkövült idővel szembe kell néznünk. Valkónak mindenképpen, hiszen akkor már nyilvánvaló volt, hogy őt a múlt képei tartják fogva, s ezeknek őrzése táplálja, tartja mozgásban életművét. Azt, ami akkor egy – időnként, részletekben megmutatott – folyamatként volt csak észlelhető, s amit most végre szisztematikusan összerendezve ismerhetünk meg, legalábbis addig a pontig, ameddig eljutott a saját maga számára kimért időben. Az idő, az a bizonyos legbölcsebb és legkönyörtelenebb kétségkívül Valkó munkásságának legfőbb kihívása és értelmezésének kulcsa. A kulcs azonban nem csak egy kaput nyit, a temetett és temetetlen holtak kertjébe vezetőt. A város, Kazimierz vedlő falai, átírt cégtáblái azt a jellegzetes közép-európai félmúltat is megelevenítették, amelynek képei – már nem létező házak, falak, portálok, feliratok – a fiatal pécsi művész korai, változatos technikájú grafikai nyomatain különös, úszó szigetekként tűntek föl a hetvenes évek elején. Mindig idegen közegben, zárványként, otffeletett díszletként a rostos, szálás vegetáció friss szövetében, vagy éppen kócos, fonalak tépett halmazában. Ezekon a buja elysiumi mezőkön persze nem csak épületmaradványok lebegtek a semmi ágán, hanem hozzájuk hasonlóan már nem létező emberek bolyongtak, ma már nem hordott ruhákban. Az így képpé montírozott emlék státusza megfoghatatlan. Az egész oeuvre-t meghatározó tragikus modus nem válik a nosztalgia szolgálóleányává, és Hádész birodalmának félelmetes díszleteit sem festi föl. Valkó inkább metaforákat alkot, úgy, ahogy az elő van írva: szenzuális és intellektuális elemek összebékítésével, vagy épp ütköztetésével.

A nem kronológiára, hanem ikonográfiára (leitmotivok formájában vissza-visszatérő képtémákra) építő rendezés jól érzékelteti a maradandóság és változás jegyében alakuló pálya folyamatos megújulását, az eszközök tárának a művészettörténet vége utáni idővel lépést tartó gazdagodását. A negyven évet átfogó kiállítás első darabja egy grafika 1973-ból. Címe az életmű formális programja is lehetne: *Gyűrt és csavart*. Ám ha a Valkó kézjegyek számító formai megoldások felszínén (ezúttal nem mögötte) meglátjuk a tartalmat, eljuthatunk az egyéni stílusban paradox módon épp a töredékesség révén megmutatózó totalitáshoz. Ezek a gyűrt és csavart felületek nem pusztán héjak, epidermiszek, hanem sors és mesterség, mesterség mint sors múlttól meghatározott egymásra vonatkoztatásai. A temetkezéshez használt gyolcs (torinói lepel) egyetemessége és a kiürült festékes tubus végletes anyagisága ugyanazt jelenti: bevégeztetett. De ne higgyük, hogy valaminő megistenülésről lenne itt szó, akkor sem, ha kevéssel arrébb „szabályos” korpuszok alkotnak

Valkó László életmű-kiállítása, Pécs, M21 Galéria, 2013. március 20. – május 1. Kurátor: Kovács Orsolya

triptichont a falon. A téma a megtörtetés. Ezt mondják az önarcképek is, melyek keletkezésük hagyományos módja miatt automatikusan utalnak az egyik legősibb művészetmetaforára, a tükörré. A tükör (ami ráadásul a hiúság jelképe is) azonban torzíthat, amint megbontják érintetlen síkját. Így egyesül benne a művészi képalkotás megannyi ellenpólusa: objektív és szubjektív, reális és szürreális, ép és csonka, ideális és torz, klasszikus és antiklasszikus. A művészet céljának apollóni és marszüasz felfogása. Apollón és a vele vetélkedni merészülő (ezért elevenen megnyúztatott) Marszüasz mitológiai történetét másképp látjuk, mint hosszú századokon át. Apollón diadalát és az arra épülő szépségkultuszt az idő relativizálta, a „század botránja” pedig érvényét alapjaiban ingatta meg. A háború után, 1947-ben Adorno ennél is tovább ment. „Nach Auschwitz kann man keine Gedichte mehr schreiben”. Ezt a szöveget Valkó is rákarcolja egyik lemezére. Nem ars poetica-ként, hanem annak a dilemmának egész életművét befolyásoló kiindulópontjaként, amit a filozófust parafrázálva így lehetne tömören összefoglalni: Kann man nach Adorno noch Gedichte schreiben? A válasz igen, mert végső soron mindkét mondat egy irányba mutat. Vajon lehet-e felejteni, és úgy tenni, mintha nem történt volna meg az, ami megtörtént? Ezért a sokszori visszatérés, egy-egy képtéma aktualizálása, átírása, változó színekkel, anyagokkal és változatlanul elégikus tónusban. Az 1987-ben festett, kokoschkai ihletésű *Promenád* 2013-as repríze, a *Napfényes promenád*, ha lehet, még melankolikusabb, mint másfél évtizeddel korábbi elődje. Az emberi testet és emberi sorsot egyaránt szimbolizálni képes, csüggedten lógó, kifacsart festéktubusok (*Agónia*, 2012) láttán a néző fölakasztott állattetemekkel megrakott hűtőkamrára asszociál, s néhány méterrel odébb igazolva látja sejtelmét az 1984-es *Vágóhídi portrén*. A képek összerendezésének ez az evokatív, időrendet nem tisztelő módszere gyümölcösözőbbnek tűnik, mint a keletkezési sorrend rekonstruálása. A még mindig az első terem felütéséhez sorolandó 1980-as *Festődoboz 2.-ről* viszont már minden görcs nélkül leírhatjuk: szellemes, tárgyias koncept. A dobozba halmozott föld, s a nyitott dobozfedél belső oldalára ragasztott fotó (szántás) kép és *rögvalóság*, előzmény és következmény, jelen és jövő didaktikus, de nem szájbarágós összevetésére, a megművelt talaj a belőle kikelő növényvel pedig a „kultúra” kifejezés eredeti jelentésének felidézésére is alkalmas. Az objekt mellé csoportosított szitanyomatok és fotóprintek a motívum évtizedekig tartó potenciáljáról tanúskodnak. Egy darab föld, egy darab kő; megművelt mezők, kősvatag. Akár ezekkel a fogalmakkal is kijelölhetők lennének a Valkó-féle illúziótlan világlátás pólusai.

A kiállítás második etapjához vezető folyosó falán a nyolcvanas évek sokszorosított grafikái (mellesleg a maguk nemében technikai bravúrok) függnek. A szó szoros értelmében vett tárgyuk a következő nagy tematikus egység motívumburjánzását készíti elő. Az emberi öltözék olyan – elsődlegesen védelmet szolgáló – kiegészítői, kesztyűk és cipők, amelyek garantáltan fölveszik, és jelként megőrzik a test és a használat keltette gyűrődéseket. Félreértés ne essék: véletlenül sincs közülük az emberi testet kirajzoló, értelmező, elfedve megmutató klasszikus drapériához. Az Apollón magánügye. Itt Marszüasz beszél. Marszüasz bőre, ami mindig összerándul, ha meghallja a fuvola édes dallamát. Az egyetlen pár viseltes cipőről pedig a mindenkinek megadatott személyes emlékeken túl eszünkbe juthat a művészettudomány egyik leglenyűgözőbb (bár téves kiindulású) elemzése, Martin Heideggeré Van Gogh „Parasztcipői”-ről. (*A műalkotás eredete*, 1936-os előadások)

A kiállítás újabb nagy egységében a fenti nyitányban jelzett témák kibontakoznak, s a tárgy felmutatása után a tárgy határtalan megsokszorozása, eltömegesítése lesz a kódolt tartalom – az ember eltárgyiasítása – közlésének eszköze. Ez a konkrét, megrendítő érzéki élményekre is visszavezethető lelemény, a zsúfolás, akkumulálás, begyűjtés képleteire építő, részben kompozíciós, részben metaforikus fogás persze nem előzmények nélkül való a művészettörténetben. Elég, ha a Németh Lajos által a szorongás festőjének neve-

zett James Ensor egymásra halmozott, nyüzsgő, olykor agonizáló szörnyekre, vagy a le-tisztult geometria nyelvét használó Deim Pál felslíhtolt ember-báb-sziluettjeire utalunk. Ebben a borzongatóan kétértelmű történelmi turkálóban az emberi test héját képező ruhadarabok kanyarognak, gyűrődnek, csavarodnak, mint valami szürreális baktérium-tenyészetben. Cipők, zoknik, bugyik, rongyok beláthatatlan, horizont nélküli sivataga. A pusztá ötlet irodalmiasnak tűnik, ám Valkó keze nyomán a jól verbalizálható téma minden esetben elsődleges festői értéként mutatkozik meg. És itt jön egy már-már furcsának ható, mégis az általános elégiát épp az ellentét révén hitelesítő epizód. A 2009-ben készült családi portrék ugyanis kivételek. Mintha Nagybánya békéje és derűje csillanna fel egy pillanatra az egyetemessé tágított inferno nyomasztó közegében. Árnyas fák alatt, fonott karosszékben pihenő családtagok a modellek. Táj és ember harmonikus viszonya ez, a festmények a termékeny, kontemplatív magány, és nem a kiközösítettség, az „közszemlére tétel” (Werner Hofmann), a magára hagyatottság képei. Épp ellenkezőleg, az áldozat tömeges voltából egyenesen következő elszemélytelenedés *pendant*tjai. De Valkó önmagát tagadná meg, ha beérné egy egyszerű *plein air* kontrapunkttal. Ahogy mondtam, az idő és az emlékek foglya, ezért megfesti a személyes idillt beárnyékoló kollektív trauma intim kultuszképét is. Ezúttal dokumentumot, „kész képet” használ, egyáltalán nem közhelyeset. Az Appelplatzra (?) fonott karosszékben kiültetett nyomorék fiú fényképét az Auschwitz-alumból. Egy változaton saját portréját montírozva rá, szinte transzparens módon, mint Vajda Lajos Bálint Endrére az 1937-es rajzokon. Mindkét esetben az identitás kinyilatkoztatásaival van dolgunk, de más-más körülmények között. Háború előtti békében és háború utáni békében. A békét mindkét esetben tegyük idézőjelbe.

A nyolcvanas-kilencvenes évtizedforduló képeinek egy ugyanitt kiállított csoportján a gyűrt felületek már nem öltik fel az emberi egész formáját, de a felismerhetlenné szabdalt, nagyított és kiterített részletek alatt ott érezzük a test lüktetését. Az 1986-os *Arc* és a két évvel későbbi *Kaddis* egymásnak felelő képpárja viszont a *vera ikont*, azaz Veronika kendőjét és az őskép modelljét, az Emberfiát idézi az európai néző eszébe. Az imádság és a gyász összekapcsolódó motívumát egy ebben a környezetben kissé kirívó, installatív mű is megismétli: a falként értelmezett képet (v.ö.: Ország Lili) és az előtte álló figurát egybekomponáló tárgyegyüttes, amely egyként hordozza a *combine painting* és az emlékmű sajátos műfaji jegyeit. (*Fal előtt*, 1994.) Az egész teremre illene a Kárpát-medencei zsidótemetők régi sírköveiről ismert, héber betűkkel vésett felirat: „Itt van elrejtve...”. Nem földbe, gyolcsba, hanem emlékekbe, képekbe, metaforákba.

Újabb terem, új eszközök, új motívumok, *da capo al fine*. A keleti falon még az ismerős ikonográfia plasztikus megfogalmazásai. A felragasztott és elrendezett kesztyű-öntvények visszájára fordítják azt, amit Valkó a grafikákon a virtuális gyűrűs megoldásaival érzékeltetett. A kényszeres vagy kényszerű munkavégzésre is utaló kesztyűk itt öntvény formában magát a testet, a kezet idézik föl, a cselekvő és kiszolgáltatott ember manuálisitását és az ugyancsak sírkőmotívumként ismert kohanita áldás kegyetlenül profanizált képi toposzát. Nem öntvény, de tapintható valóságdarab a kékre festett durva, foltozott vászon is egy másik képen. A táblakép metamorfózisának köztes állomása. Vászon mint hordozó, vászon mint textúra, és vászon mint téma egyszerre. Ebből készítették valaha az ingeket is, amikkel az új ciklust képező c-print technikájú végtelenség-képek egyikén Valkó a horizontig beteríti a talajt: *Tiszta ingek mezője*, 2009. Hátborzongató felismerni, ahogy az emberi ruházat ebben a tömegben a kultúra antipólusává válik. Vajon tisztára lehet-e mosni a szennyest? Az ingekkel hintett mező áthallásokkal terhes motívuma számos „sivatag”-képen ismétlődik. A rideg, ellenséges és idegen természet erőinek odavetett ember reménytelen helyzetének „főtémája” (Werner Hofmann) a XIX. századi német romantika legismertebb festője, Caspar David Friedrich életművének úgyszólván kizárólagos tárgya volt. Őt idézik a XXI. századi civilizáció kiábrándultság-képei: a Valkó part-

talán kő- és törmeléktengeirein játékszerként hányódó munkagépek, ócskavas-mezőkön magasodó drótkazlak. Elképzelhető még a gabonát nevelő, friss hajtást hozó termőföld a civilizáció rommezeje alatt?

Kevés hideglelősebb falat láttam múzeumjáró életemben, mint a föntebb leírt környezetben kiállított medence-sorozat. Fotókról átvett nyers valóságdarabok, festett, átrajzolt, talányossá tett részletek között. Így hosszú másodpercekig is eltarthat, mire a néző észreveszi, hol is van ez az elzöldült vízű, látszólag értelmetlen méretű medence. A-ban, szögesdrótkerítéssel körülvéve. Ennek a megválaszolhatatlan kérdéseket generáló, nyomasztó vizuális és „logisztikai” abszurdnak szöges ellentéte a kiállítóhelyiség tengelyének zárófalán elhelyezett víz-triptichon, 2011-ből. Fellelegzés, fölemelt fej, ünnep a szemnek. Monet és Renoir rezgő-csillámló víztükre Argenteuil-nél. Fény-kép és festett kép egymás mellé rendezve, de a felület fodrozódása ezúttal nem gyűrés, nem külső erőhatás eredménye. Szüntelen mozgás, optikai szenzáció. A par excellence *festői* öntudat programképe. A sivatagokban megfogalmazott végtelenség-érzet ellentétpárja, minden értelmező, utaló gesztus nélkül. Elhisszük Valkónak, hogy ez a víz nemcsak térben, hanem időben is végtelen, nem úgy, mint a 2012-ben festett *Balokány* állapotörzítő dokumentumképén, két teremmel később.

A jól tagolt kiállítótér (ne mulasszuk el hangsúlyozni az egyre gyakrabban méltatlanul használt objektum kivételes adottságait) újabb, intim, átkötő traktusát a rendezés egy fontos, és valóban különálló intermezzónak szenteli. Az ima, a kaddis témája ez, a legkülönbözőbb változatokban megjelenített fal – mint táblakép – előtt a térben hajlongó, test és testetlenség állapotának határmezsgyéjén át- és visszalépő emberi alakok képében. A nézőnek értelemszerűen mindig háttal, mint C. D. Friedrichnél. A különbség persze nem elhanyagolható. Friedrich alakjait a végtelen tér kitaszítja, itt viszont a karnyújtásnyira levő, megérintható fal a befogadtatás reményét nyújtja. De van még valami, ami mellett nem mehettünk el szó nélkül. Az emberi figurák valójában vázak, nem anatómiai s végképp nem szobrászati (tektonikus) értelemben. Valahogy úgy épülnek fel, mint a selyemhernyó gubója, ezért alkalmasak a vonal és a fonal viselkedésének művészetelméleti analizisére, a képekről – mint házfalakról – csorgó festék nyomával szembesítve a gravitációból eredő tehetetlenség és az organikus struktúra, az egy-, két- vagy három dimenzió dilemmáinak mérlegetésére.

A kiállítást záró „nagyteremben” azután az imént még valós teret kirajzoló, materiális vonal a síkon is elszabadul. Az új képek egy csoportján liánként kanyarog a virtuális tér dzsungelében, a festészet szemlátomást örökérvényűnek bizonyuló felfedezését, a valórt használva az érzékek becsapására. Valkó ugyanis nem pusztán emlékekhez kötődik, hanem a technikai újításokra és expanzióra való fogékonysággal együtt a mesterség olyan ősi vívmányaihoz is, mint a perspektíva. Az itt, az epilógusban is megisméltendő „tározó” motívumokon most már csak azonosíthatatlan gyúrt masszák, a mindenre képes emberi elme biomorf tekervényei zsúfolódnak. A képi fogalmazásnak ez a módja könnyen vezethetne a síkba terülő, végtelen ornamentális mustrához, amit Valkó láthatóan el akar kerülni. Ezért néhány határozott vonallal perspektivikus és fogalmi keretbe zárja a mintázatot. Nyitva hagyja „Alberti ablakát” (Erwin Panofsky), ami az eddigiiek ismeretében talán nem is meglepő. Mert „Az ember végül homokos / szomorú, vizes síkra ér / szét-néz merengve és okos / fejével biccent, nem remél” (József Attila: *Lassan, tűnődve*, 1933.)

MIATTUK ÍRTAM A REGÉNYT

Gondolatok a Megtagadva című könyvhöz

Történész-levéltárosként két évtizedet töltöttem különféle levéltárakban, a múlt volt a hivatásom. A történettudomány forrásaival dolgoztam, ismertem ezeket a forrásokat, tudtam, hogyan keletkeztek, s idő jártával egyre inkább foglalkoztatótt a kérdés: létezik-e egyáltalán objektív történetírás, s lehetséges-e objektív múltismeret? Annak függvényében különösen jogos lehet a felvetés, hogy az emberiségnek – ha jól meggondoljuk – valójában nem történelme, hanem végtelen számú történetei vannak csupán, s ennek a végtelen számú történetnek a szelekcióját, azt, hogy közülük melyek válnak a történelem részévé, mindig valamilyen hatalmi érdek határozza meg.

Kételkedés ide vagy oda, a múlt minél mélyebb megismerésének vágya mindig bennem bujkált, s ez indított arra, hogy interjúkat kezdjek készíteni a háborúról, a frontról, az orosz megszállásról, a kitelepítésekről, kényszermunkatáborokról, kollektivizálásról, '56-ról, egyszerűen a huszadik századi magyar történelem nagy traumáiról.

Éveken át jártam kis diktafonommal idős emberekhez múltat idézni. Az interjúalanyaim köre egyre bővült, egyik küldött a másikhoz, beharangozták az érkezésemet, sőt, az is megesett, hogy konzultáltak egymással bizonyos eseményekről. Szegedről Nyíregyházán át Kassáig huszonhárom személyt faggattam ki, az életkoruk a hetvenegynéhánytól a száz évig terjedt. Volt, akinél mindössze egy alkalommal jártam, de akadtak olyanok is, akikhez háromszor-négyszer visszamentem, és még mindig beszélünk meg újabb időpontot. És volt olyan is sajnos, akihez legközelebb már nem értem oda, mert váratlanul meghalt.

Ezek az interjúk mint történezt is az oral history kiemelkedő forrásértékéről győztek meg, és arról, hogy az élő emlékezet képes azokat a hiányokat, lyukakat kitölteni, amelyeket a történettudomány hagy maga után. A korlátjaként megfogalmazott szubjektivitásról pedig azt gondolom, hogy kiküszöbölhető: kellő számú, a különféle társadalmi csoportok képviselőit megszólaltató interjú ismétlődő elemeiből rekonstruálható az objektív történés. Az egyetlen probléma vele kapcsolatban, hogy a huszonnegyedik órában vagyunk, de mintha még mindig nem sietnénk eléggé. Az interjúalanyaim közül heten mentek el a beszélgetéseink során, s éppen ez sarkallt engem is arra, hogy igyekezzek, gyűjtsem, s rögzítsem az emlékeiket.

Soha nem akartam emlékezni – mondja Somlyói Anna, a *Megtagadva* főhőse, én pedig, megvallom őszintén, jó darabig nem gondoltam arra, hogy a háborúról regényt írjak. Az interjúk során annyi mindent hallottam a valóban borzalmas

huszadik századról – a háború előtti és utáni évekről –, és annyi tragikus sorsot ismertem meg, hogy bármi mást választhattam volna témául. Mint ahogy a bérnyilkos öregasszony harmincas években játszódó történetét fel is dolgoztam egy novellában, amit éppen a *Jelenkor* közölt a 2010. májusi számában.

Ám ahogy gyúlt-gyúlt az anyag – közelítette előbb az ötven-, majd lassan a százórányi terjedelmet –, a bombázások, a front, majd az orosz megszállás története minden más fölé kerekedett, s köszönhetően annak, hogy az interjúalanyaim félévszázados titkokat is elárultak nekem, egyre inkább érintettnek kezdtem érezni magam.

Hallgattam őket, s közben eszembe jutott a nagyapám, aki százszor elmondta – habár gyerekként nem is nagyon figyeltem oda –, hogyan vonult be kerékpáros hadosztályával Kassára, aztán feküdt a hóban a Don-kanyarban, és éhségében a bajtársával a lószarból kotorta ki a magvakat. Eszembe jutott mélyen vallásos Katrinyák dédnagyanyám is, akit nem ismerhettem, de akinek az Istenbe és az igazságba vetett végtelen hitéről nekem is tudomásom volt. E végtelen hit vezérelte, amikor sem a családja, sem a csendőrök nem tarthatták vissza, hogy a zsidó Goldbergeréknek, miután a húsvét utáni vasárnapon összeszedték őket, kenyeret csempészen be első gyűjtőhelyükre, a közös iskola udvarára. Aztán a nagyanyám, aki a frontot és a megszállást egyedül vészelte át egy kilenc és egy hatéves gyermekkel, s aki nyolc hónapos terhesen messziről nézte a többieket, ahogy ölik egymást a németek által magára hagyott katonai raktár, a magtár kifosztásakor, s mindössze egy láda gyümölcsízt bírt szerezni a nagy harcokban. Aztán a nagy-nagybácsim – vagy nem tudom, hogyan nevezik ezt a rokonsági fokozatot –, aki majd belehalt a kakasba, amikor több hónapos éhezés után, a hadifogságból hazatérve, teletömte magát.

Hallgattam őket, s elképzeltem a földbe ásott bunkereket, az indigókék vagy fekete légós papírral beragasztott ablakokat, a kivilágított karácsonyfaként zuhanó Sztálin-gyertyákat, az eget beborító, amerikai bombázókat és Goldberger Etát, amint először megy sárga csillaggal az iskolába.

Hallgattam őket, és még többet akartam tudni. Elkezdtem bújni a forrásokat, a szak- és szépirodalmat, s a bűvárkodás során eljutottam a német haditudósítók által '44 novemberében Magyarországon forgatott filmhíradóhoz és a 15. amerikai légi hadsereg magyarországi bombázásairól készült fotóihoz. A szó után a kép ejtett foglyul. Ahogy némán peregték a filmkockák, a front kellős közepébe kerültem: a kitörésre készülők, s a kukoricásban lopakodó magyar és német katonák, a házak között lángoló tankok, a kilőtt teherautó a kormányra bukott halott sofőrrel, a szerteszét heverő holttestek, a visszavonuló katonák és a menekülő civilek végeláthatatlan menete, a foglyok üres tekintete bárminél hitelesebben idézte meg a több mint hatvan évvel ezelőtti valóságot.

A bombázásokról csúcstechnikával készült professzionális felvételek úgyszintén. (A fotók a bevetésekről készített jelentések mellékletei, titkosságukat feloldották, szabadon kutathatók.) Az amerikai vadászgépből megörökített pillanat borzalma mellett is bűvös varázssal bír: nézi-nézi az ember a kioldott bombákat, amelyek mintha nem is hangsebességtől sebesebben zuhannának, szinte légiesen lebegnek, és majdhogynem ártalmatlannak tűnnek. A mélyben azonban füstöl és lángol minden, s én pontosan tudom, hogy szép szőke városomban '44 szeptem-

ber hatodikán, tizenöt perc leforgása alatt száztizenhét halott és majd' kétszáz romba dőlt vagy súlyosan megrongálódott épület lesz. S tudom azt is, hogy a népkerti óvóhely a nagyállomás mellett rögtön telitalálatot kap, s azok, akik a felvétel pillanatában ott lent még életben vannak, már halálra ítélték.

A háborút mint regénytémát ennek ellenére sem tudatosan választottam. Az interjúzás kellős közepén tartottam, amikor több világhíres és neves művésznünk külföldi sajtónyilatkozata Magyarország második világháborús szerepvállalásáról, s a múlttal való szembenézésről – pontosabban fogalmazva a szembe nem nézésről – elképesztő vihart kavart, ijesztően szélsőséges reakciókat szült úgy a közbeszédben, mint a civil szférában, gondolok például a közösségi fórumokra.

Őszintén megvallva azonban, a tényen túl, hogy más országokkal ellentétben valóban nem néztünk szembe a múltunkkal, engem legalább annyira izgatott az, hogy ha hirtelen kitörne rajtunk a szembenézni akarás, mivel nézhetnénk szembe? Azzal a múlttal, amelyet annyiszor átírtak, meghamisítottak, és annyi mindent eltagadtak vagy elhallgattak belőle? Azzal, amelyről egészen 1990-ig nem lehetett beszélni, mert Magyarország a szovjet tömbhöz tartozott, s 1945 után a békében a megszállókból hős felszabadítók lettek, márpedig a hősök nem gyilkolnak, rabolnak és erőszakolnak – mondja Somlyói Anna, a *Megtagadva* főhőse. Emellett nem hagyott nyugodni az a kérdés sem, hogy vajon ha megismertük a múltunkat, el tudjuk-e fogadni olyannak, amilyen, vagy ha nem találjuk elég tetszetősnek, akkor nem tartjuk a magunkénak, s túllépünk rajta? Mert, ahogy az interjúk során számtalan példán keresztül magam is megtapasztaltam, kettős ez a múlt: a hősiesség, bátorság, helyállás mellett ott van benne a bűn, a gyarlóság, az árulás, és ezek nem választhatók el egymástól.

A *Megtagadva* szereplői között akadnak olyanok, akik félnek ugyan a csend-öröktől, mégis ennivalót csempésznek zsidó szomszédjaiknak, miután összeszedik őket, de ott vannak azok is, akik sáskaként esnek neki az utánuk maradt ingóságoknak, amikor osztást hirdetnek a népházban, és tizenkét kispárnahuzat, egy mákdaráló vagy egy rend ruha fölött civakodnak. Azok mellett, akik szöktetik és mentik a málenkij robotosok közül az ismerőseiket, bújtatják a tiszteltest, a dezertáló magyar katonákat, a fiatal lányokat, ott sorakoznak azok is, akik egymást ölik a visszavonuló németek által magára hagyott katonai raktár kifosztásakor, akik lehúzzák a halott katonákról az inget, a zubbonyt, a csizmát, akik a bárisnyát követelő részeg orosz lelketlenül ráeresztik a pincében bujkáló asszonyokra. És szép számban akadnak olyanok, akik a nyilas karszalagot az elsők között cserélik fehérre – ezzel jelölték az orosz katonai parancsnokság helyi segítőit –, és Somlyói Anna szavaival élve: akár azért, hogy magukat vagy valaki számukra kedveset mentsenek, akár azért, hogy valamiféle, addig sosemvolt kiváltsághoz jussanak, megtesznek olyat is, amit nem muszáj.

A *Megtagadva* bárhol játszódhatna, ugyanúgy élték át a frontot és a megszállást, és ugyanazokat a traumákat szenvedték el mindenütt az emberek. A szereplők sem jobbak vagy rosszabbak másoknál, nem ítélné meg őket senki semmiért. Mert hogyan is ítélné bárki közülünk a 21. századból, békében? Hiszen nem tudhatjuk, hogyan állnánk helyt – vagy helyt állnánk-e egyáltalán – egy olyan sarkából kifordult világban, amelyben az embernek nincs választása és a

legcsekélyebb befolyása sem a sorsára, s csupán a véletlenül, a szerencsén, az isteni gondviselésen vagy annak a hiányán múlik az élet.

A halottak miatt írtam a regényt. Sorra-rendre mentek el az interjúalanyaim, s maguk után hagyták az elesett katonákat és a civil áldozatokat. Azokat, akikről már csak ők tudtak. A német őrmestert a fejlődéses orosz őrnaggyal, a Visó völgyében aknára lépett Hegedüs Janit, a tizenéves fiúk által a temető árkába beelölt Sztálin-katonát, a német tankon drótokkal lekötözött és megfeszített kozáktisztet, a lófarkához kötött és a kacsauzlatóba fullasztott Bakai Mihályt, a repesztalálta nagyszállási kislányokat, a megerőszkolt és brutálisan meggyilkolt lányokat, asszonyokat. Több mint egy fél évszázad telt el azóta, de az öreg Vida Feri bácsi hangja elcsuklott, amikor arról beszélt nekem, hogy a földijét átölelni sem tudta, annyira összeroncsolódott a teste, a debreceni levante fiút pedig még el sem kaprhatta a munkácsi országút árkába. Másik beszélgetőtársam azt nem tudta elfelejteni, hogy Tarnóczi Klárinak szétnyílt a koponyája, Salamon Janit meg addig verték a szőlőskertekben, a garádjában, míg ki nem lehelte a lelkét.

Miattuk írtam a regényt. Béniné miatt, aki mindig felbukkan előttem, amikor a negyvenegyed országúton autózom, és én nagyon sokszor járok arra. A háza éppen az út mellett, a dombon volt, s azt a dombot nem lehet nem észrevenni, bármelyik irányból közeledik az ember. A negyvenegyednek az a szakasza négy-sávós sztráda ma már, ennek ellenére csak lassan lehet haladni, egyrészt a sebességkorlátozás miatt, másrészt mert legtöbbször dugó van.

Béninét az első orosz bejövételkor egy részeg katona az anyja és a gyerekei szeme láttára lőtte agyon, mert ellenállt az erőszaknak. A front kellős közepén nem-hogy pap, még koporsó sem volt, úgyhogy végtisztesség nélkül, a virágoskertjében temették el, majd '45 nyarán, amikor a többi civil áldozatot egyházi szertartással újratemették a nagy temetőben, őt hagyta nyugodni a családjá a minden évben újra kihajtó nárciszok és tulipánok alatt. Talán a koporsó, talán a végtisztesség hiánya miatt Béniné tragédiáját szinte mindegyik interjúalanyom felidézte, s hozzájuk hasonlóan én sem bírom feledni: akárhányszor hajtok arra, nem állom meg, hogy ne nézzek oda. A háznak és a virágoskertnek már nyoma sincs, autókereskedés van a helyén, s az udvar csupa beton. Csorognak az autók, a lámpa legtöbbször pont előttem vált pirosra, úgyhogy araszolok én is, közben csak nézek és nézek jobbra, s az aszfalt helyén nem tudom nem látni a hajdanvolt virágoskertet, és nem tudom nem elképzelni a részeg oroszot a géppisztolyával, s őt, amint összecuklik.

Azok miatt írtam a regényt, akiknek az életéről semmit sem tudtam, a haláluk utáni közös sorsukról azonban annál többet. A német őrmester, Johann Munzert miatt, és azok miatt, akik hetekig heverték vízben, sárban temetetlenül vagy ideiglenesen elkaparva, s akiket már azonosítani sem lehetett, amikor az orosz katonai parancsnok elrendelte a temetésüket, következésképp német, orosz, román és magyar közös tömegsírba került. Végső nyughelyre azonban sosem lettek, mert elhallgatták vagy eltagadták, és még az új évezredben is megbolygatták őket.

Háborús katonasírok Magyarország majd' minden temetőjében találhatók. Az az egy, amely a regényben is szerepel, és amelynek a sorsát oly szenvedélyesen kutattam, teljességgel szokványosnak mondható. Egy alföldi település nagy

köztemetőjének jobb szélső parcellájában, a középső sorban található, a köznyelv a mai napig egyszerűen csak hősök sírjának nevezi. Nem tesznek hozzá semmilyen jelzőt, amivel azonosítható vagy megkülönböztethető lenne, s eldönthetnénk, hogy első vagy második világháborús sírhelyről van szó, és milyen náció tagjai nyugszanak benne.

A halottak eltemetése '44 őszén és végén mindenütt egyformán történt Magyarországon. A front elvonulása után az orosz katonai parancsnok tizenhattól hatvan éves korig munkára rendelt mindenkit. Siheder legényeket, öregembereket, asszonyokat, lányokat. Nekik kellett a döglött lovakat elásni, az országútról a sarat lekaparni, ágyút vontatni és a halottakat eltemetni vagy inkább eltakarítani, mert nem lehet temetésnek nevezni, ahogy az végbement. A harcok alatt egyik félnek sem volt ideje rá, szerteszét heverték a lövészárkokban, a fedezékekben, bent a faluban, kint a határban.

A munkára kijelöltek ökrös szekérral járták az utcákat, a hadállások környékét, s ha találtak egy holttestet, esetleg valami jelet, hogy ott elkapartak valakit, feltették a szekérra, és vitték a temetőbe. A bíró a deportálások óta üresen, elhagyatva álló pajtákból bontatott ki deszkát, s abból csináltatott az ácsokkal koporsót. Egybe kettőnek-háromnak a maradványai is kerültek, volt, akinek csak a koponyáját találták meg. Szertartás nem volt, a papok még a front előtt elmenekültek, és nem tértek vissza. Hetekig temettek. Az első sír sokáig nyitva volt, de egy idő után megtelt. Ástak mellé egy másodikat. Azt még egy év múltán is felnyitották, mert innen-onnan még mindig felbukkant egy-egy holttest, de azok szinte csak csontvázak voltak már.

Hányan lehettek és milyen nációhoz tartoztak? Már akkor sem tudta volna senki megmondani. A bírónak nem kellett nyilvántartást vezetni róluk, mert katonák voltak, és az egyházak sem anyakönyvezték őket, mert azon túl, hogy akkor a papok még vissza sem tértek, a szovjet üldözte a vallást. Amit biztosan tudunk, az annyi csupán, hogy sokan voltak, mert nagy harcok folytak a környéken, és válogatás nélkül temettek együvé németet, orosz, román és magyart.

A genfi egyezmény úgy rendelkezik, hogy az áldozatokat azonosítani kell, de mire a genfi egyezmény megszületett, ezek a halottak már közel öt éve a földben porladtak. Különben is, sírjuk a háború után felszabadító szovjet hősi sír lett, s az akkori rezsim szellemében minden április negyedikén és november hetedikén az iskolások kivonultak megkoszorúzni. A koszorúzás mindaddig tartott, amíg az iskolaigazgatót a nagy ellenlábasa fel nem jelentette a pártbizottságon, hogy fasiszta német katonák sírjához hordja a gyerekeket. Nem a rendszer iránti elkötelezettségből jelentett – annál inkább sem, mert mindketten a kommunista párt tagjai voltak –, a pletyka szerint valamilyen nőügyön különböztek össze.

Annak ellenére, hogy huszonöt év múltán az elvtársakat már nem érdekelte, valójában kiket is temettek oda, az mégis zavarta őket, hogy nem csak szovjeteiket. Hosszú vizsgálódás után a kínos helyzetet végül úgy oldották meg, hogy beszüntették a koszorúzást. Ezzel elhallgattak és feledésre ítélték mindenkit.

Ismét eltelt két és fél évtized, amikor 2000-ben a Német Hadisír Szövetség önkéntesei, magyarországi katonasírok után kutatva, eljutottak ebbe a temetőbe is. Exhumálták a halottakat, s Budaörsön, a legnagyobb német katonai temetőben, ismeretlen német katonaként újratemették őket. Egyvalakit kivéve.

Johann Munzertről tíz évvel a német önkéntesek missziója után, a nyolcvannyolc éves Z. Erzsike nénitől, harmadik beszélgetésünk során hallottam először. Akkor még persze nem ismertem a nevét, annyit tudtam meg róla csupán, hogy nem a nagy temetőben, a hősi sírban nyugszik – amely fölé éppen akkor állított emlékművet a helyi közeleti egyesület –, hanem átellenben, a református temetőben. '44 őszén sebesülten hozták be a faluba, s néhány nap múlva meghalt. Bíró tiszteletes nagyon szépen eltemette, németül mondta felette a Miatyánkot. 2000-ben, az exhumálásakor nem akadtak a nyomára, mert addigra a húga és a sógora rátemetkezett.

Először azt hittem, nem jól hallok. Aztán nem értettem, miért osztja meg mindezt velem. S már akkor, azon a langymeleg délutánon, a sárga és piros dáliákkal a kezemben, amiket nekem szedett, elkezdett nyomasztani a gondolat, hogy hamarosan az egyetlen leszek, aki tudja az igazságot.

Az első meglepetés után szabályos nyomozómunkába kezdtem. Nem volt nehéz dolgom, a református parókián a '44-es halotti anyakönyvben rögtön rábukkantam Johann Munzertre. 1905. augusztus 6-án született a németországi Hof a.d. Saale nevű kisvárosban, felesége Justina Wunderlich. Hajdúdorog és Nánás között sebesült meg, haslövést kapott, majd visszavonulás közben, a régi negyvenegyes hídjánál baleset érte: ráborult a lőszerszállító teherautó rakományára. Valóban a református temetőbe, a tiszteletes 1940-ben megfagyott fiatal felesége mögé temették református szertartás szerint. Ő volt az utolsó, akit pap temetett, mert néhány nap múlva elérte a települést a front, s véget ért a normális élet.

Johann Munzertet, ha úgy veszem, háromszor temették. Először '44 októberében, aztán ötven, majd hatvan év múltán, amikor a sírját felnyitották. Korhadtt fejfájást, amelyről az írás régesrég lekopott már, kő síremlék váltotta fel, őt pedig, Erzsike néni kívül, mindenki elfeledte.

Arra, hogyan bukkanhatott fel mégis a neve a budaörsi katonai temetőben, a Németországból megküldött exhumálási jegyzőkönyv adott választ. 2000-ben a német önkéntesek a nagy köztemetőben három erősen töredezett koponyán kívül jószerével csak kar-, láb- és medencecsontokat hantoltak ki, teljes csontvázat egyáltalán nem találtak. A temető agyagos, vizes talajában a csontok többsége is elporladt ötvenhat év alatt. A maradványokon kívül egy sisak, egy bakancs és egy ezüst karkötő került még elő. A karkötőbe három név volt gravírozva: Hans, Adam, Wilhelm.

Az egyházi anyakönyvből tudtak Johann Munzertről, mivel azonban a sírját nem találták, feltételezték, hogy '44-ben a református temetőből áttemették a többiekhez őt is. Az ezüst karkötőt neki tulajdonították, a bele gravírozott keresztnevekkel azonban nem tudván mit kezdeni, a nevét Johannról Hans Adam Wilhelm Munzertre cserélték, s az egyik ismeretlen katonát – a karkötő igazi tulajdonosát – ezen a néven temették újra Budaörsön a 11. parcella, 17. sor, 1027. számú sírjában.

Hogy ki nyugszik Hans Adam Wilhelm Munzert neve alatt a budaörsi német katonai temetőben, soha nem tudhatja meg senki. Ugyanúgy lehet magyar, román vagy orosz, mint német az illető. Az igazi Johann Munzert azonban ma is ott van abban az alföldi kis református temetőben, amelybe nem temetkezik

szinte már senki, és amelynek a titkát egyedül én ismerem, mert Z. Erzsike néni az idén, újév napján szintén elment.

Johann Munzert és a többiek hányattatása az új évezredben sem ért véget. Hatvanöt évvel a háború után a helyi közéleti egyesület elhatározta, hogy emlékművet állít az elesetteknek, ami kétségtelenül nemes dolog, a felirat azonban nem kis vihart kavart. Olyannyira nem tudták elfogadni, hogy '44-ben az ellenséget a magyarokkal és németekkel együvé temették, hogy kijelentették: oroszoknak és románoknak nem hajlandók emlékművet állítani, következésképp a magyar mellett e két szót kőbe vésni. A háború utáni második, harmadik generációhoz tartoznak valamennyien, de szemben azokkal, akik a front elvonulása után eltemették őket, s akik számára szerencsétlen, oszlásnak indult holttestek voltak csupán valamennyien, képtelenek voltak magyarban, németben, oroszban vagy románban egyformán áldozatot látni. Mindeközben bibliai idézetnek azt választották, hogy „Feltámad néktek az igazságnak napja”.

De kinek és mikor támad fel az igazság, ha az elesettekből a kommunizmusban hős szovjet felszabadítók, majd elhallgatott senkik, a rendszerváltás után, a budaörsi katonai temetőben ismeretlen német katonák, 2009-ben, az emlékműavatáson pedig hős magyar honvédek lettek? Legalábbis a gárdisták szerint, akik szintén megjelentek tiltott egyenruhájukban és jelképeikkel, s lengették az árpádsávós zászlójukat az oroszok és a románok hűlt helye felett is.

A halottak miatt írtam a regényt. És azért, mert tovább akartam adni mindazt, amit a szemtanúk elmondtak nekem, és azt is, amit nem mondtak el, amiről hallgattak. Johann Munzert és a négy náció katonáinak sírja szimbólum, az elhallgatott, eltagadott múltat jelképezi. Azt a múltat, amelyre Somlyói Anna nem akar emlékezni, de hiába temeti magába, nem múlik el úgy nap, hogy ne jutna eszébe a háború. Végül idős korában azért töri meg a hallgatást, mert megpróbálja feldolgozni az elszenvedett traumákat. Mindent elmond, nem kíméli sem magát, sem más, könyörtelenül őszinte. Mondanivalóját – s tulajdonképpen az életét – mégis azzal a reménytelen mondattal fejezi be, hogy „Nem szabadulhatok.”

Azonban, ha Somlyói Anna nem is szabadulhat, mi, akiknek elmondott mindent, éppen úgy nézhetünk szembe azzal a múlttal, amit az ő nemzedékétől örököltünk, hogy elfogadjuk olyannak, amilyen. A maga kettősségével, a hősiességgel, a helytállással és a gyávasággal, áruházzal egyetemben. Elfogadjuk, a magunkénak tudjuk, mert mint ahogy a hőstetteikért sem miénk a dicsőség, úgy a bűneik sem kérhetők rajtunk számon, hiszen nem is éltünk még akkoriban. S ezzel az a paradoxon, hogy mi, a háború utáni második, harmadik nemzedék tagjai, éppen azáltal ismerhetjük meg s dolgozhatjuk fel az elhallgatott, megtagadott múltat, hogy Somlyói Anna nem szabadulhat tőle, feloldódik, és a regény mottójául választott bibliai idézet, mely szerint „Feltámad néktek az igazságnak napja”, mégiscsak valósággá válik.

SAJÁT HAGYOMÁNY

1. A felejtés hagyománya

Reménykedtem, hogy nem így lesz. Végül is éppen huszonöt éve érettségiztem, hátha megváltozott azóta a helyzet. Kölcsönkértem a leggyakrabban tanított gimnáziumi irodalomtankönyveket és szöveggyűjteményeket.¹ Elmentem értük két bevásárlószatyorral. Végiglapoztam őket. Kerestem a női írókat. De nem változott semmi. Szapphót négy tankönyvsorozat ismeri.² Aztán eltelik kétezer-háromszáz év. Közben nők nem írnak. 1840 környékén (de csak az egyik sorozatban) színre lép Emily Brontë, 1910 körül Kaffka Margit (több helyen is), majd ötven-hatvan évvel később Nemes Nagy Ágnes. Ő is mindegyikben szerepel. Egy új, modern szemléletű tankönyvben felbukkan Szécsi Magda neve,³ egy másikban Takács Zsuzsa,⁴ egy alternatív tankönyvben pedig meglepő módon Sylvia Plath-t olvashatnak a diákok. De a három év alatt ők is csak ezzel az egy női íróval találkozhatnak. S ez a diákbarát tankönyv valójában csak a fiúk barátja: első tematikus blokkjának címe *Kisfiúk és nagyfiúk*. Hiába keresünk benne kislányokról szóló történeteket. Az első oldalon látható fotón is csak kisfiúk játszanak az udvaron.⁵

„A kánon egy társadalom »akaratos emlékezése« – írja Jan Assman –, emlékezési kötelezettsége. (...) A társadalmak azáltal formálják önelképzelésüket, s teszik nemzedékeken át folytonossá identitásukat, hogy kialakítják az emlékezés kultúráját; ezt pedig (...) a legkülönbélebb módokon teszik.”⁶ A magyar társadalom énképébe nem tartozik bele az, hogy a női írókra emlékezzen. Kollektív amnézia. A női írók nem kerülnek be a kánonba. Nem formálják az identitásunkat. Nem olvassuk őket. Nem beszélünk róluk. Nem tanítjuk őket. S nem csak a magyar női írókat, a külföldieket sem. A felejtés rájuk is áterjed. Az egyik tankönyv például minden nagyobb irodalomtörténeti korszak végén felsorolja annak néhány kiemelkedő alkotóját.⁷ Közöttük sincsen nő. Ha annyi hely van, hogy áttekintés gyanánt néhány szerzőre jut egy-egy bekezdés, akkor azok is mind férfiak. Paszternak és nem Cvetajeva. A női írók, az író nők, a nők felé nincs emlékezési kötelezettségünk.

Részlet a szerző *Női irodalmi hagyomány* című, 2013 könyvhetére a Napvilág Kiadónál megjelenő monográfiájának előszavából.

- 1 Ma még. A Nemzeti Alaptantervből épp most vették ki. Köszönöm Arató Lászlónak az információt, a segítséget és a kölcsöntankönyveket.
- 2 Madocsa László (Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó), Mohácsy Károly (Bp.: Krónika Nova), Pethőné Nagy Csilla (Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó), Fűzfa Balázs (Bp.: Krónika Nova) és Arató László–Pála Károly (Bp.: Műszaki) irodalomtankönyveit néztem át. A megjelenés éve minden évfolyamnál más, vannak átdolgozott kiadások is, de minden könyv a 2000-es évek második felében jelent meg.
- 3 Fűzfa Balázs: *Irodalom 10*. Bp.: Krónika Nova, 2008.
- 4 Pethőné Nagy Csilla: *Irodalom 9*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2009.
- 5 Arató László–Pála Károly: *A szöveg vonzásában I. Bejáratok*. Bp.: Műszaki, 2010. (1991.)
- 6 Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán, Bp.: Osiris, 1999. 18.
- 7 Pethőné Nagy Csilla könyvei.

„Kérdezni egy hagyománytól, akármilyen tiszteletreméltó is legyen, azt jelenti, nem adjuk tovább érintetlenül” – írja Pierre Nora.⁸ Ebben a könyvben a női irodalmi hagyománnyal foglalkozom. Annak okait keresem, hogy a magyar irodalomtörténet miért felejteti el a női írókat. Nyomozok. Mert azt szeretném, ha megváltozna a helyzet. Hogy a mai női írókat – köztük engem – már ne felejtse el, ne felejthesse el az utókor. Ne hulljanak – ne hulljunk – ki az irodalmi emlékezetből. Változzon meg az irodalmi hagyomány.

Az irodalmi folyamatoknak része az is, ahogy szereplők – emberek és intézmények – formálják őket. Maig erősen tartja magát a köztudatban az a vélekedés, hogy egy jó mű előbb-utóbb ismert lesz; egy igazán jó szerző – bár lehet, hogy nem éri meg – egyszer mindenképpen híres lesz. S közben megfélekedünk arról, hogy ez nem magától történik. A szövegek emberek – írók, olvasók, szerkesztők, kritikusok, tudósok, újságírók, könyvkiadók, könyvterjesztők, könyvesboltosok – közvetítésével és intézmények által meghatározott keretek között kerülnek kapcsolatba egymással. Az irodalmi életnek szereplői vannak, e szereplőknek pedig céljai, érdekei, társadalmi rangja, szerepe, érzései, döntései. Hogy dől el, mi a jó? Melyik irodalmi mű jó és melyik nem az? Melyik lesz érdemes arra, hogy a tankönyvekbe bekerüljön, és melyik nem? Hogyan határozzuk meg azokat a normákat, mércéket, szempontokat, amelyek alapján ezeket a döntéseket meghozzuk? Érdekviszonyok és hatalmi viszonyok is alakítják egy-egy korszak, kultúra, csoport közös ízlését. A magyar irodalomtörténet-írás azonban – a kifejezetten női irodalommal foglalkozó, és ezért tulajdonképpen gettósított feminista irodalmárok kivételével – nem reflektál erre. Természetesen adótnak állít be valamit, amit emberek alakítanak, férfiak és nők egyaránt, a férfi központú társadalom évszázadok során beidegződött, a nőket másodrendűnek tekintő normái és szabályai alapján. Elfogadja, hogy a női írókról nem esik szó.

Hasonló ez ahhoz, ahogy a történetírásban és más területeken sem volt hosszú ideig szükséges emlékezni arra, amit a nők tettek, ami a nőkkel történt. „A nők múltjából azokat a dolgokat ismerjük, amelyeket a férfiak – egy őket magukat középpontba állító értékrend alapján szemlélve és értelmezve – elég fontosnak tartottak ahhoz, hogy emlékezzenek rájuk” – írja Gerda Lerner.⁹ A 19. század végére alakult ki a tudománnyá vált történetírás önképe, meghatározták, mely témák és területek fontosak és melyek nem. A nők által végzett tevékenységek (a mindennapi élet, a gyermeknevelés, a szórakozás) az utóbbi kategóriába estek; így aztán nem érdemelték ki azt, hogy a történetírás szót ejtsen róluk.¹⁰

Ugyanez játszódott le az irodalmi műfajok, stílusok és a témák területén is: a komoly, hazafias, nemzeti, patetikus, tragikus, intellektuális, logikus, férfias ellenpontjaként azt, ami nőiesnek, könnyűnek, komolytalannak, bájosnak, természetesnek, érzelmesnek, érzékinek, logikátlannak, kaotikusnak minősült, egyben értéktelenebbnek is tartották. Ezek a gender alapú bináris opozíciók a gondolkodás, a kultúra, a társadalom minden területét áthatják és meghatározzák, így az irodalmi emlékezet területét is. (Hélène Cixous írt először ezekről az ellentétpárokról, és a rájuk épülő gondolkodásmódról, amelynek kritikáját is adta. A következő fogalompárokot sorolja fel: aktív–passzív, nap–hold, kultúra–természet, nappal–éjszaka, apa–anya, fej–érzelmek, érthető–érzékelhető, logosz–pátosz.)¹¹

⁸ Pierre Nora: *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations*, 1989/Spring, 7–24, 10.

⁹ Gerda Lerner: *The Majority Finds Its Past: Placing Women in History*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005. (1979.) 168–169. Idézi Louise. O. Vasvári: *Women's Holocaust Memories/Memoirs: Trauma, Testimony and the Gendered Imagination*. In: *Jewish Studies at Central European University 5* (2005–2007). Szerk. András Kovács–Michael I. Miller, Bp.: CEU, 2008. 141–154., 141.

¹⁰ Ehhez lásd: Pető Andrea: *Társadalmi nemek és a nők története. A társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor–Kovács József, Bp.: Osiris, 2003. 514–532. 515.

¹¹ Hélène Cixous–Catherine Clement: *The Newly Born Woman*. Ford. Betsy Wing, Manchester: Manchester UP, 1986. 64–65. Erről lásd: Toril Moi: *Feminista irodalomkritika*. In: *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. Szerk. Ann Jefferson–David Robey, Bp.: Osiris, 1995. 233–253., 240–243.

A magyar gimnáziumi tankönyvek azonban ennél is tovább mennek: generációkon keresztül azt üzenik egy ország lakossága túlnyomó részének, hogy nők nem írnak. Pedig ez nem igaz.

Ráadásul az üzenet nem nyílt, nincs kimondva: csupán következtetni lehet rá, abból, hogy a tankönyvekben nincsenek női írók. A legtöbbben nyilván úgy veszik ezt tudomásul, hogy nem is vették valójában észre. Ha ugyanis a tankönyvek beszélnének arról, milyen társadalmi és irodalmi szerepe volt az elmúlt évszázadokban a nőknek – és a férfiaknak –, s hogyan befolyásolta ez azt, hogy a női írókra nem emlékezünk, ez értelmetlen tény lenne, nem pedig szorongást keltő, megfogalmazatlanul maradó sejtés. Ez utóbbi pedig leginkább visszatartó erő, amely továbbra is életben tartja az írással kapcsolatban kialakult illetéktelenség érzését, amelyről a feminista irodalomkritika sokat beszél. A tankönyveink tehát nemcsak a múlttól festenek ebben az értelemben hamis képet, hanem a jövőt is afelé hajlítják, hogy se ez a kép ne változzon, se a női írók helyzete.

2. Kánon és bűvópatak

Szegedy-Maszák Mihály összefoglalása szerint a kánon a „hagyomány terméke”, „elvárások intézményesedett nyelvtana”; meghatározza, hogy „milyen kulturális termékeknek van meg nem kérdőjelezhető értéke valamely értelmező közösség számára. Ismeretek tára s egyben a történelem megtestesülése. A kánonná állandósult hagyomány annyit jelent, hogy bizonyos szövegek s értelmezések megőrzendővé, »mértékadóvá« válnak, tekintélyre tesznek szert”. A kánon „...olyan örökséget feltételez, amely magától értetődőnek tekintendő, ám közvetlenül mégsem hozzáférhető, vagyis elsajátítást igényel.”¹²

Ez az elsajátítás intézményesített formában az iskolai oktatásban zajlik. Az oktatás a kanonizált hagyományt és értékeket közvetíti. A tankönyveket időről időre újrainrják, ha ezt új tudományos eredmények vagy szemléletváltások szükségessé teszik, fejtegeti Mary Douglas *Hogyan gondolkodnak az intézmények?* című könyvében. De az átírás célja nem az, hogy az új könyvek hívebb tükrét adják a múltnak, hanem hogy „a tükör [elkerülhetetlen] torzulásait a jelen kedélyállapotához igazítsuk”. Intézmények teszik hozzáférhetővé és mutatják be a múltat, egyes területeket nagyobb, másokat kisebb alapossággal, és „létrehoznak olyan beárnyékolt helyeket is, amelyekből semmi nem látszik, és amelyektől kérdezni sem lehet.” „A közösségi emlékezet a társadalmi rend raktározó rendszere.”¹³ Leképezik azokat a jelenbeli viszonyokat, amelyek meghatározzák, hogyan láthatjuk a múltat.

Vagyis, ahogy Gerda Lerner a nőtörténet-írás feladatát körvonalazva fogalmaz, „a nők nem a férfiak (általában) vagy a férfi történészek (konkrétan) gonosz összeesküvése miatt maradtak ki a történelemből, hanem mert a történelemtől csak férfi központú módon gondolkodunk. Kihagytuk a nőket és a tevékenységüket, mert olyan kérdéseket tettünk fel a történelemnek, amelyek alkalmatlanok voltak arra, hogy a nőket megszólítsák.”¹⁴ Mit kell tehát kérdeznünk, hogyan és kitől ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozzon? Nemcsak az a kérdés, hogy mi történt valójában a múltban, hogy hogyan felejtettük el a női írókat, hanem az is, ki jogosult arra, hogy a jelenben a múlttól, illetve a múlt nevében¹⁵ beszéljen: ki reprezentálja és ki reprezentálhatja a múltat?

¹² Szegedy-Maszák Mihály: A bizonyos(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban. In: Uő: *„Minta a szőnyegen.”* Bp.: Balassi, 1995. 76–89.

¹³ Mary Douglas: *How Institutions Think?* Syracuse UP, 1986. 69., 70.

¹⁴ Gerda Lerner: i. m., 140–141.

¹⁵ E kérdés politikai vetületéhez lásd: Katharine Hodgkin–Susannah Radstone: Introduction. In: *Contested Pasts. The Politics of Memory.* Szerk. Uők, London–New York: Routledge, 2003. 1–22.

Ha senki nem beszél róla, a női hagyomány néma marad.

És végül: nemcsak az a kérdés, beszélünk-e a női írókról, hanem az is, hogyan.¹⁶ Olyan narratívákat építünk-e körük, amelyekben tevékenységük vagy személyük leértékelődik? (Mint ahogyan az irodalomtörténet-írás lesajnáló felhangokkal csúnya, görccsös, idegesítő vénlánynak festi le Czöbel Minkát, akiről ugyan kiderül, hogy egy évtizeden keresztül, 1895–1905 között a magyar irodalomtörténet legmodernebb verseit írta, de az is a tudomásunkra jut, hogy ez csak mintegy véletlenül sikerült neki.)¹⁷ Avagy megpróbáljuk úgy olvasni őket, hogy a gender alapú elfogultságok skatulyáiból kiszabadulhassanak, és így az élő hagyományhoz utat találjanak.

Milyen kérdéseket tesznek fel a feminista kritikusok a klasszikus kánonoknak? Egy amerikai oktatási célú feminista weboldalon a következőket olvashatjuk: „Mi az oka annak, hogy az irodalmi kánonok javarészt férfi írók műveit tartalmazzák – fehér, középső és felső középosztálybeli íróké? Milyen normák alapján ítélték meg a nők (és a nem fehér férfiak, a kisebbségekhez, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokba tartozók) műveit? Könnyen ki lehet-e egészíteni a kánont a nők, a kisebbségek vagy a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokba tartozók műveivel? Megváltozik-e az irodalmi kánon fogalma, ha ezeknek az íróknak a művei is bekerülnek? Milyen hasznos célokat szolgál az irodalmi kánonok létezése? Szolgálja-e a nők vagy más marginalizált csoportok (homoszexuálisok, kisebbségek) érdekeit? Milyen mértékben következik magából az irodalmi kánon fogalmából a marginalizáció? Vajon az irodalmi kánonok léte elkerülhetetlen, vagy a bizonyos írók kanonizálását és mások kizárását célzó törekvések gyakran (f)el nem ismert politikai célokat szolgálnak?”¹⁸

A kánon és a hagyomány az olvasási szokásainkat is meghatározza.¹⁹ Erdős Renée-t Ady Endre felől olvassuk, Kosztolányiné Harnos Ilonát Kosztolányi Dezső felől. Nehezen tudunk ezen változtatni. Kosztolányit jól ismerjük, nagy írónak tartjuk. Feleségéről nem is igen hallottunk, azt meg végképp nem tudhattuk, egészen a 2000-es évek közepéig, hogy van egy kéziratárban lappangó memoárja. Pedig könyvei megjelenése idején – ha nem is jól ismert, de – elismert író volt, korábban pedig ismert színésznő. Az utókor azonban csak írófeleségként emlékezett rá, írásai közül csak a férjéről írott regényes életrajzát tartotta számon. Nem könnyű olyan szempontokat találni, amelyek fényében munkássága férjéé mellett, de mégis attól függetlenül bizonyulhat érdekesnek. (A róla szóló fejezetben a test, a tükör és a trauma címszavai mentén tettem erre kísérletet.)

Ady versnyelve is iskolás korunk óta ismerős, mélyen beivódva határozza meg azt, hogy milyen szövegeket fogadunk el egyáltalán versként. Erdős Renée versei Ady verseire hasonlítanak. Hiába tudjuk meg, vagy tudjuk már az olvasás előtt is, hogy valójában ez fordítva történt: Ady versei hasonlítanak Erdős Renée verseihez,²⁰ az olvasási tapasztalataink csak akkor változik, ha ezért külön erőfeszítést teszünk. Annak tudatában, egyrészt, hogy ez az összehasonlítás óhatatlanul adódik az olvasási hagyományokból, másrészt, hogy Erdős Renée a bevett olvasási elvárások és normák alapján az összehasonlításban minden bizonnyal alul marad – terjengősebbnek, egysíkúbbnak, érzelmesebbnek látjuk, szerelmi és női témáit pedig kevésbé fontosnak, mert ahhoz szoktunk, hogy a jónak ítélt

¹⁶ Ehhez lásd: Kate Chedgzog: Introduction. In: *Theories of Memory. A Reader*. Szerk. Michael Rossington–Anne Whitehead, Edinborough UP, 2007. 217.

¹⁷ Erről a könyv Czöbel Minka-fejezetében részletesen írok.

¹⁸ Kathryn B. Stockton: Feminist Questions about the Literary Canon. *The Victorian Web*. <http://www.victorianweb.org/gender/canon/femcan3.html> (2012. április 25.)

¹⁹ Szegedy-Maszák Mihály: i. m.

²⁰ Lásd erről: Kádár Judit: A „zseniális poétalány”. Erdős Renée szubverzív lírájáról. *Alföld*, 2001/6. 57–67.

versekben komoly (férfias) dolgokról tömören esik szó –; megpróbálhatunk olyan szempontokon gondolkodni, amelyek lehetővé teszik, hogy az elfelejtett női szerzők művei viszataláljanak az irodalmi hagyományba, akár visszamenőleg is.

Az egyik út lehet a gender szempontú irodalomértelmezés, a feminista kritika és a gynokritika. Annál is inkább, mert a gender szempontú értelmezés – a feminizmus mozgalmár jellegének, a nők egyenlő jogaiért folytatott küzdelem történeti hagyományainak köszönhetően – erőteljes kultúrkritikai attitűddel rendelkezik. Vagyis tenni akar, cselekedni, változtatni azon, amit észlel és tudományos apparátussal leír. És még akkor is ez a legkézenfekvőbb választás, ha tudjuk, hogy mintegy negyven éves késésben vagyunk: Elaine Showalter 1979-ben nevezte el gynokritikának azt az irányzatot, amely a női írók műveivel, a női irodalmi hagyománnyal, a női írásmód sajátosságaival foglalkozik.²¹ Azóta pedig lezajlott már nemcsak a feminista kritika második, hanem harmadik, posztmodern hulláma is: a gynokritika sok szempontból idejétmúlt.²² Nem beszélhetünk már naivan női irodalomról, a nőiség esszenciájáról, előre adott biológiai nemről. Sőt, arról sem, hogy a kultúra egyértelműen lenne női és férfi világokra, pólusokra osztható: Rita Felski kutatásai eredményeként sokkal összetettebben látjuk azokat a feminista elképzeléseket, melyek a modernitás kultúráját egyetemesen és inherensen patriarchálisként demónizálják, vagy amelyek a női és a férfi tapasztalatokat egyértelmű oppozíciókba rendezhetőnek tartják. A férfiak világa nem kizárólag a nyilvánosság szférája, mint ahogy a magánszféra sem kizárólag a nőké.²³

Másfelől viszont mégsem kerülhetjük el ezt a retroaktív, visszamenőleges hagyomány-építést, mert ez a garancia arra, hogy a mai női irodalom nem felejtődik majd el: a mai női íróknak elődökre van szükségük ahhoz, hogy rájuk támaszkodva ők maguk is hagyománnyá válhassanak majd.

A gynokritika egyik alapműve, Sandra Gilbert és Susan Gubar *Az örült nő a padláson* című kötete a szerzőségtől való szorongásról, az alkotásszorongásról beszél, „amely komplex és gyakran jórészt öntudatlan félelmekből áll össze”, amelyek értelmében „az alkotás mint olyan, nem való a nőknek, nem illik a női nemhez”.²⁴ A kötet egyik célja, hogy vitatkozzon Harold Bloom *A nyugati kánon* című művével. Bloom a nyugati irodalmak kánonját középosztálybeli, fehér, férfi írók műveiből válogatja össze, és úgy véli, az irodalmi fiúknak az irodalmi apák tehetsége miatti szorongása, hatásiszonya vezet ahhoz, hogy a fiúk az apákról leszakadva, velük versengve és szembezállva kidolgozzák saját, füg-

²¹ Elaine Showalter: *Toward a Feminist Poetics*. (1979) In: *The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory*. Szerk. Uő, London: Virago, 1986. 125–143., Elaine Showalter: *A Literature of Their Own. From Charlotte Brontë to Doris Lessing*. London: Virago, 1978. Lásd még: Ruth Robbins: *Literary Feminisms*. New York: St. Martin's Press, 2000. (3. fejezet: *The Woman as a Writer. Forging Female Traditions*.) Elaine Showalter: *A feminista irodalomtudomány a vadonban*. A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány. Ford. Kádár Judit, *Helikon*, 1994/4. 417–452.

²² A feminizmus hullámainak és irányzatainak áttekintését lásd: Séllei Nóra: *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007., Horváth Györgyi: *Nőiáldó. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Bp.: Kijárat, 2007.

²³ Rita Felski: *The Gender of Modernity*. Cambridge, Massachusetts: Harvard UP, 1995., Rita Felski: *Feminism, Postmodernism, and the Critique of Modernity*. *Cultural Critique*, 1989/ősz, 33–56. Erőrl lásd: Séllei Nóra: *Mért félünk a farkastól? és Zsadányi Edit: „Piros mályva, papsajt, jézusszive, bazsali, rezedá meg kisasszonycipő.” A felsorolás és a személytelen narráció formái Kaffka Margit, Ritoók Emma és Földes Jolán prózájában*. In: *Nő, tiükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*. Szerk. Varga Virág–Zsávolva Zoltán, Bp.: Ráció, 2009. 89–106.

²⁴ Sandra Gilbert–Susan Gubar: *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth Century Literary Imagination*. Yale UP, 1978. 46–54., 51.

getlen írói nyelvüket. A nőket az egész elképzelésből teljes mértékben kihagyja.²⁵ Gilbert és Gubar szerint a nőírók, akik ebből a kánonból kimaradtak, nem függetlenséget, hanem hagyományt és női elődöket – irodalmi anyát – keresnek, akire támaszkodva írni kezhetnek. Szorongásuk oka tehát ennek a hagyománynak a hiánya, az, hogy nincsenek mintáik az íráshoz, hiszen voltak olyan korszakok, amikor a nőknek nem is volt joguk az önálló véleménynyilvánításhoz, nem volt választójoguk, és magántulajdonuk sem lehetett. Magukat a férjük tartozékának, tulajdonának, tárgynak tekintették,²⁶ így az írás, melyhez független szubjektumpozíciók kidolgozására van szükség, nem vált általános gyakorlattá a körükben.

3. Női irodalom

Nálunk csak az utóbbi években kezdődött meg a női szerzők újrafelfedezése, az a tudatos munka, amely Amerikában és Nyugat-Európában már évtizedek óta bevett gyakorlat, és amelynek eredményeként az elfeledett női szerzők visszamenőleg találják meg a helyüket az irodalomtörténetben. A 20. századi magyar irodalomban a női irodalmi hagyomány a klasszikus-hivatalos kánonok szempontjából ma jobbára néma: rejtőző hagyomány, amely az irodalmi nyelvek és kánonok sokszínű palettáján elmosódott, alig látható. De a 20. századi női szerzők műveiből megrajzolható egy olyan irodalomtörténeti hagyomány vonala, amely ma bűvópatak módjára létezik, és így főként és paradox módon, hiányában érzékelhető. A kortárs női írók elsősorban talajtalanul, gyökértelenségként érzékelik ezt a hagyománytalanságot. (Rakovszky Zsuzsa a következőket mondja egy interjúban saját költészetéről: „...azt hiszem, az alkati dolgokon kívül talán az is megnehezítette annak a bizonyos lírai személyiségnek a megteremtését, hogy a női lírában jóval kevesebb ilyen hagyományos szerep van, amit akár folytatni, akár ellenpontosítani lehetne – a próza viszont, vagy legalábbis bizonyos fajtája, »átlátszóbb«, ott kevésbé érződik ez a hiány.”²⁷) De hasonlóképpen gondolható el ez a jelenség a hagyomány korábbi pontjain is: ha például Erdős Renée verseit nem felejtjük el és ki (a kánonból), Nemes Nagy Ágnes is viszonyulhatott volna másként nőies verseihez: nem kellett volna – a korabeli irodalmi normákat és mércéket interiorizálva – egész életében titkolnia őket. Ez pedig nyilvánvalóan felszabadító hatással lett volna a mai költészetre is.

Jelenleg a 20. század női szerzőivel való foglalkozás legnagyobbbrészt az irodalomtörténet jól ismert vonalainak mentén zajlik: beszélünk – újabban – a *Nyugat* női szerzőiről például, annak ellenére, hogy tevékenységüket sokszor nem tartják igazán értékesnek. Nem is könnyen tarthatjuk annak, hiszen bevett olvasási szokásaink szerint az úgynevezett női műfajok – a napló, a memoár, az önéletrajz, a levelek, az érzelmes versek, a novellák, a sziruposnak tartott történetek – marginálisnak számítanak. Egy műfaji értelemben tágabb kánoni szempontrendszer következtében bővíülhetne a magyar irodalom

²⁵ Lásd ehhez korábbi írásomat Harold Bloomról és arról, hogyan marad ki a nő a rendszeréből: Menyhért Anna: Összövenemzés – szöveg(-)ös(-)nem(-)zés. Harold Bloom hatáselmélete. In: Uő: „*Én*”-ek éneke. *Líraolvasás*. Bp.: Orpheusz, 1998. 183–202. Bloom feminista olvasatát adja még: Anette Kolodny: A Map for Rereading; or, Gender and the Interpretation of Literary Texts. In: *The (M)other Tongue. Essays in Psychoanalytic Interpretation*. Szerk. Shirley Nelson Garner–Claire Kahane–Madelon Sprengnether, Ithaca–London: Cornell UP, 1985. 241–259.

²⁶ Martine Watson Brownley–Allison B. Kimmich: Women’s Lifewriting and the (Male) Autobiographical Tradition. In: *Women and Autobiography*. Szerk. Martine Watson Brownley–Allison B. Kimmich, Wilmington, DE: Scholarly Resources Inc., 1999. XIII–XIV.

²⁷ Jánossy Lajos: Alkati jogon. Interjú Rakovszky Zsuzsával. *Litera*, 2009. november 26. <http://www.litera.hu/hirek/alkati-jogon>

története: olyan könyveket (szemelvényeket) nyernénk meg például az oktatás számára, amelyekben nemcsak (kis)fiúkról, hanem (kis)lányokról szóló történetek is olvashatók. Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona önéletrajzi memoárja, a *Burokban születtem* és Lesznai Anna nagyregénye, a *Kezdetben volt a kert* kitűnő példái ennek.

De létezik-e egyáltalán női irodalom?²⁸ Sokan – kortárs női szerzők is, sőt, az úgynevezett női sikerregények írói is – tiltakoznak e terminus használata ellen, mondván, egy irodalom van, s nem számít, a szerző nő vagy férfi.²⁹ Amíg a „női” irodalommal „az” irodalmat állítjuk szembe, nem pedig a „férfi” irodalmat, addig érthető is ez a – valójában tehát a női írók marginalizálódása³⁰ elleni – tiltakozás. Míg a köznyelv ezzel a tiltakozó, elzárkózó felhanggal együtt, vagy annak ellenére teljes egyértelműséggel használja ezt a terminust, addig az esszencializmus vádjától tartó gendertudomány képviselői sokkal reflektáltabbak és kételkedőbbek ebben a tekintetben.³¹ Sokszor azonban úgy tűnik, mintha ez az okoskodás valójában védekezés lenne, ami aztán aláássa a védekező pozícióját.

„A feministák bebizonyították, hogy a gender mint elemző eszköz bevezetése megkérdőjelezi azt a kulturálisan domináns és férfi kategorizálási módot, amely meghatározza, hogy történetileg mi számít fontosnak és mi nem.”³² – fogalmaz Pascale Rachel Bos. A gender szempontrendszere nem kizárólag a női tapasztalatokra koncentrál, hanem a férfi tapasztalatok számára is értékes meglátásokat hoz, hiszen a nemek társadalmi működését, egymáshoz való viszonyát vizsgálja. A gender szempontú irodalomértelelemzés – és nem csak az – ezért szerintem nyugodtan használhatja a női irodalom–férfi irodalom kategóriákat. Ha ugyanis nem használjuk őket, az a női írók számára lesz hosszú távon káros, ugyanúgy, mint eddig. Ha például egy folyóiratban nem szerepel egy női író sem, nem írják rá, férfi irodalmi különszám. Az csak egy átlagos lapszám. Ha csak női szerzők szerepelnek egy antológiában, a neve női irodalmi antológia lesz.

Én ebben a könyvben használok a női irodalom, női irodalmi hagyomány kifejezéseket. Női szerzőket nevezek így, s az általuk írt irodalmi műveket, amelyek jobbára – de nem

²⁸ A női irodalom kérdéséről lásd: Anna Mitgutsch: Mi az, hogy női irodalom? *Magyar Lettre Internationale*, 24. 1997/tavaszi, <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre24/24mitg.htm>, Balla Zsófia. Női irodalom – mi az? *Magyar Lettre Internationale*, 24. 1997/tavaszi, <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre24/14balla.htm>, Toril Moi: Nem vagyok nőíró. *Magyar Lettre Internationale*, 78. 2010. <http://www.eurozine.com/pdf/2011-01-17-moi-hu.pdf>, Horváth Györgyi: A női irodalom fogalmáról. *Eső*, 2003/tél, <http://esolap.hu/archive/entryView/580>, Mary Eagleton: Finding a Female Tradition. In: *Feminist Literary Theory. A Reader*. Szerk. Uő, Cambridge, Massachusetts: Blackwell, 1996. 1–8., Mekis D. János: A modernség alternatívái – a magyar női irodalom a 20. század első felében. Problémafelvetés. In: *Nő, tükkör, írás*. i. m. 11–17. Toril Moi: *What Is a Woman? And Other Essays*. Oxford: Oxford UP, 1999.

²⁹ Pozitív ellenpélda Rakovszky Zsuzsa, aki szemléletváltozásáról számol be: „...régebben biztosan azt mondtam volna, hogy nincs külön női irodalom, csak irodalom –, de mostanában úgy látom, van olyan vonatkozása a problémának, amelyik érint, és pedig éppen az, amiről az előbb beszéltünk [vagyis a lírai személyiség létrehozásának nehézségei a női költészetben, lásd a 26. lábjegyzetet]. Jánossy Lajos: Alkati jogon. Interjú Rakovszky Zsuzsával. i. m.

³⁰ Erről lásd: Bán Zsófia: Van-e az irodalomnak neme? Mindentudás Egyeteme, előadás, 2004. 04. 19. <http://www.dura.hu/html/mindentudas/banzsofia.htm>

³¹ Lásd például: „a női irodalmat mint szövegjellemzők illetve szövegyszerző eljárások összességét a továbbiakban egy konkrét kor, hely és olvasótábor *elváráshorizontjának* tekintem.” Horváth Györgyi: Női irodalom a magyar századelőn. A női irodalom szerepe Kaffka Margit Színek és évek című regényének kritikai megítélésében. In: *Értelmezések az elmúlt századból*. Szerk. Kálmán C. György–Orbán Jolán, Pécs: Jelenkor, 2002. 59–77. Hozzáférhető itt is: <http://www.geocities.ws/noszol/kafsarf.htm>

³² Pascale Rachel Bos: Women and the Holocaust: Analyzing Gender Difference. In: *Experience and Expression. Women, the Nazis, and the Holocaust*. Szerk. Elizabeth R. Baer–Myrna Goldenberg, Detroit: Wayne State UP, 2003. 24.

csak – nőket érintő kérdésekkel foglalkoznak, főként női olvasókat szólítanak meg, és egy bizonyos női írásmód jellemzi őket. Magamat is női írónak tartom. Nő vagyok és írok.

A női irodalom terminusa gyűjtőkategória: sokféle szerzőt, irodalmi jelenséget lefed. Nem egyfélék ezek a szerzők és írások, de ebben mégis közősek: nagyon kevesen ismerik őket. Ez a könyv hozzá szeretne járulni ahhoz, hogy ez megváltozzon.

A női írásmód jellegzetességeit minden fejezet taglalja. Az elemzett szövegek sokszí-
nűek, de mégis vannak közös tulajdonságaik; egyfajta női mód, amelyet a női írás műfa-
ji határokat átlépő sajátosságaival foglalkozó Diane Freedman szerint a nem harcias
nyelv, a befogadó attitűd, az asszociatív gondolkodás, az állandóan változó perspektíva,
a nem hierarchikus, személyes és nyitott szemlélet jellemez.³³ A női módban az írás fő cél-
ja nem a hatalomszerzés vagy hatalomgyakorlás, hanem az intimitás létrehozása. Az in-
timitás pedig gyakran az írás módjára vonatkozó önreflexív megjegyzések terében kelet-
kezik. Ugyanezt az önreflexivitást – az alkotás tényére, menetére és módjára (a formára,
a nyelvre, a hagyományokra) való folyamatos odafigyelést – tartja a női költészet megkü-
lönböltető jegyének Jo Gill.³⁴ (S ez bizonyos költészeti irányzatok esetében narcisztikussá
is válhat.³⁵)

Úgy tűnik, a női írók számára az írás maga válik témává és problémává.³⁶ Ennek
egyik oka, hogy mivel „olyan nyelven írnak, amely a női szubjektivitás tapasztalatát
marginalizálja, élesen érzékelik tapasztalat és reprezentáció szétválását.”³⁷ Ezért a női
költők „a nyelvet mindig ismeretlenként, idegenként, másként tapasztalják meg.”³⁸ Fon-
tos tehát a nyelvhez való viszony, a saját nyelv megtalálásának kérdése, a visszaigazolás
és a kommunikáció fokozott igénye. Poétikailag ez a kérdések és felszólítások halmozá-
sában is jelentkezhet. (Mindezt egyébként saját verseimben és a rájuk érkező reakciókban
is tapasztaltam, és szóba kerül a róluk írott kritikákban is.)

A 20. századi női próza sajátosságaival Zsadányi Edit foglalkozott több írásában is.
Jellemző a „tárgyakba vetített szubjektivitás”, a személytelen narráció, a felsorolás és a
mellérendelő szerkezetek kitüntetett szerepe. Ezek révén az elbeszélő nem strukturálja,
csupán felsorolja, lejegyzik az eseményeket; a szereplő pedig nem irányítja, hanem elfo-
gadja sorsát.³⁹

A női líra dialogikusságára, kérdező és önreflexív megszólalási módjára a női önéle-
rajzokban⁴⁰ kialakuló identitásformációk rímelnak, melyeknek megkülönböztető jegye a
másokkal való viszonyban kialakuló identitás, a kapcsolati hálóra, a családi kapcsolatok-
ra fókuszálás, a bizonytalan – mozgó – elbeszélői pozíció, az alávetettség érzékeltetése. A
női autobiográfiák fontos elemei emellett a lánytest és a női test, illetve a privát szféra
mint téma, az érzések és a pszichoszomatikus tünetek kiemelt szerepe, és – itt is – a köz-
vetlenség és az intimitás, valamint az írástól való szorongás.

³³ Diane P. Freedman: *Discourse as Power: Renouncing Denial*. i. m. 363.

³⁴ Jo Gill: *Women's Poetry. Edinburgh Critical Guides to Literature*. Edinburgh: Edinburgh UP, 2007. 23.

³⁵ Jo Gill: *Textual Confessions: Narcissism in Anne Sexton's Early Poetry. Twentieth Century Literature*, 2004/Spring, 59–87.

³⁶ Jane Stevenson–Peter Davidson: *Early Modern Women Poets. An Anthology*. Oxford: Oxford UP, 2001. Idézi Jo Gill: *Women's Poetry*. 23.

³⁷ Jo Gill: *Women's Poetry*. 38.

³⁸ Uo.

³⁹ Zsadányi Edit: „Piros mályva, papsajt, jézusszíve, bazsali, rezeda meg kisasszonycipő.” A felsorolás és a személytelen narráció formái Kaffka Margit, Ritoók Emma és Földes Jolán prózájában. i. m., Zsadányi Edit: *A másik nő. A női szubjektivitás narratív alakzatai*. Bp.: Ráció, 2006.

⁴⁰ A női autobiográfia szakirodalmát a Kosztolányiné Harnos Ilona-fejezetben tárgyalom.

4. Saját szó

A rejtőző hagyomány vonalának megrajzolása során fontos szempont számomra a női írók személyes sorsa, élettörténete, kánoni helyzete, a kánoni folyamatok és az irodalomtörténeti-esztétikai értékelés összefüggése – a szerzői életrajz-központú irodalomszemlélet újragondolásaként is, az új historizmus, a kulturális antropológia, az amerikai személyes irodalomkritika belátásaira támaszkodva –; valamint annak a képnek a vizsgálata, amely az adott szerzőkről az irodalomtörténet-írásban és a köztudatban kialakult.

A günokritika újraértése is ez egyben: elképzelésem szerint a szerző a róla szóló történet szereplője. Csak ezen a történeten keresztül közelíthetünk hozzá. Amikor tehát egy-egy szerzőről beszélünk, nem magáról a személyről, és még csak nem is pusztán a műveiről van szó, hanem arról a történetről, amelyben ő (is) szereplő: figurájában és annak értelmezéseiben reprezentálódik a különböző korszakok és kultúrák irodalom- és életszemlélete. Az írók különösen alkalmasak erre a reprezentatív funkcióra, mivel sokkal több dokumentum marad utánuk, mint egy átlagember után: ők is írnak és róluk is írnak. Ezeket a nehezen kitapintható történeteket tehát az irodalomtörténet-írás és a közvélemény, az irodalmi köztudat írja, és újra és újra módosítja, ahogyan a múlt is újra és újra másként tűnik fel az emlékezetünkben. Az irodalomtörténet-írás át nem látható, számtalan szálon összefüggő nagy hálójából mintha regények bontakoznának ki a csomópontokon. Az írókról szóló irodalomtörténeti regények azt reprezentálják, ahogyan egy adott korszak gondolkodott róluk – és az irodalomról. Ez a történet időnként feledésbe merülhet, aztán módosulva újra előtérbe kerül, kiírhatja magából saját szereplőjét, vagy akár be is betonozhatja annak értelmezhetőségét, ahogy ezt könyvem fejezetei megmutatják.

Milyen arcot rajzol az irodalomtörténet-írás az íróknak, milyen sorsot, életet ír nekik? Sikerek és kudarcok, boldogság és bánat, fordulópontok vagy lagymatag egyhangúság egy életen át. Elismert, ünnepelt író, őrült, remete, romantikus zseni, a nemzet napszámosa, forradalmár, katona, életidegen, szószakozott figura – ismert férfi típusok. Bájos dilettáns, őrült nő, gyermeki lélek, kokott, szorgalmas háziasszony, hisztérika, úrinő, az egyetlen, aki férfi írotársaival felér – (íróként kevésbé) ismert női típusok. E kötet női íróit az erotikus lektúrszerző (Erdős Renée), a férfias női költő (Nemes Nagy Ágnes), a csúnya vénlány (Czóbel Minka), az írófeleség (Kosztolányiné Harnos Ilona) és az emigráns asszonyi östethetség (Lesznai Anna) skatulyái tartják fogva. A skatulyák minden esetben gender alapúak: az írók női író volta megkerülhetetlen elemük. Valamint – az irodalomértelmezés rögzült eljárásainak következtében – ezáltal esztétikai minősítést is magukkal vonnak.

A kulturális antropológiában az 1970-es években bekövetkezett fordulatban a másik kultúra egészét bemutatni kívánó úgynevezett etnográfiai realizmust felváltotta az etnográfiai elméletileg is elemző interpretatív antropológia. Az antropológia többek között az irodalomtudomány, a hermeneutika és a retorika elgondolásait hasznosítva újult meg: a két kultúra képviselőinek találkozását párbeszédként felfogva az egyik fő problémájává az vált, hogyan keletkeznek az antropológus szövegei és interpretációi.⁴¹ Paul Atkinson például az etnográfiaiban két szálát különíti el, az egyik a kutatás helyszínén, a terepen tapasztaltak megírása, a másik pedig az etnográfus értelmezése formálódásának története. Atkinson azokat a módokat vizsgálja, ahogy az egyes etnográfiai munkákban ez a két szál összefűződik, s azt, hogy e narratívákban az antropológus milyen szerepet kap. (A második szál egyik típusa a visszaemlékezés, amelyben az etnográfus a kezdetben csetlő-botló inkompetens figura szerepét játssza, s szakmai állításait éppen ez teszi hitelessé:

⁴¹ Lásd: George E. Marcus–Michael M. J. Fischer: Az antropológia mint kultúrkritika. Ford. Orzós Ágnes. *Magyar Lettre Internationale*, 1995/ősz. www.c3.hu/scripta/lettre/lettre18; Vályi Gábor: A kulturális leírás politikája. *Café Babel*, 2003/1–2. 74–83.

az olvasóval kötött implicit narratív szerződés értelmében a megszenvedett tapasztalat az igazán autentikus.⁴²⁾

Az etnográfia ma már részben személyes műfaj, szerzője gyakran arról is beszél, milyen tapasztalatokat szerzett, és milyen érzéseket keltett benne az, hogy a terepmunka során egyedül volt egy idegen (nyelvű) kultúrában. Az interpretatív fordulatot követően a kérdésirányok megváltozásával ugyanis az is szemponttá vált, hogy az antropológus reakciói mit árulnak el saját kultúrájáról, értelmezői előfeltevéseiről. Amikor tehát az antropológus magát teszi meg vizsgálata tárgyául, viselkedését tünetértékűnek tekinti.

Ha elfogadjuk, hogy Clifford Geertz szerint „a leírás hatalom”, s hogy „mások ábrázolása nem könnyen választható el a manipulációtól”,⁴³ érthető az az első pillantásra talán nem magától értetődő összefüggés is, amelynek értelmében az antropológia a személyesség beengedésével – vagyis elkerülhetetlen jelenlétének reflektálásával – nemcsak az objektivitás illuzórikus voltának tudatosítását éri el, hanem (s éppen az irodalomtudomány eredményeire támaszkodva) azt is, hogy a másik ne csak az antropológiai terepmunka személyes találkozásáiban, hanem az antropológiai szövegben is szóhoz jusson: a másik így leírt és vizsgált – uralt és birtokolt – kutatási tárgyból beszélgetőtárrá válik. Az antropológus leginkább úgy mondhatja el, milyen (hatással volt rá) a másik kultúra, hogy magáról is beszél.

Milyen arcot rajzol nekem ez a könyv? Milyen arcot rajzoltam magamnak? Az elődeimet keresem. Minden fejezetben, rendszerint az elején és a végén, személyes hangon beszélek. Úgy érzem, sikerült megvalósítanom a személyes olvasást, amelyről az előző könyvemben a traumaszövegek olvasása kapcsán beszéltem: ott elmondtam, milyen (lenne), de nem csináltam meg.⁴⁴ Ebben a könyvben megcsináltam.

Megpróbáltam megmutatni, milyen volt találkozni ezzel az öt női íróval, milyen volt megismerkedni velük: megküzdeni az ismerethiánnyal, azzal, hogy nem voltak előzetes támpontjaim, az iskolából hozott olvasmányélményeim – Czöbel Minka és Erdős Renée esetében –, vagy azzal, hogy korábban egy egészen más és nagyon erőteljes képem volt az íróról – Nemes Nagy Ágnes esetében –, amelyet át kellett alakítanom. Sokkoló volt megtudni, hogy Nemes Nagy Ágnes titkolta nőies verseit, ahogy azt is, hogy az irodalomtörténet-írás posztumusz megjelenésük után sem vett róluk tudomást. Lesznai Anna esetében az emigráció, illetve a kultikusan rajongó és múzeumi értelmezés távolító és lezáró hatásai ellenében, Kosztolányiné Harnos Ilonánál pedig az írófeleség státusból adódó komplex problémakör értelmezése segítségével alakítottam ki olvasatomat. Minden esetben kiderült, hogy annak, hogy a mai irodalmi kánonok nem ismerik ezeket a női írókat, távolról sem kizárólag esztétikai okai vannak. Az életút, a személyes és irodalmi kapcsolatok, az egzisztenciális helyzet sokkal nagyobb szerepet játszott ebben, mint ahogy erről az irodalomtörténet-írás hagyományosan vélekedik.

⁴² Paul Atkinson: A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. Ford. Mester Tibor, In: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Szerk. Thomka Beáta, Bp.: Kijárat, 1999. 121–149.

⁴³ Clifford Geertz: A tény után. Részlet a könyv egyik fejezetéből. Ford. Orzós Ágnes, *Magyar Lettre Internationale*, 1995/ősz, 26–29.

⁴⁴ Menyhért Anna: Előszó; Személyes olvasás. Traumairodalom. In: Uő: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Bp.: Anonymus–Ráció, 2008. 5–10., 11–60.

ELBOCSÁTOTT MESTEREK

A szerkesztőség úgy találta, hogy az ELTE Bölcsészettudományi Kar kiemelkedő tanárainak leépítése, kényszernyugdíjazása nem pusztán egy magyar egyetem személyzeti és gazdasági belügye. Olyan tanárokról van szó, akik a kortárs magyar kultúra egészére vannak jelentős hatással, az őket ért kínos méltatlanság sok magyar értelmiségi arcát pírítja. Megkértük néhány szerzőnket, kollégánkat, barátunkat, hogy írjanak az érintettek-ről néhány sort. Összeállításunk tisztelgő kalaplengetés, ennyi telik egy irodalmi folyóirattól. A tizenkét rövid szöveg viszont több ennél: tanítványok, kollégák, pályatársak megbecsülésének, szeretetének néha anekdotikus, néha komoly, néha humoros megfogalmazása. (A szerk.)

*

Egy egyetem híre és teljesítménye mindig konkrét tanáregyériségek hírében és teljesítményében ölt testet. Csakis kiemelkedő tanáregyériségei kölcsönözhetnek neki arcot. Az ELTE Bölcsészettudományi Karáról nemrégiben elbocsátott vagy nyugdíjazott tanárok szinte mindegyike azok közé az oktatók közé tartozik, akiknek az elmúlt évtizedekben a Kar a hírét és az arcát köszönhette. Különösen fájó veszteség érte a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetet, amely elveszítette Demeter Júliát, Margócsy Istvánt, Tarján Tamást és Tverdota Györgyöt, miközben nyugdíjba ment Szegedy-Maszák Mihály is. Hogy mekkora szellemi és emberi hiány marad utánuk, azt a következő években mind jobban érzékelni fogjuk.

Legszívesebben mindegyikükről elmesélnék egy-egy epizódot azoknak, akik tanári arcukat nem ismerik. De hadd beszéljek most csupán két közvetlen kollégámról, barátomról, Tarján Tamásról és Tverdota Györgyről.

Tarján Tamással hosszú évek óta osztozunk közös szobán. Így aztán sajnos viszonylag ritkán találkozunk, elkerüljük egymást óráinkkal. Többnyire csütörtökönként van lehetőségünk szót váltani. Máskor és máshogyan szocializálódtunk az egyetem világában, de úgy érzem, az évek alatt kialakult bennünk a másik mély értése és tisztelete. A kötődés a konkrét fizikai helyhez, illetve a képesség, hogy azt berendezzük, formáljuk, Tamásban sokkal erősebb, mint bennem. A falakon az ő képei, színházi plakátjai függenek. A szekrény tetején és a sarokban az ő növényei állnak, amelyeket odaadóan gondoz. Egy teáskannából öntözi őket. Tamás impulzív ember, és az impulzív embereknek sokszor nem jut figyelmük a másakra. Benne azonban mély ésigazi figyelem, kíváncsiság él. Olyan ember ő, aki soha nem árulja el a másik bizalmát. Ezt látom abban, ahogyan a növények gondját viseli. Ha már nem fog bejárni minden héten, ha csütörtökönként nem váltunk szót egymással, akár csak néhány mondatot, amelyek nekem mindig az egyetem otthonosságát jelentették, a növényeket szeretném úgy ápolni, hogy legalább ők ne nagyon vegyék észre a hiányt. A bekeretezett színházi plakátok is természetesen a helyükön maradnak.

Tverdota György később érkezett az egyetemre. Előtte az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgozott a Ménési úton. Hogyan beszéljen egy férfi egy másik, idősebb férfiról, akit szeret? Gyurival minden szerdán este van egy közös óránk. Tanrenden kívüli óra ez, azokat a hallgatókat hívjuk meg rá, akiket kiemelkedően tehetségesnek tartunk. Az évek so-

rán nagyon sok hallgató fordult meg ezen az órán, akik beváltották a reményeinket. Szilágyi Zsófia és Gintli Tibor is minden héten részt vesz a beszélgetéseken, amelyek témáját a modern magyar irodalom és a tágan értelmezett kortárs kultúra köréből a hallgatók választják ki. De az óra igazi lelke nem mi vagyunk, a fiatalabbak, hanem Gyuri. A mosolya, a jósága, a nevetése, a szívmelegsége és a mesterekre jellemző finom bölcsessége, amely soha sem rak fölösleges terheket a másokra. Bámulom őt, hálás vagyok, hogy a barátja lehetek, és hogy hétről-hétre együtt lehettem vele, a Tanárral. Nem hiszem, hogy nélküle folytatni tudnánk, amit együtt elkezdtünk. Innen üzenem: Gyuri, legyél köztünk még nagyon sokáig!

Schein Gábor

*

El, veszni

Egyetemről eltanácsolt mestereimnek, tanárainknak köszönettel

*Elveszni hagyni, elmenni addig,
hagyni elveszni mind, akitől
tanulni, nem menni kéne,
hagyni veszni addig,
ameddig és amaddig,
elmenni annyi,
hogy minden annyi,
hagyni hogy legyen
nem tudni hagyni.*

*Nem hagyni tudni,
nem tanulni, nem akarni
tudni, hogy mi vitt el addig,
mi hozott eddig,
mikor szavukat vesztik,
akik nem is adják addig,
amíg minden hanyatlik.*

*E tévedéseiig eljutni hagyni
a világot, az ész és érzés alattit.
Jó érzés adni, de jobb elvenni,
jó hogy hanyatlik,
ha megvolt eddig.
A jeltelent jelentik.
Katalógust olvasni,
bár nem tetszik.*

*Már ez sincs itt, és az sincs itt.
Az el az megrémít,
elveszni hagyni tudat alattit,
tapasztalattól elszakadni,
elhagyni, elhagyni, elhagyni.*

Vörös István

*

Tarján Tamás

Nagyjából 1994 ősze lehetett, másodéves voltam az ELTE-n, magyar-filozófia szakra jártam. Véletlenül kerültem a magyar szakra, igazából történész szerettem volna lenni. Mivel ez volt minden vágyam, túl kockázatosnak gondoltam, hogy felvételizzek. Az irodalom viszont nem érdekelt, így minden tét nélkül indulhattam az országos középiskolai irodalmi versenyen (OKTV), negyedik lettem, fölvettek. Az egyetemre kerülvén irodalmi ismeret-im általában csekélyek voltak, szorongtam is eleget. Az ún. „mai magyar irodalomból” egyetlen ember érdekelt, Tandori Dezső, nem is nagyon ismertem mást. Kifigyeltem, hogy bizonyos Tarján Tamás tart róla szemináriumot, mégpedig titokzatos, esti szemináriumot, fél hattól hétig. Üres volt az épület, hárman jártunk vagy négyen. Tarján közvetlenül előtte tartott előadására is beültem, vizsgázni nem akartam, de reméltem, ott is szó lesz Tandoriról. Volt is, meg mindenféle más emberről is, föltűnt, hogy Tarján mindegyiket jó ismerősként, bizalmasan emlegeti, ismeri örömeiket-bánataikat. Ráadásul az volt a benyomásom, az utóbbi négy-öt évtized minden magyar nyelvű versét fejből tudja. Én a Himnuszon kívül ma sem tudok mást, de az előadás azért is lefegyverzett, mert mindig mosolygott közben. Kedvesen, derűvel, a bölcsészkaron szokatlan, kellemes orgánumon, szabatosan és kifejezően beszélt. Minden jegyzet nélkül kiállt a katedra elé, hátra tett tenyerével nekitámaszkodott az asztalnak, és mintha csak valami huncut galeriről mesélt volna, akik borzasztó érdekes dolgokkal foglalkoznak dévajul, költészet, novellák, színház, brrr.

A szemináriumra igyekeztem előre elolvasni a kari könyvtárban föllelhető művei közül a Tandorival foglalkozókat, hogy majd alkalomadtán villogni tudjak. Láttam, hogy a *Talált tárgy* kötet sakkverseiről is írt, hosszan és érdekesen, de úgy láttam, egy ponton tévesen. Nem irodalomtudományi tévedést vettem észre, hol voltam én ettől, hanem sakk-tárgyit. Ekkortájt időm jó részét sakkozással töltöttem matek-fizika szakos szobatársammal: aki hamarabb hazaért a kollégiumba, fölállította a bábukat, és cigarettázva várta a másikat, aki megérkezvén szó nélkül odatelepedett, és már lépett is. Szóval mivel általában félbehagyott állások keringtek a fejemben, úgy láttam, Tarján nem veszi tekintetbe, hogy a *Táj két figurával* című költeményben nem egyszerűen sakklépések szerepelnek, hanem a vers egy játszma részlete. Következő órára a kollégiumban használt szépen faragott sakktablómmal a hónom alatt érkeztem, előpakoltam a bábukat, és lejátszottam a táblán a költeményt. Közben elővezettem nézeteimet a bábuk mozgásának jelentéséről, vagyis még valami értelmezést is eszközöltem. Végig gombóc volt a torkomban, gondoltam, kár a tanárt heccelni, föltesz három keresztkérdést, és kiderül, hogy fogalmam sincs semmiről. De neki nagyon tetszett a dolog. Biztatott, hogy írjam meg, persze ne olyan sütn, ahogy előadtam. Meg is írtam néhány oldalon, aztán Tarján és Domokos Mátyás kommentárjával meg is jelent a *Holmiban*, afféle olvasói levélként. Ez volt az első publikációm. Gondoltam, ha ez az irodalom, akkor egész érdekes.

Hites Sándor

*

Pontpontpont Lajos, ufó, szalonna, Bessenyei

Először az Eötvös Collegiumban jártam hozzá órára, ahová többek közt éppen az édesapja, a kitűnő Margócsy József vett fel engem a vizsgák után. Mindjárt az elején a mély vízbe kerültem. Hosszú asztal körül ültünk a szemináriumi teremben, és az ifjabb Margócsy mind-

járt az elején elkezdte a Collegiumban megszokott fejkopogtatást: száz címet diktált le, versékét, regényekét, filozófiai munkákét vegyest, és az volt a feladatunk, hogy írjuk mellé az íróikat. Gólya voltam, tájékozottnak képzeltem magam, remegtem a bizonyítási vágytól. Hát, nem egészen úgy sikerült, ahogy reméltem. Ahogy egy levélben írtam utána: „Nos, tudtam vagy harmincat. Hű, de művelt vagyok. Szégyellem is magam. (Bár a többiek se tudtak mindent, sőt.)”. Félműveltségemre példa, hogy *A vándor és a bujdosó* mellé nagy kínomban (akkorra már ott volt a könyv a polcomon, én vettem meg, de az író neve sehogy sem akart eszembe jutni) odaírtam: ... Lajos. Sosem felejttem el Margócsy akkor még szigorúnak látott arcát, ahogy nem bír uralkodni a derűltségén, mikor felolvassa a megfejtésemet.

Fantasztikus órák voltak, tele vitával és izgalommal. Illetve inkább csak mi vitáztunk, mert a „Mit gondolnak?” nyitókérdés után Margócsy csak ült és érdeklődve, feszült figyelemmel vagy néha kis mosollyal hallgatott, és egyenletesen jegyzetelt, hogy aztán az óra végén szembesítsen minket azzal, amit mondtunk – többnyire persze hülyeségeket. Bírálata mindig lényeglátó volt, de nem bántó, indoklása elegáns és megalapozott. Később az egyetemen is folytatta ezt az órát; már nem tudom, miért, de akkortájt sem mi nem kaptunk érte kreditet, sem ő pénzt, de nem is ez volt a lényeg, hanem a tiszta szellemi izgalom, a „nagyon komoly játék”, amit kifulladásig játszottunk nevetve és dühöngve és ámuló figyelemmel, néha csak hárman-négyen, néha többen. Komolyan vett minket, és mindenre figyelt. Darvasinak akkortájt jelent meg az első novelláskötete, Borbély Szilárdnak az első verseskönyve – behozta, elolvastuk. Olvastunk Déryt, Bodor Ádámot, Hegelt és Babitsot – edzés volt ez a javából, felkészített minket (leendő esztétát, író, papot, kritikust) a további tornákra, leckéket adott lovagiasságból, ironiából, eleganciából. Megláttatta velünk a lényeket.

Az első évben vadul írtam órai mondásait, egy részük a leveleimben megmaradt. Talán illetlenség is felidéznom valamit, ami a pillanat hevében volt igazán hatásos (vessük csak össze ezt a meggyőzően szenvedélyes lazaságot Margócsy tanulmányainak fegyelmezett prózastílusával), de a tanítványai kedvéért mégis ide másolok néhány részletet a „bevezetés az irodalomba” jellegű első óráiról, mert talán megvillant valamit a Margócsyhang és -pedagógia lényegéből. (A levelet Dragomán Györgynek írtam, igyekeztem nem javítani tizenkilenc éves kori stílbicsaklásaimon.)

„Margócsynál maradvá: emlékszel számos vitánkra arról, hogy minek ismerni a költők s más efféle futóbolondok magánéletét? Hát most erről beszélünk. Először is arról, hogy összefügg-e élet és költészet. Egye fene, erről nem írok, hülyeség, nem is jutottunk semmire. Viszont M. azt mondta, hogy, idézek, »Arany János vesekövei megtekinthetők a nagy-kőrösi múzeumban.« Csak M. hangját képzeld hozzá, a megfelelő, előkelően gunyoros hangsúlyokkal. A hitelességről pedig annyit, hogy rendkívül meggyőző példát hozott, de ehhez ismerned kell az előzményeket is. A múlt héten Csokonairól magyarázott, s egyszerre csak észrevette, hogy nem őt nézzük, hanem valamit mögötte. Megfordult, s uramfia, mit lát? Egy piros-zöld-kék tárgy húzott el az ablak előtt. Valami repülőféle lehetett, de nem úgy nézett ki. És most jön a halhatatlan példa: »És mi van, ha én, Margócsy István, Weöres egysoros verseihez egy újat írok, úgymint: 'Hétfő este ufót láttam, csacsacs.' Önök is látták, ott volt. Ez lenne a költői hitelesség?« M. most kegyetlenül, megfontoltan és előre kitervelt szándékkal szétveri iskolás irodalmi fogalmainkat. Áldassék a neve érte. Ócska és beskatulyázó kategóriáink vannak – sorolja: őszinteség, eredetiség, hitelesség. XIX. századi irodalmi kategóriák, középiskolás elemzések céljára. »Mi az, hogy lélektani hitelesség? A partikuláris hevületből jön a költészet, lineárisan?« És: »Nem a lélek oldaláról kell az irodalmat megközelíteni.« Ezt sem kommentálok, csak még egy mondatát idézném: »A korai Babits akkorát csuklik, mikor vallásos költészetet művel, hogy ihajcsuhaj.«”

„Margócsyra Babitsot kellett olvasni: Hadjárat a semmibe. Mielőtt a részletekbe belemerülnék, leirom ide Margócsy néhány örök érvényű kijelentését, szóösszetételét:

- az érzelmi lírában a költő szagolgtatja a virágot...
- ... a népmesében a derék királyfi bemegy az erdőbe, és íme, szalonnát pörköl
- expresszionista buggyanás
- Rejtő az irónia féktelen verbális tombolása
- A költészet nagy része arról szól, hogy én, Jancsi, szeretem Juliskát, vagy jajistenem, meg fogok halni
- A filozófia nem holmi úri huncutság. Bessenyei György *A filozófus* című pezsgő komédiájában – amit, gondolom, nap mint nap forgatnak – kimondja, hogy a filozófia nem ember ellen való.”

Ahogy az ember öregszik, és ezeket a „roppant derék” szellemi elfoglaltságokat már csak meg-megroppanó derékkal bírja, életfontosságú felidézni ezeknek a szemináriumoknak humorát és okosságát – erőt ad, példát, menedéket. Margócsy István nélkülözhetetlen.

Szabó T. Anna

*

Tarján Tamásról

Nem tanított, nem is voltunk soha közeli kapcsolatban – kollégám sem volt, csak régóta ismerjük egymást innen-onnan; ha találkozunk, köszönünk, persze; legfőljebb röviden és felületesen beszélgetünk. Sok tekintetben hasonló lehet az ízlésünk, de nekem ő kicsit mindenevő – olyan műveket, szerzőket is kedvel, amelyek-akik tőlem idegenek. Nem is mindig érdekes, amit ír – és sokat ír.

De, de... ő a Tarján Tamás. Nála többet a jelenkor és a közelmúlt irodalmából kevesen olvastak – ezért tud mindenről írni és beszélni. Ha valakiről nem találunk semmi irodalmat (mai vagy közelmúltbeli szerzőről) – meg kell nézni Tarján Tamást. Biztos, hogy foglalkozott vele. Ráadásul nem tudok még egy kritikust (irodalomértelmezőt), akiről el lehetne mondani, hogy az elbeszélő, lírai és drámai műnemet egyformán alaposan és mélyen ismeri: regényben, versben, színházban – és mindenben, ami magyar irodalom – páratlanul, példátlanul, lenyűgözően otthon van. Mindezek tetejébe pedig: nyomdakészen beszél. Aligha hallottam bárkit úgy megszólalni, bármiről szabadon, improvizálva beszélni, mint őt – egyetlen félresikerült egyeztetésen, rosszul megválasztott szón, túl hosszan kanyargó vagy elharapott mondaton nem lehetne rajtacsípní; úgy, ahogyan mondja, ki lehetne szedni, meg lehetne jelentetni.

Aki ilyen felkészültséggel, tudással és előadókészséggel tanít, annak hálásak lehetnek a tanítványai. Hálás és büszke lehet(ne) az egyetem is...

Kálmán C. György

*

Nemrég jelent meg Festschrift Tverdota Gyuri születésnapjára, *Egy közép-európai értelmiségi napjainkban* címmel. Tavaly nyárra, amikor a kötetet átadták, már világos lett, hogy a közép-európaiság ismét kérdéses fogalomná válik: nem pusztán egy régiót jelöl Európa egy bizonyos részén, hanem ismét magára veszi azon jelentésrétegeket is, melyeket már a múlthoz tartozónak véltünk. Közép-Európa egy része ismét olyan politikai-pszichológiai konstelláció felé halad, amit egyesek anarchiának, mások nihilizmusnak, ismét mások mindközönségesen autarkriának neveznek. „Közép-Európa” nem békés leíró fogalom, hanem ismét baljós, zavaros, békétlen viszonyok jelölője.

Tverdota Gyuri Németh Andorról írt könyvében nevezi a jeles irodalmárt közép-európai értelmiséginek, azt sugallva, hogy értelmiséginek lenni ebben a régióban speciális hivatás. Ha végiggondoljuk, milyen esélyei voltak az értelmiségi (és egyáltalán: az emberi) létnek az elmúlt századok során, akkor látjuk, miért és hogyan más egy magyar értelmiségi sorsa egy némethez, franciához vagy hollandhoz képest. Elég fellapozni Ady kötetét, felidézni József Attila sorsát, elmerengeni Kassák pályafutásán.

Kedves és megtisztelő gesztus volt a szerkesztőktől, hogy a Festschrift címében az ünnepelt napjaink közép-európai értelmiségijeként jelölték meg, hiszen egy bizonyos nézőpontból ez valódi rang, kitüntetés. Egy másik nézőpontból azonban ez kemény küzdelmeket, nehéz sorsot, olykor kudarcokat és fájó pofonokat jelent.

Tverdota Gyuri ízig-vérig nagy formátumú közép-európai értelmiségi. Annak minden szépségével és terhével. Kívánok neki még sok erőt és sok szép feladatot!

Deczki Sarolta

*

Margócsy tanár

Nem tanított diákként (talán össze sem jött volna, az életkorunk miatt), de együtt dolgoztunk az egyetemen, úgyhogy volt alkalmam folyamatosan tanulni tőle – felnőttként. Láttam azt is, hogy miként tanított. Kérlelhetetlen eréllyel és szigorral, ám nárcizmus és góg nélkül. Aki látott már bölcsészkart belülről, az tudja, hogy a nagy tanárok két visszatérő betegségéről van szó. Margócsy azonban vitathatatlan tudású tanár, akinek a tekintélye is magától értetődő, így nem szorul rá semmiféle teatralitásra. Sokféleképp változó évtizedek voltak azok, amelyeket együtt töltöttünk, s Margócsy mindig ugyanolyan megbízható, okos és tisztességes maradt, éppúgy lehetett rá számítani, ahogy azt ezután is tesszük: diákok, tanárok, barátok, az ellenfelek, mind, akik becsüljük őt.

György Péter

*

Van olyan, hogy szakértő

Amikor még a rádióban megvolt a műsorom, Tarján Tamást gyakran hívtam el, ahogy az általam szerkesztett lapban is sokat publikál. A rádióműsor lényege a vita volt, különböző nézeteknek kellett kísérletet tenni arra, hogy meghallják egymás érveit. Egyszerűen fogalmazva, liberális és konzervatív szempontoknak – de nem politikai értelemben. Tarjánról nem tudnám megmondani, hogy „minek” hívtuk el, liberálisnak vagy konzervatívnak, talán hol ennek, hol annak, attól függően, milyen színházi előadásról volt szó. Egyszerűen csak szakértőnek jött. Vágni nem kellett; egyetemi tanár, úgy beszél, ahogy ír, mehet a nyomdába, műsorba. Ezért is tud – és, remélem, még tud – annyit dolgozni. Elképesztő lexikális tudása van, ideális szakértő. Néha úgy éreztem, készülnie sem kell, míg a villamoson ül, végiggondolja. Bírál, de nem kalapál laposra, nem aláz meg, nem egóból ír és nem tetszelegnek saját magának a mondatai. Dicsér, de nem lihegi körül, nem udvarol, nincs „oda”. Véleménye nem előre kiszámítható, de nem is arra játszik, hogy kiszámíthatatlan legyen. Nem pozór, csak szakértő. Bármilyen kuratóriumba beülhet. A véleménye lehet megosztó, mert szuverén, a személye nem.

Nem tudom, van-e olyan magyar irodalmi vagy színházi lap, ahol nem publikált. Talán a dacos fiatalok lapjában, ha még alapítanak ilyeneket ma.

Ha felhívunk egy színházat, mi, Kritikusok Céhe, hogy ki tartsa a következő Kritikus órát náluk – közönségtalálkozó, némi kritikai felhanggal –, el fog hangzani a neve. Mert a dolognak akkor van súlya, komolysága, ha Tarján tartja. És Tamás elvállalja, szépen kérjük, ő pedig igent mond, megcsinálja, ingyen. Sokat tett, tesz a közösségért. Nem látványosan, hanem ahogy egy tanár, egy kritikus tud. Szóval és betűvel és szakértelemmel. Nekem nincs már másorom a rádióban, ahová meghívhatnám, Tarján Tamásnak pedig katedrája, ahol tanítson. Szűkülnek nyilvános tereink.

Tompa Andrea

*

Folyamatos jelenidő

A Nádasdy- és Margócsy-órákon pedagógiát is lehet tanulni. Ez a pedagógia, röviden, az autonóm gondolkodásról szól. Minden szükséges nyelvtörténeti információt megkaptam – hogy össze tudom-e illeszteni rendszerré, az én felelősségem. Mond-e nekem valamit az irodalmi mű – az én felelősségem. Ha a szöveget elfedik előlem a recepciótörténet közhelelyei, az én felelősségem. Ha nem volt időm olvasni, az én felelősségem. Ha semmit se gondolok, az én felelősségem. És amikor túlságosan rám nehezedik a felelősség, szembe-sít korlátoltsággal, hanyagsággal, akkor ez a pedagógia nagyvonalúan a segítségemre siet. Lehet korrigálni, lehet lépni, tovább, és lehet nevetni ezen az egészen (magamon); szabad vagyok, kezdek újra előlről. Az én felelősségem. És így tovább, *da capo*. Semmi *fine!*

Szűcs Teri

*

Közel negyven éve ismerjük egymást. Én rengeteget öregedtem közben, Kálmán Laci jóval kevesebbet. A kor mindenekelőtt viszonyulás, és Kálmán ma is úgy viszonyul a hallgatókhoz is, az idős professzorokhoz is, mint mondjuk harminc éve. Hogyan? Alapból mindenkihez egyformán, és leginkább vitatkozva. Elég harapós vitapartner, mindenre kapásból reagál és mindig adekvát módon. Ha ellentmond (és mikor nem?), mindig keményen fogalmaz, de soha senkivel szemben nem éreztet sem alá-, sem fölérendeltséget. Nem is ismer ilyen fogalmakat. Más kérdés, hogy bosszantóan gyakran szokott igazsá lenni, és a butasággal, tudatlansággal szemben időnként meglátszik rajta némi ingerültség. Foglalkozására nézve nyelvész, ennek az elég tágas tudományterületnek egymástól elég távol eső részeit műveli. Az őt érdeklő nyelvészeti területeknek többnyire a logikához is van köze – innen a szakmai kapcsolat közöttünk. Fontos számára, hogy hogyan lehet laikusok számára érthető, fogyasztható módon beszélni nyelvről és nyelvészetről. Ezt nem az úgynevezett nyelvművelők módjára képzelem el – ide vonatkozó fejtegetései alighanem több ellenséget szereztek számára, mint barátot. Ugyancsak nem a kényelmes, nyugodt életet biztosítja a maga számára politikai írásaival és tetteivel – nem hiszem, hogy a „veszélyesen élni” jelszavát elfogadná magáénak, de az biztos, hogy érdekes életet él, és a veszélyek elkerülése végett való hallgatás a legkevésbé jellemző rá.

Minden megvan benne, ami egy nagy tanáregyéniséghez kell: a nagy és nem túlspecializált felkészültségen felül a figyelmet lekötni mindig képes eredetiség, a tanítványok

önálló munkáját stimuláló, segítően ható kritikai szellem, a rugalmasság. De tehetségének éppen ez az oldala az, amire a magyar egyetemi és tudományos élet a legkevésbé tartott igényt. A legújabb sajnálatos események éppenséggel nem jelentenek meglepő fordulatot, csak egy újabb fejezetet abban az ostoba történetben, amelyben egy ilyen képességű tanárnak folyton azért kell küzdenie, hogy egyáltalán taníthasson. Abban bízom, hogy ha happy end nem is jön el, a történet azért nem zárul le ezen az ocsmányi ponton.

Máté András

*

Át a vaníliás karikán

Átnézek a saját, frissen sült vaníliás karikámon, kinek ne volna!, s a megédesített, kicsiny kép ott vidámlik, kacag, gigantikus örömbé forgatná a kínos nevetést, mely a vicces hírt követi, hogy az egyetem, az egyetemem kiveti magából legjobb tanárait. Nekem nem fáj, rég nem járok oda. Nem is érdekel, miért érdekelne. Kapnak nyugdíjat, más meg mi volna fontos. Kacag az elmű, a gázmű, a csatmű meg a közös képviselő, a hallgató meg ugye végzi, mi nevéből természeténél fogva adódik. Nem idézem fel azokat a zajos, tapshelyettesítő lábdobogásokat, amelyek (emlék) Margócsy előadásait olyan sokszor zárták, őszintén szólva ezek a viharos diáki gesztusok mindig zavarba ejtettek. Itt most végre (végre!, eljött az idő!) megvallhatom, sose lábdobogtam. Nézem a karikámon át a képet, amikor az egyetem nevezett karának vezetője kimondja, sajnálja, de mást nem tehetett. Próbálok elképzelni, amint nem lehet mást tenni. Hullik a fejemre a vaníliás cukor, egészen beborít, már ártatlanabb hófehér nem is lehetnék, és még mindig nem látszik világosan, miért a tanárként is legelismertebbektől kell megválni, amikor az egyetem rá lesz szorítva arra, hogy spóroljon? Még mindig nem tudom a teljes listát, kiket bocsátottak el. Talán volt köztük olyan is (legalább egy, az is öröm), akinek terhes volt a tanítás, aki most boldog örömmel vág bele a kutatásaiba, mostantól nem kell az unt diáksággal foglalkoznia, írhatja a tanulmányait, könyvek sora készülhet el, amelyektől eddig a kötelező tanítási penzum elragadta a vágyott időt. A karikámon keresztül Margócsy is ilyennek látszik most, csak az önmegnyugtatás csokimázát kell levakarni a nyakamról. Befolyik a sálam alá is, elég ragacsos. Meg persze végül aligha hiszem, hogy az volna ennek a történetnek a legnagyobb vesztese, aki talán (lehet mondani, ide le lehet írni) az ELTE Bölcskar egyik legnagyobb tanáregyénisége (volt?, ilyenkor mi a helyes?), akiért ténylegesen rajongtak a hallgatói, akitől plusz (titkos, meg nem hirdetett, csak nekünk!, na, tessék ilyen órát tartani!, csak még idén!, jövőre, nem, persze, akkor már nem kell!, vagy azt majd kisírjuk jövőre, és hallgatunk róla!) órákért esengett a titkos tanítványi kör. Nem, nyilván Margócsy ezután a tanulmányaiba felejtkezik majd, kritikákat, Margináliákat ír, lapot szerkeszt. Nem kell félteni. Ha hullahoppkarikázni kezdek a csokis-vaníliás képszűrőmmel, tulajdonképpen az is érthető lesz, miért arra van legkevésbé szüksége a nagyméltóságú tanári karnak, aki tanítani a legjobban tud. De hogy (s miért?) kezdenék hullahoppkarikázni. Tavasz van. Nap süt. Olvad rám a csoki, beborít, moccanni sem tudok. Rohadtul szégyellem magam, hogy ez ellen (sem) tudtam mit sem tenni.

Ambrus Judit

Keresztrejtvény

T.T. tiszteletére

Talán kevesen (sokan?) tudják: Tarján Tamás a magyar keresztrejtvény-művészet egyik reprezentánsa. Másként fogalmazva: éveken át a tanár-irodalomtörténész-kritikus-paródiaszerző kedves hobbija kereset-kiegészítésként szolgált. Az itt megfejthető rejtvényt szeretettel ajánlom neki – amatőr a profinak – és a Jelenkor olvasóinak. A két fősor megfejtése a következő lapszám megjelenéséig beküldhető az alábbi címre: remenyi@palatinuskiado.hu
A megfejtők közt három, dedikált *Szénszünetet* sorsolok ki, szigorú családom jelenlétében.

Reményi József Tamás

VÍZSZINTES

1. Címerállat T.T. családi fészkének, Gödöllőnek a címerében. 7. Leveszel vagy lánnyal teszi. 11. Hibbant. 12. Éjfeketéjét. 14. **T.T. futballcsapata**. 16. Foghúsa. 17. Petőfi szobrása. 18. Helyrag. 20. ... becsületes. 23. Vallás rövid. 24. ENI. 26. Kiszalad. 28. Szovjet repülőtípus. 29. ... Lajos, író, T.T. kismonográfiát írt róla. 30. „Csonka” elem. 31. Amerikai kémszervezet. 32. Német névelő. 33. Csontközi anyag, névelővel. 36. Számhatározórag. 38. Támogat. 41. Meg..., nem jutsz tovább. 43. Hamis. 44. Időszámítás előtt. 46. ... *legendája*, Szabó Dezső kötete. 48. Láng veti. 49. Tőr betűi. 51. Egy közel-keleti országét. 53. ... Gyula, író, esszéista, kávéház-kutató, T.T. egykori tanítványa. 55. Gazdaságos rövid. 59. Szoknyára néz föl a Vidám Park Elvarázsolt kastélya előtt. 61. Igyatok, latinul. 63. Kitalál. 65. Világbajnok olasz csatár. 66. **T.T. költője**.

FÜGGŐLEGES

2. Minarik ..., T.T. egyik kedves írójának hőse. 3. Egy különleges kisfiú beceneve. 4. Lánynevet, ékezet nélkül. 5. Afrikai ország. 6. Megjelölés. 7. Helyrajzi egység rövid. 8. H..., vietnami város. 9. ... Endre, a *Hosszú előszoba* írója. 10. Folyókn, névelővel. 13. Férfinév. 14. Juhász ..., a *Babonák napja csütörtök* költője. 15. Az *Utazás az éjszaka mélyére* szerzője, ékezet nélkül. 19. A *Henry és June* szerzőjének keresztnéve ékezetek nélkül. 21. T.T. náluk járt középiskolába. 22. Torok alatt és a malomban. 25. ... van, nem téved. 27. Zalán Tibor eredeti családneve. 32. Sárkány, latinul, fonetikusán. 34. Drágakő, ékezet nélkül. 35. Lepusztult. 37. Indítéka. 39. Energiahordozó. 40. Herceg – Simon István lova. 42. ... Tekla, a néprajzos(!) T.T. nagyrabecsült tanára, *A magyar nép hiedelemvilága* című munka szerzője. 45. Neki van a legismertebb sírja. 47. Forgách András Riefenstahlról mintázott hőisére. 50. Ő nem Ábel, ... 52. A fenyő termése. 54. Árpád, ..., Ond ... 56. Folyó Oroszországban. 57. ... Marple. 58. ... publicae. 60. „Végtelen” átok. 62. Cső, régiesen. 64. Orosz kérdőszó.

1	2	3	4	5		6		7	8	9	10	
	11					12	13					
14					15							
		16							17			
18	19		20			21		22		23		
24		25		26					27		28	
29					30							
31				32				33		34	35	
	36		37			38	39					
40		41			42				43			
44	45		46					47		48		
49		50		51					52			
53			54		55		56			57		58
59				60			61				62	
	63					64		65				
66												

Összefüggéseink

1996 őszén iratkoztam be az ELTE magyar-angol szakára, illetve az Eötvös Collegiumba. Ugyanebben az évben jelent meg Margócsy István kötete, a *Nagyon komoly játékok*, benne a „névszón ige” című, méltán híres tanulmánnyal, amely így fogalmaz a hetvenes évek poétikai fordulatáról a magyar lírában. „[A] nyelvkritikus költészet...”, midőn a ... szavak relatív érvénytelenségét látja be és fogalmazza meg, akkor, a szavak jelentésének elkopásával és elértéktelenedésével szembesülvén, a szavak önálló poétikai szerepét fogja korlátozni, s a szavak körülírására, egymás közötti összefüggéseire, kontextusára, azaz a mondatokra fog koncentrálni. A szavak szerepét a mondatok fogják átvenni.” Máig élénken emlékszem a kettős revelációra, amit olvasás közben éreztem: pályakezdő költőként hirtelen helyére kattant a fejemben, és artikulálhatóvá vált számomra, hogy számos kortárs szerző, aki addig csak „tetszett” vagy „nem tetszett”, mért hatott rám éppen úgy, ahogy; elsőéves egyetemistaként pedig elkezdtem más fényben nézni az irodalomtudományt: ami a felvételre készülés közben jobbra csak a szépirodalomra rátelepedő, abszolválandó penzumnak tűnt, hirtelen értelmet nyert, hiszen lám, olyasmire képes rávilágítani, amit primér irodalmi élményeim során hevesen érzékeltem ugyan, magamtól, elméleti reflexió nélkül azonban képtelen voltam megérteni és megfogalmazni. Egyszerre volt ez testi és szellemi öröm, afféle intellektuális orgazmus: hátradőltem a könyvtári széken, a gyomorszájam környéke kellemesen átmelegedett, a nyak- és hátizmaim ellazultak, a fejemben engedett a csikorgó feszültség, és egy percre minden könnyűnek és világosnak tetszett; ugyanakkor nemcsak belül járt át a „minden a helyére került” pillanatnyi eufóriája, hanem elégedetten konstatáltam, hogy én magam is a helyemen vagyok, jó lesz nekem itt.

És tényleg jó volt, sőt, azóta is jó, az irodalom és főképp az irodalmi élet minden kínjával-nyűgével együtt. Többek közt azért, mert egykori tanáraink képesek voltak rávezetni, hogy e küzdelmek szükségesek és örömteliek tudnak lenni. Parti Nagy Lajos költészetét például nyomokban roppantul élveztem, javarészt azonban képtelen voltam felfogni. Úgyhogy Margócsy „Poétika”-szemináriumán dafke a *Rókatárgy alkotmányok* című versből vállaltam kiselőadást, és a választás bejött. Mire végigolvastam a vonatkozó szakirodalmat, majd közösen felfejtettük a szöveg értelmének és utalásainak bonyolult és gyönyörű hálózatából mindazt, ami egy 90 perces, intenzíven izgalmas tanórába belefér, addigra nem csupán az *Esti kréta* című kötetet láttam át egészében és számos részletében, hanem úgy éreztem, és azóta is úgy érzem, Parti Nagy írásainak, gondolkodásmódjának lényegéhez kerültem közel. Hogy ez nem pusztán illúzió lehetett, az úgy nyolc év múlva derült ki, mikor a saját első verseskötetem kéziratának számos szakértő olvasója közül épp Parti Nagy Lajossal sikerült a leghatékonyabban együttgondolkodnunk, az ő javaslataiból profitáltam legtöbbit a javítgatás, szöszölés során, ezért lett végül ő a könyv szerkesztője, amiért azóta is hálás vagyok neki.

De az ELTE nemcsak az új terepek felfedezésében segített, hanem a már ismerős tájakon is addig rejtett zugokba vezetett el, illetve korábban ismeretlen nézőpontokat kínál. Az irodalomszerető gimnazisták javarésze a *Nyugat* különféle nemzedékein szocializálódik, én is úgy érkeztem a magyar szakra, hogy végigolvastam Babits, Kosztolányi, József Attila és a többiek összes versét, és erősen kételkedtem, mi újat lehetne még mondani róluk. Tverdota Györgynek „A harmincas-negyvenes évek költésze” címmel az Eötvös Collegiumban tartott óráján ez mégis hétről hétre sikerült. A *Szabad ötletek jegyzéke* kiadásával kapcsolatos dilemmák felidézésével – vajon mennyiben sérti a személyiség jogait a nem irodalmi, hanem terápiás céllal született, sokakat megbotránkoztató írás közlése, il-

letve egy közkezen forgó, kétes minőségű kalózpéldány után a hivatalos kiadás ront vagy javít-e a helyzeten – például elsőként ébresztett rá, hogy a filológia nemcsak bogarászás száraz betűk között, hanem komoly felelősség.

Szintén collegista szeminárium volt Tarján Tamás órája „Az 1968 utáni magyar irodalom”-ról. Bár 16 éves korom óta rendszeresen publikáltam elismert folyóiratokban, kissé mindig homályosnak éreztem, mi szükség ezekre, hiszen az emberek java része – hozzám hasonlóan –, ha olvas, akkor leginkább könyvet, úgyhogy a folyóiratok igen kevés olvasóhoz jutnak el, és kis példányszám mellett sem rentábilisek, azaz a lélek nem csupán balga, hanem atavisztikus fényűzésének tűnt a fenntartásuk. Tarján viszont a huszadik század második felének magyar irodalmát nem a prominens szerzők, hanem az egyes folyóiratok mentén mutatta be, és ahogy végigkövettük, miféle irányadó centrumként határozta meg az irodalmi közbeszédet egy-egy nemzedék számára a *Jelenkor*, a *Mozgó Világ*, az *Alföld* vagy a *Holmi*, én is ráébredtem, mennyire elemi feltétele a jó minőségű, változatos szövegek születésének, vagyis a fejlődésnek e szellemi műhelyek létezése és működése, és hogy az irodalom nem független zsenik magányos szöszmötölése, hanem épp annyira kivédhetetlenül és gyönyörűségeen közösségi tevékenység is. Sőt, e folyamat részeként tudatosult bennem, hogy egy efféle szellemi közösségnek a győri *Műhely* folyóirat révén magam is évek óta tagja vagyok, és hogy mennyit tanultam ebből; bizonyára nem független e felismerésektől, hogy szakdolgozatomat aztán épp Tarján Tamásnál, és épp a *Műhely* főszerkesztője, Villányi László költészetéről írtam.

Ahogy a fentiekből is kitűnhet, az volt a legjobb a tanáraimban, ahogy kézről kézre adtak minket, diákokat, hol a már feldolgozott téma másik oldalára vagy nem sejtett mélységeire világítva rá, hol egészen új távlatokat nyitva, minden félévben egyre szelebbebb, változatosabb lehetőségeket kínálva, hogy aztán érdeklődésünk szerint, meglehetősen szabadsággal válogassuk össze a menüből azt, ami számunkra a leghasznosabbnak tűnt. Nekik köszönhető, hogy sokszor furcsa módon még azt sem éreztem kényszernek, ami pedig kötelező volt. Irodalmárként a nyelvészet- és történelem-stúdiumokat igyekeztem mihamarabb letudni, épp csak az elvárt szintet teljesítve, hogy az indexembe került jegyek féléves átlaga sose kerüljön a Collegiumban előírt 4,5-ös szint alá. Nádasy Ádám előadásaira viszont a vizsgakötelezettségen túl is minden épelméjű angolszakos bejárt, hiszen egészen valószínűtlenül élvezetessé tudta tenni a számomra egyébként maximálisan, és magyar szakos tapasztalataim alapján bizonyítottan érdektelen fonológiát – máig sem értem, hogyan. A rejtélyt akkor sem tudom megfejteni, amikor különféle konferenciákon manapság beleszaladok egy-egy előadásába: ismételten elbűvöl olyan témákkal, amikről józan pillanataimban egyébként tudni szoktam, hogy teljesen közönyösen hagyjanak. A humor, a precizitás és a következetes logika nyilván fontos elemei a varázslatnak – de ilyenekkel más előadó is él, Nádasy titkos, személyes összetevőjét viszont mindmáig nem sikerült azonosítanom.

Hosszas dilemma után az angol szak doktori képzésén, egész pontosan az Irodalomtudományi Doktori Iskola Modern angol-amerikai irodalom programján kötöttem ki. Itt Dávidházi Péter tartotta a „Disszertációírás módszertana” című kötelező kurzust, ami sokunk számára tisztázta revelatív módon az alapokat. Ő fogalmazta meg nekünk először, hogy a jó disszertáció azon áll vagy bukik, van-e egy pontosan feltett kérdésünk, amire őszinte szenvedéllyel keressük a választ. Szintén ő hívta fel a figyelmünket a „publish or perish” („publikálj vagy pusztulj”) elvének visszásságára: azaz hogy a mennyiség hajhászása egyszersmind a minőség veszélyeztetésével járhat együtt, és ilyenkor megnyugtató volt ránézni, benne is látva annak megtestesült példáját, hogy az eredménytelen próbelé-kosság szköllája és a felületesség kharübdisze között azért mégiscsak lehetséges értelmes pályát bejárni. Legmélyebb hatást mégsem ez az órája tette rám, hanem az a szövegolvá-só szeminárium, ahol egy félévben keresztül elemeztük Alexander Pope *An Essay on Man*

című filozófiai költeményét. Huszonévesen eleve kizártnak tartottam, hogy egy 1700 körül alkotó szerző hosszú, didaktikus verse engem bármilyen módon érdekelhetne – bár időközben a Collegiumban Jankovics József több féléven át ugyanazt a lelkes társaságot visszavonó Gyöngyösi István-szemináriuma már bizonyította ennek ellenkezőjét, de azt akkoriban még csak szabályerősítő kivételként értékeltem –, Pope Dávidházi megközelítésében azonban egyszerűen lenyűgözött. Álmélkodva fedeztem fel a párhuzamokat Pope versének és Allen Ginsberg *Kaddish*ának gondolatmenete között, és az *An Essay on Man* több sorát nemcsak kívülről megtanultam – az egyetlen memoriter gimnazista korom óta –, hanem olykor azon kaptam magam, hogy életem válságos pillanataiban úgy mondogatom magamban, ahogy csak letűnt korokban volt szokás hinni a bölcsélet személyes megváltó erejében.

Hosszan folytathatnám. Hogy egykori tanáraink közül épp a fenti neveket emeltem ki ezúttal, azt a felsőoktatás jelenlegi helyzete és a *Jelenkor* felkérése indokolja, hiszen még sok mindenki másról tudnék és szeretnék épp ilyen lelkesen mesélni. Másfelől a személyes történetek nem feltétlenül tarthatnának számot közérdeklődésre: normális esetben a tanár és a diák közösen megélt öröme magánügy, önmagában nem, inkább csak eredményében említésre méltó. A diák azonban saját megnyugtató vagy aggasztó jövőjét is firtatja, mikor tanárai jelenét szemléli. A fent elsorolt mesterek egykor személyes hitelükkel tanítottak türelemre minket, megértetve velünk, hogy a bölcsészet lassú szakma, ahol bizony 35-40 éves is lesz az ember, mire elég tudást és módszert sajátít el ahhoz, hogy a szavakon túljutva elkezdje felfedezni a mondatok, a kontextus összefüggéseit, és főképp, hogy minderről mások számára is érvényes, árnyalt mondandóval szolgálhasson – amire úgy látom, hogy leegyszerűsítő jelszavak által ijesztően polarizált társadalmunkban nagyobb szükség volna, mint valaha. Hiszen a megértéshez és főleg ahhoz, hogy másokat a megértésben segíthessünk, rengeteg munka, ehhez pedig idő kell. Ezt a tényt teljesen figyelmen kívül hagyja az az elképzelés, amely az irodalmárt éppúgy 62 évesen, szellemi fénykorában akarja nyugdíjba küldeni, ahogy a tizenéves kora óta végzett fizikai munkában kimerült bányászt, tűzoltót vagy vadakat terelő juhászt. Ha ez a fenyegető vízió megvalósul, akkor lassan rövidebb lesz a bölcsészek pályája, mint a balett-táncosoké vagy az asztronautáké. Mintha marslakók lennénk. Pedig a humaniőrák művelőinek feladata, ahogy nevük is mutatja, nagyon is evilági és gyakorlatias: az, hogy megtanítsanak minket ember-mivoltunkkal mihez kezdeni, konkrét problémák kapcsán a lehető legheylesebben, legtöbb szempontot figyelembe véve, azaz legbölcsebben dönteni magunk és mások boldogulása érdekében. Ami engem illet, jobb szeretnék egy olyan társadalomban élni, ahol ezt a jövendő nemzedékeknek is marad még kitől megtanulniuk.

Szlukovényi Katalin

MIKOR VOLT '89?

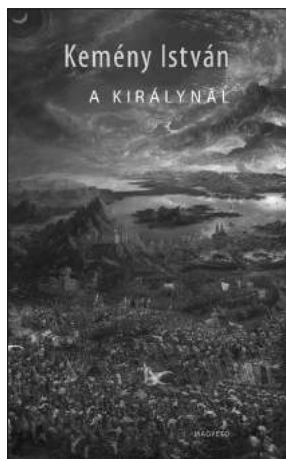
Kemény István: A királynál

2012 decemberében, az Ernst Múzeum megnyitásának centenáriuma alkalmából a *Kortárs* összeállítást közölte a műgyűjtő és múzeumalapító Ernst Lajos emlékére. Itt jelent meg Kemény István *Mikor volt 1912?* című esszéje; az alcíme: *Pár szó egy nagy korosztályról Ernst Lajos élete és halála kapcsán*. Nem hinném, hogy erőszakot tennék ezen az íráson, ha mindazt, amit Kemény elmond benne, rögvest visszafordítanám a saját generációjára. Ez a generáció persze a kellő távolságból nézve az én generációm is – egy szűk évtizeddel vagyok fiatalabb Keménynél –, s noha *nagy korosztálynak* távolról sem merném nevezni, a két századfordulós nemzedék párhuzamai és eltérései tanulságos mintázatot rajzolnak ki.

Ernst Lajos élete, szögezi le Kemény, a korosztályát tekintve is reprezentatív, mi több, „mintha még a Klasszikus Modernség életútját is jelképeznék: felhőtlen 19. századi gyerekkor, idealista ifjúkor, majd korai, csúnya és megalázó 20. századi halál. Az Üllői út »szagos, virágos fergetegétől« a megfulladásig.” A legfontosabb tanulságokkal mindazonáltal a pálya indulása, a keretfeltételek számbavétele szolgál. Ezt a bekezdést teljes egészében idézem:

Ernst Lajos különleges korosztályba tartozott: azok közé, akik a 19. század utolsó harmadában, de nem a legutolsó évtizedében születtek (tehát nagyjából a hatvanas és a kilencvenes év között). Mint például Kosztolányi, Molnár Ferenc és T. S. Eliot. Aki ebben a három évtizedben születik, az két évszázadot kap az élettől. A szüleinagyszülei végigélték az egyik századot, őt abban nevelték föl, abban tanult meg élni, azt a századot tanulta meg használni, de mégis ereje teljében fog átlépni a másikba. Sőt, utódai révén felelős is lesz érte, és alakíthatja is. Az már az ő dolga, hogy mit kezd ezzel a két évszázadnyi birtokkal. Egy ilyen ember kicsit gazdagabb, és nagyobb reményekkel vághat neki az életnek, mint mások. Legalábbis némi lelki plusszal, ami persze lehet inkább teher is. Mert az illetőnek – akár eszébe jut közben, akár nem – egész ifjúkorában ott lesz a fejében valahol elrejtőzve a gondolat, hogy egy korszakváltást majd biztos, hogy át kell élnie. Hogy neki még dolga lesz a jövővel.

Aztán persze semmi nem így alakul. A nagy nemzedék tagjai, akik „abban nőhettek föl, hogy a közelgő 20. század hősei lesznek”, csalódottan tapasztalják, hogy a századfordulót – „az igazi modernséget” – nem az ő modern forradalmuk hozta el, hanem a világháború, az ő ügyük pedig visszavonhatat-

Magvető Kiadó
Budapest, 2012
70 oldal, 2290 Ft

lanul múlt századi üggyé vált: „nem egy új évszázad hősei lettek, hanem csak a réginek a kiteljesítői. Ami szintén szép és nagy dolog, de életük programját mégiscsak összezavarta valami. Személyes életük hangsúlya átkerült a múltba. Mintha hirtelen fölöslegessé váltak volna – nem az, amit tettek, hanem az vált hirtelen kevésbé, amit még tehetnének.”

Azt hiszem, világos, mire akarok kilyukadni. Kemény István esszéje nem csupán Ernst Lajosról szól, hanem egyszersmind önértelmező írás is. A rövid huszadik század, ahogy mondani szokás, '89-cel zárul, s ennek folytán persze az a korosztály, amely „két évszázadot kap az élettől”, ugyancsak egy korábbi korosztály lesz: nagyjából az ötvenes-hatvanas és a kora hetvenes évek szülőttei sorolhatók ide. Ők azok, akik meghatározó személyes tapasztalatokra tettek szert a '89 előtti világból, és akiknek a számára ugyancsak meghatározó személyes tapasztalattá vált az a rendszerváltás körüli néhány év, amit itt most röviden a '89 névvel jelölünk. S ha mindazok a magyar válságtapasztalatok, amelyek életre hívták az új kötet elhíresült – és már a folyóiratközlések után is sokat idézett – politikai verseit, nyilván nem is köthetők egy bizonyos generációhoz, Kemény nézőpontját, úgy gondolom, mégis alapjaiban meghatározza ez a perspektíva.

Nem arról van szó, hogy a '89-et felnőttnél vagy majdnem felnőtt fejjel megélt nemzedék tagjainak nagyobb rálátása nyílna az eseményekre, vagy esetleg bölcsebben tudnának ítéletet alkotni a társadalomban zajló folyamatok felől. Egész egyszerűen az a helyzet, hogy *ha '89 fordulata, illetve az ezt követő társadalmi lejtmenet egyaránt a személyes történet részét képezi, akkor nem háríthatják el a személyes felelősség kérdését.* Ha innen, e szituáció felől próbáljuk szemügyre venni Kemény István új kötetét, talán a könyv fogadtatása során fölmerült dilemmák is más hangsúlyt kaphatnak.

*

Érdemes azonban nem csupán 1989-ig, hanem távolabbra is visszapillantani. A *Műút* 29. számában a pályatárs Kun Árpád közöl fontos esszét *Az induló Kemény* címmel, melyben fölvezet a pályakezdés szellemi környezetét: „A versek születésének történelmi pillanatában Kemény generációjának nagy frusztrációja, hogy a kornak van valami – közelebből nehezen meghatározható – nem valódi jellege. Még nem omlott le a berlini fal, nem tört ki a romániai forradalomszerűség, ahogy a volt Jugoszlávia háborúja se, hogy élménnyel, eltévedt golyókkal, vérrel és borzalommal nagyobb valódiságot hozzanak, amely eseményekre egyébként Kemény szinkronban és közvetlenül reagál majd a verseiben. Az 1980-as évek elején egyelőre csak a Nagy Látszat van, ami eltakarja a lényegét, bár ez utóbbi állapot is csak sejthető, mert csak úgy látszik.” Mindez persze mélyreható esztétikai következményekkel is jár, és nemcsak magukra az alkotásokra, hanem az alkotások értelmezésére nézve is. Nagyon tanulságos ebből a szempontból Beck András írása, *A próza szüntelen harca*, amely először a nevezetes *Csipesszel a lángot?* kötetben jelent meg 1994-ben, majd később helyet kapott a szerző *Hagyni a teóriát másra* című könyvében (Magvető, Bp., 2000). Beck itt Kemény első prózai kötete, *Az ellenség művésze* (1989) kapcsán a posztmodern próza karakterrajzát igyekszik fölvezetni. „Itt a valóság mágikus újraelosztása folyik – írja –, s így a nyelv és a valóság kapcsolata is mágikus jellegű.” Játékos, ornamentikus, érzéki-erotikus próza ez, amely folyton kisiklik az értelmezés, a kritikai rögzítés elől, csábító felületként kínálja önmagát, olyan felületként, amelynek nincs mélye, föltárható mögöttese. S ha nem akarunk nemet mondani erre az irodalomra, írja Beck, vagyis nem utalnánk sem az „esztétikai kultúra” fennhatósága alá – *ad notam* Lukács –, és nem nyilvánítanánk „szintiszta, jéghideg rokokónak” sem, mint Kornis Mihály, akkor jobb híján az szokott történni, hogy a mű helyett valami másról: a kulturális kontextusról kezdünk értekezni. Ennek folytán az „egymástól is eltérő művek értelmezésekor mintha mindig ugyanarról beszélénk – nevezzük értékrelativizmusnak, metafizika-ellenesség-

nek, ismeretelméleti anarchizmusnak, vagy akárhogy... (...) Ám azzal, hogy végül minduntalan egy kulturális állapot felemlegetéséhez érkezünk, valójában az írások közös kiindulási alapját tesszük meg végeredménynek.”

A posztmodern világnézet-ellenesség, a Nagy Elbeszélés ellehetetlenülése a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójának konszenzusa, Kemény költészetének alakulása pedig jól olvasható e konszenzus fölmondása felől. Olyan kérdéseket igyekszik ugyanis fölteni, amelyeket ez a konszenzus érvénytelennek vagy legalábbis idejétmúltnak nyilvánított – ezt a 2006. februári *Holmiban* megjelent Ady-esszéje, a *Komp-ország a hídról* már világosan mutatja. A megváltozott pozíciót Bagi Zsolt írja le Kemény és Bartis Attila közös, *Amiről lehet* című beszélgetőkönyvéről szóló kritikájában, „posztmodern humanista konzervativizmusnak” nevezve a benne kirajzolódó szellemi erőteret („Vissza az elbeszélésekhez. Kemény és Bartis beszélgetései”, in Bagi Zsolt: *Helyi arcok, egyetemes tekintetek*, Műút könyvek, Miskolc, 2012). Kemény István új verseskötetét hol a magyar politikai költészet megújításaként szokás ünnepelni, hol pedig épp a veszteségrovatban könyvelik el a politikai „üzenetességet”. Én úgy látom, hogy a politikai témák hangsúlyossá válása nem egyéb, mint a főnti konzekvenciák levonása és továbbgondolása.

A politikai kérdés természetesen az esztétikai kérdést is magával vonja. Ez leggyakrabban a sokat emlegetett *Búcsúlevél* kapcsán merül föl. E dal formájú, melankolikus hazasírató felfejthetősége, egyértelműsége nyilván tekinthető költői engedménynek a sokrétű és jelentésgazdag építkezés rovására. De fordítsunk a kérdésemre: ha a *Búcsúlevél* engedmény volna, akkor vajon minek az érdekében engedett Kemény? Miért érezte vajon szükségét, hogy efféle egyszerű közlésekre lefordítható verset írjon ebből az anyagból? Miért határozott úgy, hogy *másra használja* a verset, mint ezidáig? Hogy ezúttal kiterjeszti az illetékességi körét a „titkok tartományán” túlra, vagy éppenséggel: innenre?

Súlyos tévedés volna mindezt valamiféle kontrollvesztéssel, az „esztétikai önfegyelem” pillanatnyi kihagyásával magyarázni. Úgy látom, hogy épp ellenkezőleg: messzemenően tudatos döntésről van szó. Nagyvonalú és hangsúlyozottan egyszeri gesztus az „Édes hazám, szerettelek” közvetlen vallomásossága. Erre utal az is, hogy a *Búcsúlevél* a könyv közepe táján kap helyet, párverse, a *Nyakkendő* mellett (utóbbi, ne legyünk szégyenlősek kimondani, a rendszerváltó liberális politikai eliten belül, az SZDSZ és a Fidesz között megjelenő törésvonalról „szól”, anekdotikus-publicisztikus formában, ugyanakkor magabiztosan meghúzott retorikai ívvel). Persze, tudjuk, hogy ez a két vers vált híressé, a közéleti költészet némileg programszerű bummjának emblematiszta nyitányává, ám a kötet egészét tekintve mégsem tipikusak.

Nem tipikusak, de szükségesek, mivel Kemény ahhoz az Ady-hagyományhoz igazodik ebben a kötetben, amelyet olyan plasztikusan vázolt föl 2006-os Ady-esszéjében. Eszerint a világirodalmi rangú költő mellett létezik egy másik, titkos Ady is, aki a nemzeti érzés mint a magyarság „közös tudása, nyelve, zenéje, érzésvilága” nélkül érthetetlen: „Metaforaként ugyan, de merem állítani, hogy az Ady-versek a magyar nemzeti érzésre mint zenei alapra írott igényes dalszövegek. Ilyen »zenei« kísérettel tudott Ady Endre kultusszá lenni.” Mindez persze, fűzi hozzá Kemény, tizenkilencedik századi közös nevező, és „Ady korában a magyar lélek húrjain játszani már kommersz dolog volt”. Ám épp e kommersz-populáris hangszerezés, e „közös nyelv” révén tudott elmondani valamit, ami másképp nem lett volna lehetséges (és Kemény szerint itt értette félre Kosztolányi Ady populizmusát).

Úgy látom, hogy *A királynál* mint műegész, mint egységes kötet az Ady-esszé belátásait igyekszik hasznosítani, és az említett verseknek a helyét épp ez a törekvés rajzolja meg. S mire idáig eljutunk a könyvben, az addig olvasott költemények persze már megágyaznak nekik, megteremtik a keretüket; majd megszólal bennük egy hang, hatásosan és közérthetően, hogy utána ismét átadja a helyét *A királynál* fő szólamának. Innen látható szükségesnek és innen igazolható a határátlépés vagy engedmény, nevezzük bárho-

gyan. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a kötet fő tétje mégiscsak a fő szöveget adó költeményekből olvasható ki.

*

Vegyük például *A Kossuth téren* című verset, melynek az indító szituációjánál aligha lehetne, úgymond, „aktuálpolitikaibb” anyagot elképzelni. Ám miután az egyes szám első személyű beszélő meglehetősen érzékletességgel festi le a Parlament előtt tüntető, károgó hangú, „gyűlölettől bűzlő” idős nőt, a „Te megmondtad, hogy ilyenek ezek” mondatkezdés után sorajtás következik, két szakaszra osztva a verset. Innentől a beszélő kommentálja következőket, miszerint ez a nő voltaképpen nem más, mint a félelem könnyű, olcsó és kényelmes tárgya, mintegy „készterméke”. A zárlat a következő:

*Az anyád lehetne, mégis te vagy
a bűnös abban, hogy megjött és ilyen.
Én mosom kezeim, de mocsokban, vérben –
már nem leszünk tiszták, se te, se én.*

Az idézet első sorának *enjambement*-ja ismét csak ráerősít, méghozzá nagyon határozottan, a sorajtással jelzett váltásra: míg a vers elején egy másik – igencsak ellenszenves – emberről beszélünk, addig a váltást követően már önmagunkról és a saját felelősségünkéről. És innen válik fontossá a megszólított második személy („szívem”), pontosabban az, ahogy Kemény egymásra kopírozza a társadalmi válság és a magánéleti válság tapasztalatát. A válás, a szétköltözés helyzete analóggá válik a nemzet mint közös eszme fölmondásával. Így kapcsolhatók össze és férnek meg egyazon ciklusban – például – a fenti költeménnyel olyan versek, amelyeknek *önmagukban* nincs feltétlenül politikai-közösségi vonatkozásuk (ami ismét csak azt igazolja, hogy Kemény roppant tudatosan komponálta a kötetét). Ilyen például *A huszadik éviünk*, amely egy allegóriát visz végig: a „Te a holdam, én a földed, / ez tartott mindig össze minket” nyitást követően az égitestek gravitációs kapcsolatával igazolja a személyes kapcsolat determináltságát. De önmagában még *A távoli Olümposz* is olvasható egy életkudarcot számba vevő monológként:

*...és mátriárka-pátriárka sem
lettünk mi, nemhogy Héra és Zeusz,
csak kétgyerekes, átlagos szülők, és
auránk se lett, csak azt éreztük együtt,
hogy rögeszmésen értjük félre egymást,
legyen szó pénzről, Istenről, hazáról,
jóról, gonoszról, egymást elhagyó,
örökké váló, megbolonduló,
külföldre költöző barátainkról,
miniszterelnökökről és gitáros
zsenikről, ételekről, állatokról,
keresztényekről és zsidókról és
megint a pénzről, és naponta így
gyilkoltuk egymást évre év, fanyar
mosollyal néha megjegyezve, hogy
másokhoz képest boldogok vagyunk,
míg mind a kettőnkben világra nem jött,
és szép leánnyá, délceg ifjúvá nem*

*serdült a mérhetetlen úr, de még
így is majdnem sikerült.*

Ám ha ezeknek a fényében olvassuk a *Lecke* című verset, akkor világossá válik, hogy *A királynál* anyagában a két fogalom, a nemzet és a család fogalma valóban analogikus viszonyban áll: „Az ostobákkal pedig úgy kell bánni, / hogy felnősz velük, és nem gondolod, / hogy ostobák, mert csak egy család van, / szereted őket és simogatod...” A *Lecke*, ha tetszik, programvers. A rokoni viszony mély, eredendő összetartozást feltételez, tehát türelmet a konfliktusok kezelésében:

*...és ha zsidóznak, illő tisztelettel
a tények alapján kijavítod,
és ha embert ölnének, ismerve őket,
azt évekkal előre zsigerből tudod,
és egy könnyű viccel, vagy egy halk neölj-jel
a jó pillanatban megállítod,
és azt, hogy valaki más bántsa őket
rajtad kívül, azt nem hagyod...*

Mindez persze politikai programnak alighanem kevés, de hát egyszerre kevesebb és több ez, mint politikai program. A kötet íve pedig világos rajzolatot ad: a záró ciklus a *Remény* címet kapja. A remény, amivel Kemény kecsegtet minket, ugyancsak kívül áll a politika tartományán – de nincs túl rajta, hanem jóval inkább előfeltétele a normalizálódásnak. A *Tartalékevangélium* mentőseiről, akik kitartóan dolgoznak egy ember újjáélesztésén, a vers zárata a következő leírást adja: „e siralomvölgy gyarló, megkérgesedett / szívű, rosszul fizetett, örökké túlórázó, / családjukhoz rohanó lakói”. A reményt ezek szerint a körülményekkel szembeszegülő szolidaritás, a belső tartás hordozza. S a záró vers, a *John Anderson éneke* utolsó szava is erre rímel: „ez a mennyek országa, te is látod, / reggel hozzáfogunk a takarításhoz, / irgalmatlan nagy munka lesz, igen”. A kötet egésze – hiszen már maga a cím is ezt sugallja – joggal olvasható a politikai versek kijelölte kontextusban, s azt gyanítom, hogy a politikai költészet itt kirajzolódó fogalma ilyenformán mélyebb értelmet nyer, mintha csupán a *Búcsúlevél* vagy a *Nyakkendő* felől néznénk.

Ha a magánélet és politikum ötvözéséről, egymásra kopírozásáról beszélünk, óhatatlanul föl kell, hogy merüljön Petri György neve, aki a „szabadság, szerelem” Petőfi-féle programját tette költészete fő hajtóerejévé. S talán az sem véletlen, hogy az *Óregedő király költeményének* a hangütése oly erősen idézi Petri kérlelhetetlenségét: „A fegyelmet helyreállítom, / a sorokat rendezem, / az ellenállást folytatom. Megadásról szó sem eshet, / küzdök a legvégsőkig.” De nem csupán ezért érdemes számot vetnünk vele, hanem a kiindulópontunk, a ’89-esség kérdése miatt is. Bagi Zsolt fent említett írásában azt mondja, hogy Kemény pozíciójának titkos ellenpólusa nem más, mint Petri György. „Petri számára az élőbeszéd az »általában vett« ellentéte – írja. – Nincs benne út az általában vetthez, mert éppen menthetetlen konkrétsága (a szépségtől, az eszmétől megtisztított konkrétsága) az, ami megkülönbözteti, és egyben az, ami kitünteti. Kemény lírájának nem a posztmodern lírai játék a szavakkal, Kovács András Ferenc vagy Parti Nagy a legfontosabb kontextusa (bár nyilván ezekkel is szemben áll), hanem Petri. És leginkább annyiban, hogy kategorikusan tagadja azt.” S mint később kifejti: „Petri *kritikai gyakorlatnak* tekintette a verset, Kemény *legitimációs gyakorlatnak* tekinti.”

Petri nagy tapasztalata az volt, hogy nem adhatók átfogó világmagyarázatok, hogy a világnézet kora véget ért – mindamelllett, hogy a tisztánlátás igényét egy pillanatra sem adta föl. Ám, ahogy Bagi Zsolt rámutat, a kritika eszköze nála nem az általános, értelem-

adó keretbe rendező *elbeszélés*, hanem az egyedit folytonosan pontosító-korrigáló *leírás*. Mindemellett Kemény (és persze Bartis) „nem próbál semmi adottba beleegyezni, semmi készen kapott formát el nem fogadni, amíg meg nem mérte azt a humanizmus mérlegén. Ebben az értelemben kétségtávol modernisták egy posztmodern szituációban. Másrésztől azonban mégiscsak az elbeszélések legitimációs ereje iránti nosztalgia vezeti őket, és e tekintetben pedig konzervatívok. Nem egy konzervatív politika vállalása értelmében, legfőképpen nem a napi politika értelmében, hanem az elbeszélésnek mint világnézetnek vagy világkonstruáló erőnek az elfogadása értelmében.” Ha elfogadjuk Bagi leírását, akkor azt is mondhatjuk, hogy a két költő szellemi útján ellentétes irányú mozgás megy végbe: míg Petri '68 csalódásával a háta mögött szakít a marxizmussal mint az utolsó nagy elbeszéléssel, Kemény a '89-es generáció tapasztalataival a háta mögött úgy találja, hogy mégiscsak posztulálnunk kell valamiféle nagy elbeszélésnek a keretfeltételeit, hogy ha máshoz nem, legalább a kudarc belátásának a közös alapvetéséhez el tudjunk jutni.

Itt válik kulcskérdéssé a humanizmus kérdése. Én úgy gondolom, hogy némiképp szűkkeblűen járunk el, ha a humanizmust mindössze béna kacsának tekintjük, amely ráadásul rendíthetetlen és idült optimizmussal verdes a zombékosban, olyan naiv és megalapozhatatlan szemléletnek tehát, amely „az »ember« méltóságát hirdeti, miközben probléma nélkülinek gondolja azt, hogy mi az ember” (az idézet ugyancsak Bagi Zsolttól származik, aki a *Műút* 37. számában egy újabb, *A novella és az optimizmus* című írásában ezt a humanizmusfogalmat kéri számon – meglehet, aránytalanul szigorú ideológiakritikai alapon – Szvoren Edina második novelláskötetén). Ám ha megpróbáljuk viszonyfogalomként szemügyre venni, olyan fogalomként tehát, amely egy speciális kontextusba illeszkedik, amely *valamihez képest* határozza meg magát, úgy jóval vitaképesebb figura bontakozik ki a szemünk előtt – mondjuk – egy frissen borotvált, joviális és némileg korlátolt Goethe-epigon alakjánál. Ez a kontextus szerintem a teodícea, a modern humanista ikonikus figurája pedig – mondjuk – Ivan Karamazov, aki szerint, tudjuk jól, egyetlen gyermek szenvedése épp elegendő ok arra, hogy nemet mondjunk a gondviselésre. Ha innen nézzük *A királynál* verseit, a keresztény hitrend egyre-másra fölbukkanó képei a fönt említett posztulátum elemeiként bukkannak föl, legyen szó akár a mennyek üresen álló, kitakarításra váró országáról, erről „az egyetlen üres barlangterem”-ről a záró versben, de efféle igazolhatatlan, ám a cselekvéshez szükséges munkahipotézisként jelenik meg a halott Isten alakja is: „nekem már / minden, de az égvilágon minden // ugyanannak az egy szem, ősz szakállú / kedves kis halott öregnek látszik / innen.” (*Romos dalocska*)

Mert hiszen, ahogy a kötet egyik kulcsdarabja, az *Ötvenhat* című vers mondja, az „esz-mék nincsenek” tétele „morális mozgásképtelenséghez” vezet. És pontosan ez a belátás adja Kemény István új kötetének a valódi hajtóerejét és tágan értelmezett politikai tétjét.

APA PLÜMÓVAL ÁLMODIK

Szvoren Edina: Nincs, és ne is legyen

Szvoren Edina elmúlt években elindult írói pályája napjaink magyar irodalmának valóságos sikertörténete. Már az elsősorban a *Holmi* és a *Jelenkor* hasábjain megjelent novellák is komoly feltűnést keltettek, s az írások legjavát összegyűjtő, 2010-ben a Palatinusnál kiadott *Pertu* című kötet rendkívül kedvező fogadtatásra talált. A szerző előbb Déry-díjban részesült, majd elnyerte az év legjobb első kötetes prózaírójának járó Bródy-díjat. Ami persze aligha okozott nagy meglepetést, hiszen a *Pertu* kritikusi egyöntetűen nagy lelkesedésüknek adtak hangot, nem fukarkodva a dicséretekkel, egészen odáig, hogy egyesek az elmúlt évtizedek, de legalábbis az elmúlt évek legfontosabb első kötetének kiáltották ki a könyvet. Miközben nem győztek csodálkozni azon, hogy a *Pertu* egy írói pálya első állomása, nem pedig egy életmű beteljesedése. Alig két év elteltével pedig meg is jelent az újabb novelláskötet, vonzó külsővel, megkapó minőségű papíron, a szerző arcképével a hátsó fülön – jelezve, hogy immár bizonyosan komoly olvasói érdeklődésnek, sőt elvárásnak néz elébe az új opus. S hogy megelőlegezzem a véleményem: a tizenkét novellát tartalmazó *Nincs, és ne is legyen* annak ellenére, hogy bár nem drasztikus, de fontos változásokat hoz a *Pertu*hoz képest, nagyszerű folytatása az első kötetnek, a megtalált hang magabiztos és termékeny továbbvivője.

A Szvoren-próza legkarakteresebb vonásai és a recepció által nagyra tartott eljárásai többnyire mit sem változtak: továbbra is egyértelműen a novella a szerző írói alkatának leginkább megfelelő műfaj; a szövegek stílusa, írástechnikája, motívumkezelése még mindig nagyszerűen, precízen és alaposan kimunkált; a szövegek által megjelenített világ ugyanúgy sötét, nyomorúságos, fojtogató és nyomasztó, mint korábban, az emberi kapcsolatok még mindig menthetetlenek; a hétköznapi, ismerős élethelyzeteket megint csak nagyfokú rejtélyesség, titokzatosság hatja át; a test, a testiség semmit nem veszített jelentőségéből; és a novellák egyes szereplői – gyakran egyúttal elbeszélői – ismét igen reflektáltan, éles szemmel látják és ítélik meg környezetüket. Szvoren Edina novelláinak összetéveszthetetlen világa tehát a második kötetben is megőrizte markáns jellegét, és az új szövegek ugyanolyan elementáris és kényelmetlen tapasztalatban részesítik olvasóikat, mint a régebbiek.

Ugyanakkor két lényeges ponton szembetűnő módosulásra lehetünk figyelmesek. Az első kötetre olyannyira jellemző narratív fogások, elbeszéléstechnikai különlegességek erősen háttérbe szorultak. A *Pertu* olvasói minden bizonnyal emlékeznek az olyasfajta poétikai eljárásokra, amelyek sajátos karaktert kölcsönöztek a kötet jó néhány novellájának:

Palatinus Kiadó
Budapest, 2012
162 oldal, 2800 Ft

ilyen volt például a kizárólag felszólító mondatokat használó írásmód vagy az elbeszélő(k) számának/személyének rafinált alakítgatása. Bár egyes kritikusok bizonyos esetekben felrötták ezeknek az alapvető szövegszervező elemeknek az öncélúságát, én mégis inkább a rendkívüli szerveségüket és funkcionalitásukat emelném ki. A felszólító mondatok éppen annak a címadó novellának a modalitását határozták meg, amelynek főszereplőjét szilveszter este meglátogatják a szülei: a végtelenül kínos és elviselhetetlen együttlét ábrázolását nemcsak dinamikussá teszik a felszólítások, hanem egyúttal kifejezik a „legyünk túl ezen, ha már így kell történnie” alapérzését. Vagy a *Balholmi lányok* című novellában egészen addig arra gondolhatunk, hogy a szörnyűséges lánykollégiumba bekerült főszereplő önmegszólítását takarja az egyes szám második személyű szóhasználat, míg a szöveg végén rá nem ébredünk arra, hogy valójában a kegyetlen hatalmi viszonyokat kialakító felsőéves lányok az elbeszélők és megszólítók, vagyis már maga a nyelvhasználat, a narráció nagy erővel és igen hatásosan viszi színre a személyiség feletti uralom átvételét. Az új kötetben ezekhez hasonló heurisztikus és a szövegvilág megjelenítését eleve meghatározó narrációs ötletekkel nem találkozunk. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy a sajátos elbeszélés-mód ne lenne döntő befolyással a novellákra – de a rögtön feltűnő, amolyan játékszabályként érvényesülő elbeszélői fogások eltűntek. A szóban forgó technikák elhagyása egyáltalán nem jár a Szvoren-novellák elszegényedésével, és annyiban még akár előnyös döntésnek is tűnik, hogy az ilyesfajta narrációs fogások száma mégiscsak véges, és nem lett volna szerencsés a minden áron új „trükkök” erőltetése.

A másik fontos változás az előzőhöz hasonlóan egyszerűsödésként értékelhető: a novellák még inkább a hétköznapiság, a szélsőséges történepektől mentes mindennapi élet felé mozdultak el (még akkor is, ha kivételként az *Egy elbeszélés hét fejezete* című mű egyik szereplője az incesztustól és a gyerekrablástól sem riad vissza). Különösen feltűnő ez a tendencia, ha összevetjük a *Nincs, és ne is legyen* novelláit a *Pertu* utolsó két – amúgy kiváló – darabjával, amelyek egyaránt gyilkossággal zárultak (egyik esetben az elbeszélő menyasszonya végez vőlegénye apjával, a másik szövegben a szülők a kisebb testvér segédletével teszik el láb alól az elsőszülöttet). Nagyon jónak tartom, hogy a novellák nem mozdultak el sem a thriller, sem a szocio-horror irányába – hiszen éppen Szvorentől tanulhatjuk meg újra azt a keserű leckét, ha netán elfelejtettük volna, hogy a legelkeserítőbb és a legtragikusabb éppen az, amikor élhetetlen élethelyzetekben kell, muszáj élni, amikor az elviselhetetlen vagy az épp hogy csak elviselhető válik mindennapossá és állandóvá (mindennél jellemzőbb erre az előző mondatban említett novella kislányának megnyilatkozása, aki így reagál az elrablására: „Bármit is csinál velem, annak egyszer vége lesz – anya zokogásának, az iskolai hazugságoknak viszont sosem” – 128.). S a szvoren-i szövegvilágokban az élet mindig élhetetlen, nincs ez másként az új kötetben sem: szétforgácsolódott családok, veszteségek, hazugságok, kiüresedett kapcsolatok, megcsalások, testi-lelki betegség és függőség, kiszolgáltatottság, magány, halál mindenütt. Igencsak sötét képlet, de ellenpontozza – noha természetesen nem számolja fel – ezt a kietlenséget az, hogy a szereplők tartósan berendezkednek az említett viszonyok között. Amelyekben a legfőbb gondot továbbra is az emberi kapcsolatok jelentik.

A kötet novelláiban az emberi kapcsolatok mélységesen problematikusak és elidegenedettek. A kritikákban már sok szó esett arról, hogy Szvorenál a családi lét mennyire kudarcra ítélt. Ez biztosan így is van, azzal a kitételrel, hogy a családon kívüli viszonyok semmivel sem jobbak. Szvoren műveiben maguk az emberi kapcsolatok azok, amik működésképtelenek: a család csupán mint ezek elemi és természetes formája diszkreditálódik, s a nem családtagok közötti viszonyok ugyanúgy csődöt mondanak, legfeljebb közvetettebb módon. Ugyanakkor jellemző a szereplőkre, hogy igyekeznek elleplezni a kapcsolatok kudarcát. Ebből adódik a figurák kétséges önazonossága: a beismerés és a látszatok fenntartása, a kimondás és az elrejtés, a szavak és az utalások kétértelműsége ál-

landó bizonytalanságban tartja a szereplőket, mind önmagukkal, mind másokkal kapcsolatban. Ugyanakkor folyton résen vannak – erről leginkább aprólékos megfigyeléseik tanúskodnak, az, hogy mindig felfigyelnek a hétköznapok apróságaira: a gázórán felejtett tárgyakra, a lépcsők takarítatlan sarkaira, a falinaptár spirál drótjára, a karnis függönykarikáira, a sörösdoboz oldalán legördülő vízcseppe, a szaloncukor sztaniolpapírjaira. Ezek az apró-cseprő helyzetek és tárgyak egyrészt megteremtik egy mindannyiunk számára ismerős világ képzetét (nagyreszt ebből fakad a Szvoren-novellák szinte tapintható realiztikussága), másrészt jellemző módon olyan jelenségek, amelyek a legritkábban kerülnek szóba a hétköznapi társalgás során.

A szereplők általában ezekben a közössé nem tett, alig emlegetett dolgokba kapaszkodnak (akár szó szerinti értelemben), hiszen a tárgyi világ még viszonylagos stabilitást jelent a kapcsolatok gyanakvással övezett és kétértelmű bizonytalanságával szemben. S mintegy a tárgyak és a kommunikatív viszonyok között helyezkednek el az emberi testek, amelyek nagyon is önazonosak és árulkodók: a szagok, a testalkatok állandóak, és leplezetlenül kifejezik az embert (a legjellemzőbb példa a *Hundeschule* című novella anyafigurája, aki, ha fél, paradicsomszagot kezd árasztani). A testi lét Szvoren-nál mindig kiszolgáltatottságot jelent: nemcsak a betegségnek, a sérülésnek és a leépülésnek, hanem a másik ember birtoklásvágyának vagy éppen viszolygásának. Az emberi kapcsolatok működésképtelensége már testileg-zsigerileg is megnyilvánul a novellákban: legyen szó az anyósa hájaitól irtózó feleségről, az anyja „húsos, fekete anyajegyeit” (47.) megpillantó fiúról vagy a szexualitást csak egymagukban megélni képes házastársakról.

A közszemlére kitett testekre általában nagyon is figyelő tekintetek szegeződnek a novellákban. A szereplők, különösen, ha egyúttal elbeszélők is, felette reflektáltak: éberrel figyelik környezetüket, és érzékenyen konstatálják, de legalábbis igekeznek számba venni, ami bennük, velük és körülöttük történik. A novellák világának megjelenítését leginkább talán éppen ez a sajátosan reflexív pozíció határozza meg – a szereplők úgy látnak rá helyzetükre, hogy közben nyakig benne is maradnak. A reflexió így arra bőségesen alkalmas, hogy sokrétű, összetett, tágas képet adjon – esztétikai és realiztikus értelemben egyaránt –, de ahhoz mindenképpen kevés, hogy általa kívül lehessen kerülni a fennálló viszonyokon. Ahogy az is jellemző, hogy a környezet aprólékos feltérképezése, az élethelyzet fáradhatatlanul részletező leírása szinte soha nem vezet el a szituáció, az életállapot értelmezéséhez, megnevezéséhez. Ebből fakad az, hogy Szvoren alakjai igen sok mindent észrevesznek és regisztrálnak, ugyanakkor mintha soha nem látnának rá igazán önmagukra.

Figyelemre méltó, hogy a kötetben a szereplők reflektáltsága milyen erősen összefügg egyúttal a hatalmi viszonyokkal – a minél nagyobb figyelem és éberség nagyon fontos muníció a különböző hatalmi stratégiákhoz. Azt hiszem, nem túlzás az utóbbiakról beszélni: hiszen még a felszínen oly ártatlannak tűnő helyzetek is nagy feszültséggel terheltek, és sokszor minden egyes szónak, mozdulatnak nagy súlya van a szereplők közötti erőviszonyok alakulásában. Jó példa lehet erre az *Omomom*. A novella elbeszélője egy apa, akinek könyvtáros felesége egy szombat reggel bejelenti, hogy elrohan az általa szervezett konferenciára – viszont az otthon maradt ötéves kislányuk azt állítja az apának, hogy egy másik férfival látta csókolózni az anyját az óvoda udvarán, és valójában most is az illetővel van találkozója. A novellában az a legérdekesebb, hogy az apa és a kislány reakcióiból nemcsak az nem derül ki, hogy igazat mond-e a lány, hanem az sem, hogy melyikük van szellemi-lelki fölényben, és melyikük látja tisztábban a helyzetet. Az apa egyrészt gyermeki korlátjaival próbálja szembesíteni a kislányt (mondván, hogy ő még nem tudhatja, micsoda munka megszervezni egy konferenciát, amelynek időpontját az anya amúgy is beírta a falinaptárba, és el sem tudja olvasni az anya által magával vitt mappát a résztvevők névsorával), másrészt azt bizonygatja, hogy nagyon is rálát a kislány hamis

szóhasználatára és motivációjára: „Egy ötéves gyerek nem férfit mond, ha bemártja az anyját, hanem bácsit” (81.), és a lány csak bosszúból rágalmazta meg anyját, akivel folyton összevesznek. Ráadásul az apa már a szóhasználatával is infantilizálja a kislányt: „kicsimnek” nevezi (noha „[m]ég sosem mondtam neki, hogy kicsim” – 81.), illetve „butuskámnak”. Ugyanakkor az apa egészen gyermeteg módon is viselkedik. A kislány szavaira annyit mond: omomom – miközben tőle tudjuk, hogy a kislány még csak alig pár betűt ismer, például az O-t és az M-et: vagyis mintha szóhoz sem jutna a vád hallatán, és mintha ösztönösen semmivel sem lenne képes többet mondani, mint amennyit a kislány le tud írni. Nem beszélve arról, hogy a kislány figyelmezteti arra, a falinaptárra írt feljegyzés a konferenciáról semmit sem bizonyít, ráadásul amikor apa és lánya elalszanak, az apa vonatokról és felsővezetésekről álmodik – mint egy igazi kislány.

Az *Izsák* című novellában is az éles figyelem biztosít mozgásteret – ahogy fordítva, az éberség hiánya szűkíti be a lehetőségeket. Az alig hétoldalas szöveg hihetetlenül sűrűn van szöve: egyébként is jellemző Szvoren novelláira, hogy jó néhány motívum felvillantásával, majd ismétlésével és finom átértelmezésével – vagy éppen jelentésének üresen hagyásával – villámgyorsan és jóformán észrevétlenül bevonják az olvasót a szövegek világába. Az *Izsák* női elbeszélője mindvégig a férjéhez vagy élettársához beszél (ez nem derül ki), aki a lakásuk kamrájában tölti az éjszakáit, kivonulva a közös életükből. A férfi fia és menyé érkeznek látogatóba, hogy megünnepeljék az unoka születésnapját (akinek sokrétű tehetségére hamar fény derül, arra viszont viszonylag későn, hogy lány – itt felszisszenhet az az olvasó, aki a kisgyerek érényei alapján akár öntudatlanul fiúnak hitte őt). A „családi” együttlét persze kellemetlen és gyötrelmes, de az elbeszélő az, aki a legjobban elveickél a meglehetősen bonyolult viszonyok közepette (az elbeszélő nem közömbös a fiú számára, aki ugyanakkor gyűlöli az apját, a meny egyszerre tiszteli apósát és fél tőle stb.). Ugyanis nagyon sok mindent észrevesz, kiismeri magát az egyes kapcsolatokban, eligazodik a tárgyak által képviselt jelek között, és azt is észleli, hogy ki mit ismer fel, és mit nem (például hogy az a ruha, amelyet visel, és amelyet a férje/élettársa menyétől kapott, mennyire felkelti a férje/élettársa fiának figyelmét és vonzalmát, miközben a meny ebből mit sem érzékel). Ez az éber figyelem persze kevés a viszonyok normalizálásához, de biztosítja az elbeszélő számára a relatív szabadságot, valamint azt, hogy biztonsággal manőverezzen a családi terep aknamezején.

Nagyon jellemző a novella címe is, amelyet Ábrahám és Izsák történetére vonatkozathatunk. Az elbeszélő társa ugyanis nevetve elmeséli – bár az elbeszélő kifejezi kétségeit a történet hitelességét illetően –, hogy gyerekkorában a vidékre utazó apja megbízta a család nyulainak etetésével, ám ő nem figyelt oda rájuk, gondatlanságával két nyúl halálát okozta: a hazatérő apa pedig erre egy farönkhöz szorította a fia fejét, miközben fejszével hadonászott fölötte. A bibliai motívum egyértelmű, de az is, hogy fényévekre járunk az ószövetségi történettől. Ha egy pillantás erejéig tágabb horizontra tekintünk, nagyon feltűnő, hogy Szvoren novelláiban milyen óriási a távolság a zsidó-keresztény hagyomány nagy történeteitől, amelyek mégiscsak hosszú évszázadok óta a világ- és önértelmezés, a remény és a vigasz lehetőségét ígérik, míg itt már csak foszlányokban vannak jelen, és semmifajta távlatot nem jelentenek, csupán kínos családi anekdoták alapanyagául szolgálnak. A novella befejezése is sovány vigasz: „A rokonaidat kikísértem a kertkapuhoz. Megsimogattam a fiad hátát. Etessétek a nyulakat, mondtam neki, mikor a vállá fölött hátránézett. Láttam a szemén, hogy megértett” (76.).

Hasonlóképp bibliai motívum jelenik meg a *Bábel tornya* című novellában. A történet központi szereplője egy hibát hibára halmozó bébiszitter lány, aki az egyik családnál kikapószt kezd játszani a kislánnyal, ám a hazaérkező szülők rémülten pakolattják össze a játékdarabjait. A novella kapcsán érdemes kitérni a Szvoren-szövegek védjegyéül szolgáló rejtélyességre, titokzatosságra. Hiszen ebben a novellában sem derül ki, miért is olyan ha-

talmas sokk a kirakós játék előkerülése. De nem lehet véletlen, hogy a puzzle-darabok leírásából arra következtethetünk, a játék Brueghel Babel tornya-festményét ábrázolja, ami finom metaforikával mintha magyarázatul szolgálna a rejtélyességre: a nyelvzavar az oka annak, hogy a titok titok marad. Hiszen a lány nem képes valóban megértetni magát a szülőkkel, aminek jellegzetes példája, hogy nem meri megkérdezni, mi az a plümmó, amelyet oda kellene adnia valakinek. Szvoren novelláiban a szereplők olyannyira be vannak zárva a saját perspektívájukba, hogy csak látszólag beszélnek közös nyelvet: a kommunikáció általában látszatkommunikáció, a megértés többnyire látszattmegértés.

A novellák rejtélyességének, titokzatosságának egyik forrása tehát ez a fajta nyelvzavar. A másik is nyelvi természetű: nagyon gyakoriak az elhallgatások, a tabuk, a feldolgozatlan traumák. Tipikus Szvoren-figura *A babajkó* című novella elbeszélője, aki úgy vall magáról, hogy „[n]éha kioltom a kellemetlen dolgok emlékét” (116.). S mivel az elbeszélők többnyire a maguk számára sem fogalmaznak meg felismeréseket, a novellákban üres helyek, feloldatlan titkok, magyarázat nélküli rejtélyek maradnak. Mint a *Folt* című novellában, amelynek kisfiú főszereplőjét hazafelé menet a buszpályaudvaron egy részeg férfi arra kényszeríti, hogy térdeljen le elé. Ám hogy miért tette ezt, és mi is történt pontosan, nem tudhatjuk, éppen az önelbeszélés lélektanilag érthető szakadozottsága, kitakarásai és elfedései miatt.

A fiú és anyja egy későbbi novellában, a *Dé halála* címűben is feltűnik, de a szövegek egymásba nyílása ellenére továbbra is azt gondolom, hogy Szvoren Edina ízig-vérig novellista, akinek nem érdemes kísérleteznie nemhogy a regénnyel, de még a novellaciklussal sem. Éppen azért, mert szövegeinek világlátása pontosan a zártságot veszi észre igen erőteljesen. Azt mutatja meg, hogy az emberi életek mennyire korlátozottan kapcsolódnak egymásba, hogy ki-ki mennyire be van zárva a maga nézőpontjába, és ennél fogva mennyire élehetetlennek bizonyulnak az emberi kapcsolatok. S ez a zártság leginkább az egyes, magukra záruló novellákban ábrázolható – nem beszélve arról, hogy a Szvoren-szövegek nagy-nagy sűrűsége, koncentráltága roppant megterhelő lenne az olvasó számára a regény tágas keretei között.

Ha a novellákban nem is lehet kívül kerülni a boldogtalan viszonyokon, adódik még egy ellenpontoszó stratégia: a távolságtartás és a távolítás. A szereplők nemritkán mániákusan határolódnak el családtagjaiktól, vagy nyakatekert módon minél távolabbi viszonyokba helyezik őket maguktól, aminek egyik eszköze a megnevezés. Ennek egyik csúcspontja az, amikor *A babajkó* elbeszélője az apját a férje apósaként aposztrofálja, és a férjét egyszerűen postai csoportvezetőként. A szövegek komorságát, sötétségét pedig sokszor a humor ellensúlyozza, persze keserű és csüggesztő humor: „A férjem egyik este szexuális ajánlatot tett. Meg vagy te örülve?, mondtam.” (56.); „Az elvált apák kedvezményesen üdülhetnek új feleségükkel vagy vasárnapi láthatásra megítélt gyerekeikkel. Az egyesület zuglói irodájában alkoholmentes büfé működött” (131.). A zártság így is zártság marad: de amíg Szvoren Edina hasonló invencióval, következetességgel, ízléssel és arányérzékkel munkálja meg klausztrófóbiás novelláit, érdemes várunk a folytatást. S ki-ki a maga módján kezelheti azt a nyugtalanító, zavarba ejtő és nehéz tapasztalatot, amellyel a Szvoren-próza olvasása jár.

AZ UTOLSÓ SZÓ JOGÁN

Kováts Judit: *Megtagadva*

Ha egy történész szakmájáról és hivatásáról vall, sokszor kerül szóba, hogy tudományos munkájának legfőbb feladata a múlt valamifajta megidézése, a rég feledésbe merült korok és emberek megértése és megelevenítése lenne. Jó kétszáz éve, amióta a modern történettudomány megszületett, újra és újra felhangzanak azok a történeti ars poeticák, vagy inkább sóvárgó sóhajok, melyek a levéltárak csöndjében a „holtakkal való beszélgetést”, emléküket és sorsuk élővé tételének vágyát hirdetik – Jules Michelet-től Georges Dubyn és Michel de Certeau-n át Stephen Greenblattig hosszan sorolhatnánk a szakma képviselőinek „halottidéző” passzusait. Ám a legtöbbször mindez megmarad a vágy szintjén, a történész vagy belátja, hogy eleve kudarcra ítélt a törekvés, és a szakmája szabályai szerint igyekszik a múlt nyomait feltárni, a mélyebb, absztraktabb struktúrákat, nagyobb távlatú esemény-összefüggéseket átlátni, vállalva, hogy éppen ezzel távolodik el az egyéntől és a közvetlen történelmi tapasztalattól. Esetleg hajdani szövegeket, naplókát feltárva és kiadva éli ki fenti hajlamát – ha már maga nem is beszélhet a halottak helyett, legalább szavaik közvetítéséhez hozzájárulhat. Jóval ritkábban, de az is előfordul, hogy egy történész kilép szakmájának keretei közül, olyan művet alkotva, melyben beteljesítheti ezt a megjelenítési, megelevenítési kényszert: Michelet hajdani, történelem és irodalom peremén mozgó művei mellett újabb példa lehet mondjuk John Lukacs néhány könyve.¹ Bizonyára az sem véletlen, hogy éppen az utóbbi évtizedekben a történettudomány mind elméletében, mind módszertanában, illetve bizonyos irányzataiban egyre erőteljesebben a közelképekre, a hétköznapi tapasztalatokra, a mindennapi ember történelmi élményeire próbál koncentrálni. Többek között a mikrotörténelem, az Alltagsgeschichte, az oral history, a kulturális emlékezet kutatásai mellett a kortárs történelem-elmélet olyan fogalmak mentén igyekszik e megelevenítő attitűd lényegét megragadni, mint a tapasztalat (Frank Ankersmit) vagy a jelenlét (Hans-Ulrich Gumbrecht).²

Természetesen nem akarok sem túl elméleti lenni, sem a fenti irányzatokat kritikátlanul összemosni, még kevésbé Kováts Judit könyvét egy az egyben a tudománytörté-

¹ Leginkább talán az *Évek...* című munka, mely az 1901 és 1969 közti világtörténelmet afféle fiktív korhangulat-karcolatokon keresztül próbálja meg bemutatni. John Lukacs: *Évek...* Ford.: Barkóczi András. Európa, Budapest, 1999.

² Vö.: Frank Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*. Ford.: Balogh Tamás. Typotex, Budapest, 2004; Hans-Ulrich Gumbrecht: *A jelenlét előállításáról: amit a jelentés nem közvetít*. Ford.: Palkó Gábor. Ráció, Budapest, 2010.

Magvető Kiadó
Budapest, 2012
255 oldal, 2990 Ft

netből származtatni. Mindössze azt a tágabb kontextust szerettem volna, ha mégoly röviden is, de felvázolni, melyben a könyv is elhelyezi magát, hiszen szerzője történész, s már a fülszövegből megtudhatjuk, hogy a *Megtagadva* című regény egy sor oral history-interjú alapján keletkezett. Az oral history irányzata maga is alapvetően a hétköznapi ember tapasztalatára koncentrál, a történelemnek arra a – korábbi, „nagy léptékű” történetírás által figyelmen kívül hagyott – szegmensére, mely paradox módon azonban a legközelebb áll mindannyiunkhoz: a konkrétan megélt történelemre.³ Így viszonylag logikus a továbblépés: a *Megtagadva* az oral history személyes történelempéneke regényesített, azaz a diszciplína kereteiből kiváló változata, a „múlt megidézésére” irányuló történeti vágy újabb gyümölcse. Talán többről is szó van itt azonban, mint a múlt megelevenítéséről, a hétköznapi (bár még nem halott, de idős) emberek szóhoz és nyilvánosságához juttatásáról, hiszen a könyv a magyar történelem egyik olyan tragikus szeletét jeleníti meg, mely sokáig tabunak számított. A háború utolsó éveit, a német, majd a szovjet megszállást bemutató kötet mintegy esszenciálisan vonultatja fel az időszak „problematikus”, hol egyik, hol a másik korszakban és rendszerben elhallgatott eseményeit a zsidóság gettósításától és elhurcolásától a német megszálláson át a szovjet hadsereg nem éppen „felszabadítókhoz méltó” tevékenységéig. Minden későbbi politikai rendszerben jórészt hallgatás, illetve eltorzított, átideologizált beszéd övezte a témát, hiszen sem a zsidók elhurcolása (és a civil lakosság passzív magatartása), sem pedig a szovjet katonák fosztogatásai, erőszakoskodásai nem kerülhettek be a közbeszédbe, így aztán a kulturális emlékezet egyik fehér foltját képezték. Vagyis az interjúalanyok közvetlen történelmi tapasztalatának megidézése már önmagában is morális cselekvés, ám, ha lehet így mondani, a könyv témája révén többszörösen is etikai téttel bír, hiszen a múlt század egyik szó szerinti és átvitt értelmében is kínos korszakát jeleníti meg.

A mű azért is különösen érdekes (és emiatt tartottam fontosnak a fenti kontextus felvázolását), mert a szerző nem *egyik* interjúalanyának életrajzát írja meg – azaz nem regényes biográfiát készít –, hanem a huszonhárom interjúalany beszámolóira (továbbá nyilván saját egyéb kutatásokra) támaszkodva egy új, fikcionális hősnő életútját ábrázolja. E döntés pedig a regényvilág és a történelmi korszak (más néven: a valóság) viszonyával kapcsolatban is fontos konzekvenciákkal bír. A regényhősnek tipikusnak kell lennie, de nem lehet túlságosan is az; életútjának magában kell hordoznia a kor alapvető jellegzetességeit, de nem szabad, hogy *mindent* megtestesítsen, hiszen akkor éppen valóságosság – és tulajdonképpen történetisége – sérülne. Hétköznapisága révén nem szabad, hogy mindent átéljen, minden jellegzetes akkori figurával találkozzon, viszont a legfontosabb helyzeteken keresztül kell mennie. Be kell mutatnia az akkori korszak elemeit, de nem célszerű hivalkodóan ábrázolni: azaz a regényvilágnak egyszerre kell (technikai értelemben) természetesként hatnia és egy tőlünk idegen történeti tapasztalatot ábrázolnia.

A *Megtagadva* szinte magától értetődő természetességgel oldja meg ezeket a műfaji, regénytechnikai problémákat. Főhősnője egy kamaszlány, Somlyói Anna, aki egy kisváros (bár nincs konkrétan megnevezve, de valószínűleg Nyíregyháza) középiskolásaként éli át a háborút, a német, majd a szovjet megszállást. Anna minden olyan eseményen keresztül megy, amely az átlagolvasó kollektív történelmi emlékezetének része, ám amelyet a legtöbben szerencsére csak könyvekből, filmekből ismerünk. Szemtanúja a helyi zsidóság elhurcolásának, át- és túléli a bombázásokat, az éhezést és – ami a könyv talán legfelkaparóbb része – a szovjet hadsereg katonáinak erőszakoskodásait. A körülötte lévő figurák pedig éppen csak annyira idéződnek meg, hogy felvillantsanak egy-egy jellegzetes korabeli életutat és magatartásformát. Az Amerikába kitántorgott, majd onnan hazatérő és a kinti munkából itthoni módos gazdává váló mozihajongó nagybácsi, a hazafias köteles-

³ Vö.: Paul Thomson: Történelem és közösség. Ford.: Vértesi Lázár. *Aetas*, 19. (2004/1.), 173–186.

ségtudatba megszállottan beletemetkező egészségtan-tanárnő vagy a kisebbségi komplexusait egyenruhában kiélő nyilas fiatalember – és még hosszan sorolhatnánk a regény emlékezetes mellékszereplőit – kellő arányérzékkel vannak ábrázolva, valahogy egyszerre egyéni és tipikus figurák. Pont annyira, amennyire a regény apró részletei is, ahol a történész szerző láthatóan élvezettel „rendezi be” a korabeli hétköznapi regényvilágot. Számos, látszólag jelentéktelen, de mégis a korra oly jellemző (vagy regénytechnikai szinten maradvá: a történelmi időszak indexeként funkcionáló) elem van a szövegben, melyek szépen belesimulnak a regény történelemképébe. A főhős sokáig próbálja élni az életét, belakni világát, s közben számtalan aprósággal találkozik. A helyi cukrászda előtt elmenve az indiáner sütemény után sóvárog, a piacon az egyik árus a mellei közé dugva árusítja az „ezerédes” nevű cukorpótló szert, vagy egyik barátjáné elmeséli neki, hogy a gyümölcsíz nevű lekvárszerű élelmiszer milyen gusztustalan módon készül. (A gyümölcsíz korfeszítő jellege különösen érdekes – bár ezt a mű nem fejt ki –, hiszen ekkoriban kapta azt a „gúnynevét”, amelyet a mai napig is használnak: „hitlerszalonna”). Mindezek a figurák és apró részletek együtt képesek ténylegesen valamiféle történelmi miliőt érzékeltetni – szerencsére ezt sem hivalkodóan teszik.

A főszereplő karakterét pedig éppen átlagossága legitimálja, s még a könyv keletkezésének háttérinformációját sem kell feltétlenül ismernünk ahhoz, hogy éppen ezen tipikusság érzete váljon nagyon erőteljes történelmi tapasztalattá. Magyarul, Anna hányatott sorsa egyrészt megidézi a „gyermek a háborúban”, illetve a „nő a háborúban” narratíváit, ám legtöbbször sokkal „természetesebben” működik, mint ezen történetsemák jól ismert reprezentánsai.

Leginkább azért, mert a legtöbb ilyen típusú műnél sokkal visszafogottabb. Nem válik megható és/vagy nyomasztó, borzalmakkal telített pikaresztké, akárcsak mondjuk, a „gyermek a háborúban” történetitípus néhány klasszikusát említve, az olyan filmek, mint a *Valahol Európában* (rend.: Radványi Géza, 1947) vagy a *Jöjj és lásd (Igyi i szmotri)*, rend.: Elem Klimov, 1985), illetve a téma talán legkegyetlenebb (és éppen ezért – legalábbis számomra – legproblematiszabb) változata, Jerzy Kosinski regénye, *A festett madár (The Painted Bird)*, 1965). A „nő a háborúban” narratíva itthoni legismertebb reprezentánsa (melyet első pillantásra talán a legközelebbi kapcsolatba hozhatunk Kováts könyvével) pedig Polcz Alaine műve, az *Asszony a fronton* (1994). A *Megtagadva* kezdetben éppen amiatt meglepő, hogy alapvetően nem teljesíti be azokat az elvárásainkat, amelyek ezekhez a történetitípusokhoz kapcsolódnak. Bár szinte minden olyan elem megvan benne, amely azokban (az *Asszony a fronton* bizonyos jeleneteihez hasonlókat itt is olvashatunk), ám ezek jóval kevésbé kiélezetten szerepelnek, mintegy a háború természetes részeként funkcionálnak.

Szándékosan használtam kétszer is a „természetes” jelzőt, utalva ezzel egy másik „gyermek a háborúban” típusú műre – természetesen Kertész *Sorstalanságáról* van szó (1975). Nem arra akarok célozni, hogy Kováts szemléletmódja a Nobel-díjas íróét követné, sőt egészen mást jelent itt a természetesség. Míg Kertésznél egy megbicsaklott civilizáció logikáját közvetíti Köves (alapvetően természetellenesen szórt, egyszerre naiv és igencsak tudatos) perspektívája és nyelve, addig a *Megtagadva* hősnője a távolból, öregkorából szemlélve emlékszik vissza gyermekkori énjére, s visszatekintve pontosan érzékeli a háború megjelenésével bekövetkező „elveszett Paradicsom”-állapotot. Ám onnantól, hogy a gyermekkor véget ér, és megtörik a hajdani, nem éppen felhőtlen, de mégiscsak aránylag boldog időszak, a háború és az azt követő idők „természetes” eseményei, katasztrófái és traumái következnek. Ez viszonylag pontosan érzékelhetővé válik is a regényben, hiszen van egy pont, a harmadik fejezet legvége, ahol a narrátor reflektál is a körülötte lévő világ átváltozására. „Vasárnap délutánig azonban véget ért minden – olvashatjuk –, és aki megélt mindazt, ami következett, az nem én voltam. Az egy másik Somlyói Anna volt” (90.). Ám éppen ezen ket-

tősség révén képes az elbeszélői tudat visszafogottan, „természetesként” közvetíteni a felfoghatatlan, rettenetes eseményeket. Magyarul, a jelenből visszatekintő narrátor éppen azért képes (aránylag) higgadtan látni mindent, ami körülötte és vele zajlik, mert egy bizonyos tudás, tapasztalatrendszer révén örökre elvált gyermekkori énjétől, és a háborús események visszatekintve már logikusnak (vagy legalábbis adottnak) tűnnek.

Ez persze nem jelenti azt, hogy bizonyos eseményeket a regény ne döbbenetes erővel mutatna be. A főszereplő első megerőszkolásának jelene igen erőteljes, bár alig több, mint másfél oldal. A szöveg itt igen erős és erőszakos, azonban a trauma fájdalma és döbbenete mellett az esemény későbből visszatekintve ismétlődőnek, már-már rutinszerűnek tűnik. Mint az elbeszélő a jelenet után közvetlenül megjegyzi: „Az első után megedy volt, hányszor történi még meg, melyik bunkerből visznek fel, a Tiszánál fákllyacsavarás közben néznek ki maguknak, vagy éjszaka, a lányok közül, a szalmáról rángatnak ki. Mindig ugyanúgy történt minden” (154.). Az esemény igazi borzalma és hatása talán a legvégén válik világossá, méghozzá Anna háború utáni életéből visszanezve. Az utolsó fejezetben ugyanis a narrátor nagyon röviden beszámol házasságáról és későbbi, boldogtalan életéről. Nászéjszakájáról ezt írja: „Az első éjszakán Illés megkímélt. Soha nem volt később sem durva, erőszakos meg végképp nem. Lassú mozdulatokkal csinálta, nem sietett, mint az oroszok, bár én jobb szerettem volna, ha gyorsabb, mert akkor hamarabb túlesek rajta. Az érintésére évek múltán már nem rándultam össze, de sosem kívántam, mindig száraz maradtam. Tiszteltem, becsültem, ha azonban rajtam volt, taszított. Nem sok öröme telt bennem, pedig szeretett, biztos, hogy szeretett” (247.).

Vagyis a főszereplő aránylag visszafogott hangneme, a borzalmak „természetes” ábrázolása a későbbi narratori pozíció miatt működik, mivel Anna olyan szemszögből tekint vissza a történetekre, melyekbe alapvetően már beépült a – nem annyira elfojtott, sokkal inkább az életet, gondolkodásmódot radikálisan átalakító – trauma. Ez az utólagos, a tapasztalatok utáni szemszög a regény más pontjain is érvényesül. Az egyéni traumák mellett, még azok előtt, a városi lakosság egy másik katasztrófának, a helyi zsidó közösség elhurcolásának is a szemtanúja lesz. A szöveg itt is „természetesen” kegyetlen: bemutatja, ahogy a gettóba hurcolt zsidók ingóságait a többiek pillanatok alatt, ha kell, ha nem, hazahordják. A fosztogatásban két bíró járt élen (akiket még később, a háború után is emlegettek a helyiek), de mindenki kivette a részét. Az elbeszélő az eseményre így reflektál: „Ha úgy veszem, a népházbeli osztogatással, még ha csak egy rend férfiruhát, tizenkét kispárnahuzatot vagy egy mákdarálót kaptunk is, de e nagy, közös érdekszövetség részesei lettünk mi is, és éppen ezért, bármennyire szúrta a szemünket a két bíró és mások gyarapodása, eszünkbe sem jutott felemelni a szavunkat ellene. Tulajdonképpen még hibáztatni sem hibáztattuk őket, azt gondoltuk, más is kihasználná az alkalmat a helyükben. Különben is, törvény szerint jártak el, az állam akaratát hajtották végre, hiszen az állam úgy döntött, hogy megszabadul az összes zsidótól” (50-51.). Mint látható, éppen azzal képes az esemény valódi tapasztalatát közvetíteni, hogy egyrészt visszahelyezi a hétköznapokba, vagyis az adott körülmények között „normális” eseményként prezentálja. Mindenki él, ahogy tud, megszerzi, amit tud, nem ők hozták a törvényeket, csak az adott játékszabályokon belül próbálnak meg ösztönösen életben maradni. Nem ítéltető el a helyi közösség, még csak az sem mondható, hogy embertelenül viselkedtek volna, hiszen pár oldallal később azt is láthatjuk, ahogy élelmet visznek be a gettóban fogva tartott embereknek. Másrészt azonban Anna, a narrátor későbből visszatekintve *tudja*, hogy ezzel a közös játék részeseivé váltak, nem dönthettek saját szabályaikról, s később ugyanilyen logika alapján válhattak ők maguk is áldozatokká. Vagyis mindannyian egy olyan világ játékszabályait játsszák, ahol nem ők szabták a feltételeket, de alapvetően nem volt más lehetőségük, hiszen senki (az áldozatok, a helyi lakosok, a németek és a szovjetek) egy pillanatig sem ura a sorsának.

Tehát minden, ami eddig és ezután történik, „természetesen” megy végbe, a mégoly szörnyű események éppen emiatt közvetítődnek olyan visszafogottan. Korábbi analógiámra visszatérve: amíg Kertésznél a „természetesség” történetfilozófiai, kultúrkritikai attitűddé válik, Kováts Judit könyve nem megy el eddig, mert nem ez a célja. Nála a „természetes” egyfajta történelmi tapasztalat, pontosabban magának a történelemnek a tapasztalata. A regény egy olyan életet mutat be, amelyet a történelem végleg és egészében tönkretett, és a főszereplő már csak csendes nosztalgiával tud gondolni arra az időszakra, amikor még süteményt evett az első szerelmével, és osztálytársaival a nemrég meghalt Horthy Istvánt gyászolták a kamaszlányok szerelmes gyászával. A regény legvégén az immáron idős Anna végigtekint a háború utáni sorsán, röviden (talán túlságosan is kurtán) összefoglalja életének későbbi alakulását. Nemcsak a korábban történtek, hanem a hallgatás tabuja is hozzájárult ahhoz, hogy az elveszett aranykor (amely talán sosem volt, de a későbbiek felől annak tűnik) soha többé ne térhessen vissza. A könyv utolsó lapjain a narrátor – némiképp a regény feladatát is kinyilvánítva – így reflektál a háború hiányos közösségi emlékezetére: „amikor megszállóink hazamentek, és bátran elmondhattunk volna bármit, nem volt kinek elmondani. Minden olyan régen történt, hogy nem érdekelt senkit, és mi is alig maradtunk már” (248.). Somlyói Anna fiktív figurája ki mondja azt, amit huszonhárom konkrét interjúalany és oly sok másik túlélő és áldozat egy életen át magába fojtott. Segítségével megelevenedik a múlt, s valahogy talán megidéződik egy történelmi tapasztalat: párbeszédbe léphetünk a halottakkal és az élőkkel, a levéltárak csendjéből az oly sokáig tabuként kezelt és elhallgatott események megszólalnak, és ha hagyjuk, megszólítanak.

SORSFORDÍTÓ ÜTKÖZETEK

Vaszilij Grosszman: *Élet és sors*

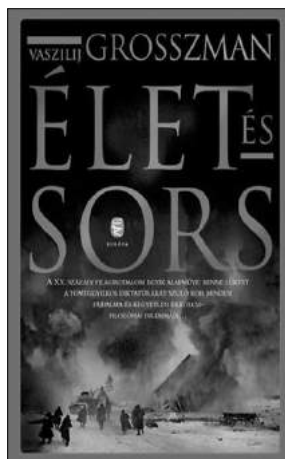
Az értelmiségi, asszimilált, vallástalan zsidó családban felnövő, mérnök végzettségű Vaszilij Grosszman, eredeti nevén Joszif Szolomonovics, a szovjet irodalmi életbe csak közel harmincévesen, 1934-ben nyert bebocsáttatást, amikor ukrán szülővárosáról szóló, *Berdicseoben* című novellája megjelent a *Lityerturnaja Gazeta* hasábjain. Az elbeszélés közlése teljes mértékben megváltoztatta a Moszkvában dolgozó Grosszman életét: a novella elolvasása után ugyanis nem más, mint az akkori szovjet irodalmi élet egyik legjelentősebb alakja, Makszim Gorkij kérte arra, hogy innentől kezdve csak az írással foglalkozzék.

A szerzőnek azonban, annak ellenére, hogy 1936-ra már két novelláskötetét is kiadták, még hosszú utat kellett megtennie ahhoz – ténylegesen és képletesen egyaránt –, hogy 1960-ban megszülethessen fő műve, az *Élet és sors*. Hiszen ennek a regénynek a létrejöttéhez szinte „előfeltétel” volt a szerző önként vállalt haditudósító tevékenysége, melynek során mintegy ezer napot a fronton töltve egyformán szembesülhetett a hadigépezetet (is) irányító sztálini bürokrácia minden szegmensével, illetve a hitleri Németország ideológiai rendszerével, antiszemitizmusával, amely anyja halálát okozva az ő sorsát is megpecsételte. Ezért nem véletlen, hogy amikor az átélt események Grosszman fejében epicszi méretű regénnyé állnak össze, művét a nácik által 1941-ben, tizenkétezer másik berdicsevi zsidóval együtt lemészárolt anyja emlékének állítja.¹

Az *Élet és sors* centrumát a szintén testközelből átélt 1942–43-as időszak, főképp a sztálingrádi csata körül zajló események képezik, nem titkoltan sok tekintetben a nagy író-előd, Lev Tolsztoj nyomdokain haladva. A két mű között fellelhető hasonlóságok miatt a 20. század *Háború és békéjé*ként emlegetett *Élet és sors* valóban jó néhány ponton követi a 19. századi klasszikus szerző alkotását. Mert ahogy Tolsztoj a Napóleon ellen folytatott hadjáratot, úgy Grosszman a sztálingrádi csatát szintén Nagy Honvédő Háborúként jeleníti meg. Grosszman vegyesen ábrázol történelmi személyiségeket, illetve fiktív hősöket: regénye lapjain egyaránt életre kel Hitler és Sztálin, Adolf Eichmann, valamint a sztálingrádi csata két fővezére,

¹ Az emlékállítás egy fiktív levél formájában történik, amelyet a szerző 1961-ben, regénye elkobzásakor, húsz éve halott anyjának ír: „Ha meghalok, abban a könyvben fogsz élni, amelyet neked szenteltem, és amelynek sorsa a tiedéhez hasonló.” – idézi a levél részletét Hetényi Zsuzsa kiváló, a regény magyar kiadásához írott utószavában. (Lásd: Hetényi Zsuzsa: *A vesztes győztesek és túlélő áldozatok könyve*, in: Vaszilij Grosszman: *Élet és sors*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012, 1075.)

Fordította Soproni András
Európa Könyvkiadó
Budapest, 2012
1110 oldal, 4500 Ft

Csujkov és Paulus, s „ez a fajta ábrázolás szintén Tolsztojhoz nyúlik vissza, akinek hősei között az orosz történelem előző Honvédő Háborújában Napóleon és Kutuzov alakja is irodalmi súlyú, egyenrangú szereplő.”² Tolsztoj hatalmas tablót fest a korabeli Oroszország minden helyszínéről és szegmenséről, s hozzá hasonlóan Grosszman is rendkívül széles perspektívában láttatja az eseményeket: művében a náci koncentrációs táboroktól a szovjet munkatáborokig, a nagyvárosi értelmiségi réteg problémáitól a kis falvak mindennapjaiig, illetve a frontvonalakig terjed a skála.

Mégis, a sok szembetűnő párhuzam mellett sokkal fontosabbnak érzem azokat a különbségeket, amelyek Grosszman alkotását egyedivé, a nagy előd „árnyékától” mentessé képesek tenni. A különbségek érzékeltetéséhez véleményem szerint a két mű címéből érdemes kiindulni. Mert Tolsztoj azzal, hogy regénye címéül a *Háború és béke* ellentétpárt választja, rögtön jelzi: művében a háborús színterekre, a csatateretekre legalább akkora hangsúlyt kíván fektetni, mint a hátszágai, „békés” események bemutatására. Grosszman viszont akkor, amikor műve címéből kihagyja a háború szót vagy bármilyen csatára, harcra vonatkozó kifejezést, arra utal, hogy számára a konkrét ütközeteknél sokkal fontosabb a háborúhoz vezető szovjet út. Az 1937-es megtorlások, a kollektivizálással járó éheztetések, az erőszakos iparosítás, az egyre fokozódó antiszemitizmus bemutatása, amely események – s innen jön a regénycím második része – minden ember sorsára hatnak. Éljenek akár a frontvonal közelében, katonaként vagy haditudósítóként, akár a hátszágban, esetleg olyan kiterjedt családban, mint amilyen a regény „sors-részének” főszereplője, a Saposnyikov család.

Ezért – egyetértve Szofia Jasztrebner felvetésével³ – a háborúnak, a két totalitárius rezsim, a szovjet és a német összecsapásának Grosszmannál nem önmagában van szerepe, nem tekinthető önálló szüzséképző tényezőnek, mint Tolsztoj háborúja, hanem arra szolgál, hogy rajta keresztül érzékeljük: hogyan változik meg a kisember sorsa a nagy történelmi események hátterében. Mivé lesz az ember az egymással marakodó ordas eszmék játékszereként? Vagyis az *élet*: a politika, a társadalmi, történelmi folyamatok hogyan írják felül az egyes ember *sorsát*?

Ennek a folyamatnak a bemutatásához pedig Grosszman szintén sajátos, a Tolsztojféle regényfelépítéstől merőben eltérő struktúrát alkalmaz. Amíg a klasszikus szerző – s nemcsak a *Háború és béke*ben, hanem tulajdonképpen az összes alkotásában – egymásba, illetve egymásból szövi az eseményeket, mindig minden egy előző, már megtörtént és bemutatott tényből következik, addig Grosszman elsősorban szembeállít, ütköztet: logikusnak tűnő eseménysorokba sző logikátlan elemeket, s ezek által teremt konfliktushelyzeteket az egyes szereplők között, sőt, egy szereplőn belül is. Azaz hősei nemcsak egymással, hanem önmagukkal is csatáznak, saját belső világuk is sorsfordító ütközetek terepévé válik. Miközben Grosszman folyamatosan jelzi: ezek az egyes emberben dúló konfliktusok soha nem belőle magából következnek, hanem az őt körülvevő rendszer logikátlan, abszurd lépései azok, amelyek a lelkét felőrlik, morális tartását kikezdi, s adott esetben rossz döntések meghozatalára készítetik. Mert – ahogyan arra a regényről írott monográfiájában Bocsarov rámutatott – amíg Tolsztojnak az volt a meggyőződése, hogy az ember minden borzalmat kibír, amennyiben belső rendje, világa sérthetetlen, addig Grosszmannál a hősök belső rendje nem szilárd, a szenvedések és megpróbáltatások idején nem minden ember képes megőrizni önmagát, integritását. Az ember sorsa egy totalitárius államban mindig tragikus, mert nem képes anélkül be-

² Hetényi Zsuzsa: i. m. 1076.

³ Szofia Jasztrebner: Vaszilij Grosszman: Zsizny i szugyba, in: http://www.russianscientist.org/files/archive/Liter/2009_YASTREBNER_21.pdf

⁴ Lásd: Anatolij Bocsarov: *Vaszilij Grosszman: Zsizny, Tvorcsesztovo, Szugyba*, Szovetszkij Pisztatjel, Moszkva, 1990. [Anatolij Bocsarov: Vaszilij Grosszman: Élet, Művészet, Sors.]

teljesíteni elele küldetését, hogy ne válna az államgépezet csavarjává.⁴ Akár bűnősként, akár áldozatként.

Az egyes szereplők küldetését, életfeladatát, s az ezekhez kapcsolódó belső és külső konfliktusaikat Grosszman a regényben három területen ábrázolja: a családban, a tudományos életben, valamint a politikai ideológia szintjén, amely utóbbi terület első látásra a fronthoz bármilyen szempontból – katonai vezetőként, beosztottként, letartóztatottként – közel lévőket kellene, hogy érintse. De nem csak őket érinti, mert a rezsim minden élet-szférába való erőszakos behatolása, illetve a szereplők kiterjedt kapcsolatrendszere miatt a három terület a regényben teljes egészében összefonódik, egymásba játszik, s végül egy-ége egészzé áll össze.

Az első szintéren, a Saposnyikov családban a legtöbb belső és külső konfliktust jórészt Ljudmila Saposnyikova éli át, sőt, magatartásával gerjeszti is azokat. Az ő sorsát, küldetését, melynek lényege az lenne, hogy kiváló anya, s egyben kiváló feleség legyen, az élet, a háborús mindennapok akkor húzzák keresztül, amikor Ljudmila első házasságából született fia, Tolja elesik a fronton. Ezt a veszteséget az asszony nemcsak hogy képtelen feldolgozni, de a haláleset a többi családtagjával való kapcsolatát is megbénítja. Mert miközben érzi, hogy családja többi tagjának – második férjének, Strumnak, lányuknak, Nágjának, anyjának, anyósának, sőt, még nővérének, Zsenjának is – az életében központi szerepet kellene játszania, szilárd alapot és biztos menedéket kellene nyújtania, Ljudmilának ehhez az életfeladathoz nincs ereje. Gyásza miatt nemhogy fókuszpont nem tud lenni, hanem azzal kell szembesülnie, hogy mindazt, amire vágyik, amit el szeretne érn, valamelyik családtagja fogja – helyette – beteljesíteni. Ő pedig egyre kevésbé találja meg a maga helyét.

Amikor ugyanis Tolja halála kapcsán úgy érzi, fel kellene elevenítenie első férjével, Abarcsukkal a kapcsolatát, ahelyett, hogy ez ügyben lépéseket tenne, azt tapasztalja, hogy nővérének bezzeg van ahhoz mersze, hogy a fronton szolgáló Novikov ezredet elhagyja, s visszatérjen első szerelméhez, Krimovhoz. Vagy amikor minden áron jó anyja akar lenni Nágjának, azt érzékeli, hogy férje, Strum, aki még a tudományos életben is képes helytállni, nemcsak apja, de anyja helyett anyja is lányuknak. Ráadásul Ljudmila nemcsak jó anya, de jó gyermek se tud lenni, hisz az időnként velük élő anyja, Alekszandra Vlagyimirovna is sokkal inkább veje, mint az ő pártjára áll bizonyos kardinalis családi kérdésekben. Amíg tehát Nágja, Strum és Alekszandra Vlagyimirovna szinte fél szavakból értik egymást, ő valahogy kívül reked kapcsolatukon.

A gyászában megkeseredett, a családjában háttérbe szoruló asszony ráadásul irigy is családtagjaira, mert azok módot találnak a saját, s bizonyos értelemben az ő vágyai beteljesítésére. Ám ha nem kizárólag saját fájdalommal volna elfoglalva, rájönne, hogy a körülötte élők sorsában nincs semmi irigylésre méltó: hisz önmaguk megvalósítása közben olyan, morális tartásukat, belső integritásukat kikezdő kérdésekben kénytelenek dönteni, amelyekről Ljudának a négy fal között elképzelése sincs.

Ezeket a dilemmákat talán a legmélyebben Ljudmila férje, a fizikus Strum éli át, akinek alakján és tevékenységén keresztül a család szférájából a tudomány, illetve részben a politikai ideológia területére érkezünk, ugyanis a vezető beosztású tudós anyai ágon zsidó származású. Amely származással egyébként – ha nem volna a sorsfordító háború – se az anyának, Anna Szemjonovának, se a fiúnak, Strumnak nem volna dolga. „A háború előtt Strum soha nem gondolt arra, hogy zsidó, hogy az anyja zsidó. Az anyja soha nem beszélt vele erről, se a gyerekkorában, se a diákévei alatt. Amikor a moszkvai egyetemen tanult, soha egyetlen diák, egyetlen professzor, egyetlen szemináriumvezető nem hozta ezt szóba. A háború előtt az intézetben, a tudományos akadémián soha nem hallott egyetlen szót sem erről a témáról.” (99–100.)

A háború kitörésével azonban a körülötte megváltozó légkör kétfelől is „biztosítja” Strumot arról, hogy ideje kezdenie valamit származásával. Egyfelől egy, az anyjától kapott levél figyelmezteti erre, amelyből kiderül: a németek Anna Szemjonovnáat városának összes többi zsidó lakosával együtt gettóba zárták, s az idős asszony tisztában van vele: pár napja van hátra.⁵ Másfelől az intézetét, s egyben a tudományos előmenetelét érintő történések is óva intik, amelyek azonban már nem a náci, hanem a szovjet zsidóellenes hangulat fokozódásával állnak összefüggésben.⁶

Mivel Strum igen elismert a szakmájában, ezért a zsidó értelmiség diszkriminálását kezdetben „csak” a szintén zsidó származású kollégái ellehetetlenítése kapcsán érzékeli. Például akkor, amikor egy új állás betöltésére Landeszman csak és kizárólag a származása miatt tűnik alkalmatlannak. S abban a pillanatban, amikor Strum zsidó kollégái ügyében, az ő érdekeiket védendő, közli főnökével, Sisakovval: „Nagyon kellemetlen számomra, hogy ezek a konfliktusok főképpen zsidó családnevű munkatársak esetében fordulnak elő” (712.), Strum lelkében harcolni kezd egymással a szovjet tudós és a zsidó származású ember. Aki, mivel továbbra is benne akar maradni a tudományos életben, egyfelől tudja, hogy előmenetele érdekében nem szólalhatna fel kollégái ügyében, másfelől zsidósága, zsidó lelkiismerete mégis azt diktálja neki, hogy a beszélgetésük végén ezt mondja Sisakovnak: „Ha ön elutasítja a kéréseimet, kénytelen leszek haladéktalanul elhagyni az intézetet. Így nem tudok dolgozni” (714.) – ultimátumot ad főnökének, mert ekkor még nem tudja, hogy az ideológia fokozódása folytán már az ő elbocsátása is napi-renden van. Már terjed a határozat, amely kimondja: „az igazgatóság metszse le az egészséges kollektíváról a rothadó részeket.” (925.)

A határozat életbe lépése előtt nem sokkal azonban a Grosszman-féle regénystruktúrájának megfelelően egy nem várt fordulat, egy korántsem logikus történés, pontosabban, csak a totalitárius rendszer működése szempontjából logikus történés hoz újabb sorsfordulót Strum életébe, s állítja minden eddiginél nagyobb erkölcsi dilemma elé. A kirúgás szélén álló Strumot ugyanis maga Sztálin elvtárs hívja fel telefonon, s biztosítja arról, hogy továbbra is helye van a tudományos életben. Egy diktatúrában azonban ennek ára van: Sztálin kegyéért cserébe a zsidó Strumnak alá kellene írnia egy levelet, amely a már letartóztatott zsidó orvosok bűnösségét igazolja a nyugat és Amerika felé. S amikor a zsidósága és a szovjet tudós-mivolta között benne dúló harcot a hatalom ezzel az újabb hú-

⁵ Strum édesanyjának, Anna Szemjonovnáának a sorsa a szerző édesanyjának tragikus sorsát ismételi, másolja: egyértelműen önéletrajzi motívumként kerül be a történetbe.

⁶ A zsidókra egyidejűleg kétfelől nehezedő nyomás bemutatása Grosszman regényének egyik alaptételéből indul ki. Abból a feltevésből, hogy a két, egymással szembenálló hatalom megdöbentető hasonlóságokat mutat, sőt, egymásnak tükröképei. Erről a műben egy német koncentrációs táborban a szovjet fogoly, Mosztovszkoj és a német táborvezető, Liss beszélgetnek. Dialógusuk során Liss a következőkről próbálja meggyőzni a rabot: „– Azokat a német kommunistákat, akiket mi lágerbe csuktunk, harminchétben maguk is lágerbe csukták. Amott Jezsov ültette le őket, emitt Himmler Reichsführer (...) Magát ma riasztja a mi zsidók iránti gyűlöletünk. Lehet, hogy holnap önök átveszik a tapasztalatunkat. Holnapután pedig mi leszünk türelmesebbek. (...) Aztán Sztálin sok mindenre megtanított bennünket. Az egyetlen országban felépítendő szocializmushoz likvidálni kell a parasztek szabadságát, azt, hogy szabadon vessenek és eladhaszák a termékeiket, és Sztálin nem remegett, likvidálta a parasztek millióit. A mi Hitlerünk felismerte, hogy a német nemzeti, szocialista mozgalmat akadályozza az ellenség: a zsidóság. És elhatározta, hogy likvidálja a zsidók millióit. De Hitler nem csupán tanítvány – ő lángelme! A maguk harminchetes párttisztogatásának mintáját Sztálin abban látta meg, hogy a pártot megtisztították Röhmtől – és Hitler szintén nem remegett... Hinnie kell nekem. Én beszéltem, maga hallgatott, de tudom, én sebésztükör vagyok a maga számára.” (484., 489.)

És a regénynek nyilván ez volt az egyik olyan tétele, ami miatt hazájában keletkezésekor, 1960-ban nem, hanem csak a rendszerváltáskor, 1989-ben jelenhetett meg először.

zással a végsőkig fokozza, Strum úgy érzi, hogy nem más, „mint valami törékeny, összeroppantható molylepke.” (1021.) Akiben végül a szovjet tudós győzedelmeskedik: aláírja a Gorkij kivégzésével vádolt zsidó orvosok elleni nyilatkozatot. „Rettegve, szorongva érezte, hogy nem képes megóvni, megvédeni a lelkét. Benne magában növekedett az az erő, amely rabszolgává változtatja.” (1029.) A fennálló rendszer rabszolgájává, aljas kiszolgálójává, aki emiatt soha többé nem tud megbocsátani önmagának. De nem csak emiatt. A miatt a másik, lelkében dúló csata miatt sem, amelynek egyik térfelén egyre elviselhetetlenebb felesége áll, a másikon pedig a számára oly kedves asszony, Marja Ivanovna, aki ráadásul legközvetlenebb munkatársának felesége. S hogy végül Strum ezzel a szerelemmel nem fordít ténylegesen a sorsán, azaz nem csalja meg Marja Ivanovnával a feleségét, az megint nem az ő, hanem Marja belső tartásának köszönhető.

A már meglévő kapcsolat mellett egy másik ember szerelmére vágyani a regény egyik mellékszereplője, Limonov szerint nem más, mint „lelki vitaminhiány”. S Strum mellett ebben a hiányban szenved Ljudmila nővére, Zsenya is, amikor Novikov ezredest készül elhagyni első férje, a bolsevik komisszár, Krimov miatt. Zsenya két szerelmének foglalkozása, beosztása már mutatja, hogy ennek a szerelmi háromszögnek a kialakulása kapcsán a család szférájából a regény harmadik nagy területére, a politikai és pártideológia területére érkezünk, mégpedig azért, hogy képet kapjunk a szovjet hadsereg II. világháborús helyzetéről, a németek által bekerített, legendás „hat-per-egy” házban zajló eseményekről, a pártfegyelemről, illetve a párt belső erőzójáról. S ezeknek a bonyolult pártpolitikai folyamatoknak esik áldozatul a két férfi iránt érzett szerelme miatt Zsenya is. Akinek bensőjét szó szerint felőrli az a kettős büntudat, amelyet az események útvesztőjében érez, amikor úgy dönt: a magas rangú Novikov mellől, aki végül Sztálingrádnál győzelemre vezet a szovjeteket, visszatér Krimovhoz, akit épp kémkedés vádjával tartanak fogva. Egyfelől büntudatot érez a családja, s főleg Ljudmila irányában, mégpedig amiatt, hogy kibe is szeret újra bele: Krimov ugyanis, akinek a '30-as években Trockij oldalán „még jól ment a szekere”, nem látott semmi kivétnevelőt abban, hogy akkori családtagjait: Zsenya és Ljudmila fivérét, Mitya Saposnyikovot, illetve Ljudmila első férjét, Abarcsukot politikai okok miatt, nyilvánvalóan koholt vádak alapján letartóztassák. Krimov akkor nem állt melléjük, sőt: „Azok a szóbeli és írásbeli magyarázatok, amiket adott, senkinek nem segített abban, hogy kikerüljön a börtönből. Belső értelmük egyetlenegy volt: hogy ő maga ne kerüljön bele az ingoványba, félre tudjon húzódn.” (775.)

De a háború idején, amikor egykori trockistaként ő is belső ellenséggé válik, s ellene is vádat emelnek azzal, hogy a „hat-per-egy” házban egy német tisztnek jelentett, Zsenyának paradox módon ővele kapcsolatban is büntudata lesz: hisz annak idején épp ő beszélt Novikovnak, épp Novikovnak Krimov és Trockij barátságáról. S lehet, hogy Krimov az ő szavai hatására, Novikov utasítása alapján került börtönbe... Vagyis Zsenyának, bár van bátorsága kezébe venni sorsát, azt mégsem irányíthatja, mert a politikai játszmák erősebbek nála, uralkodnak felette, maguk alá gyűrik. S nem tehet ellenük semmit. Nem tehet a börtönben ülő Krimovért semmit.

Vagyis Grosszman szereplőinek nagy többsége számára a totalitárius rendszerben való létezés egyet jelent a személyiségük elvesztésével, s ezzel szabadságuk, szabad döntési joguk feladásával. A rabszolgává, aljas kiszolgálóvá válással. Egy kivétellel. Strum plátói szerelme, Marja Ivanovna kivételével, aki a sztálingrádi győzelem napján is tudja: „nincs erő, amely képes lenne megakadályozni az embereket, hogy emberek maradjanak, hogy a leghatalmasabb állam sem képes befurakodni az apák, a gyermekek, nők, nők körébe” (860.) Az viszont a diktatúra erejét tükrözi, hogy ez a bölcs asszony, Marja Ivanovna csak szürke verébként tűnik a rendszer kiszolgálói között. Olyan, külsejében teljesen jelentéktelen szereplőnek, akinek szavaira az otthon süket fülekre találó Strumon kívül senki sem figyel.

Mégis: véleményem szerint Grosszman azzal, hogy a belső szabadságát megőrizni képes Marját jelentéktelen asszonynak ábrázolja, erőteljesen üzeni: ha Marja Ivanovna ebben a rendszerben csak szürke kis veréb, hozzá képest a rendszer önkényes kiszolgálói, vagy a magukkal hosszan csatázó, de végül elbukó, a rendszerbe végül mégis bedarált elemek tényleg csak „összeroppantható molylepkék” lehetnek, mint Strum. S nem érezhetnek mást, mint amit a rendszer egykori kegyeltje, Krimov érez akkor, amikor ugyanannak a rendszernek az ellenségévé válva mégis a börtönben köt ki: „a teste emberi test maradt, mozdulatai, gondolatai emberi mozdulatokhoz és gondolatokhoz voltak hasonlatosak, de a Krimov elvtárs nevű ember lényege, a méltósága, a szabadsága megszűnt létezni.” (759.)